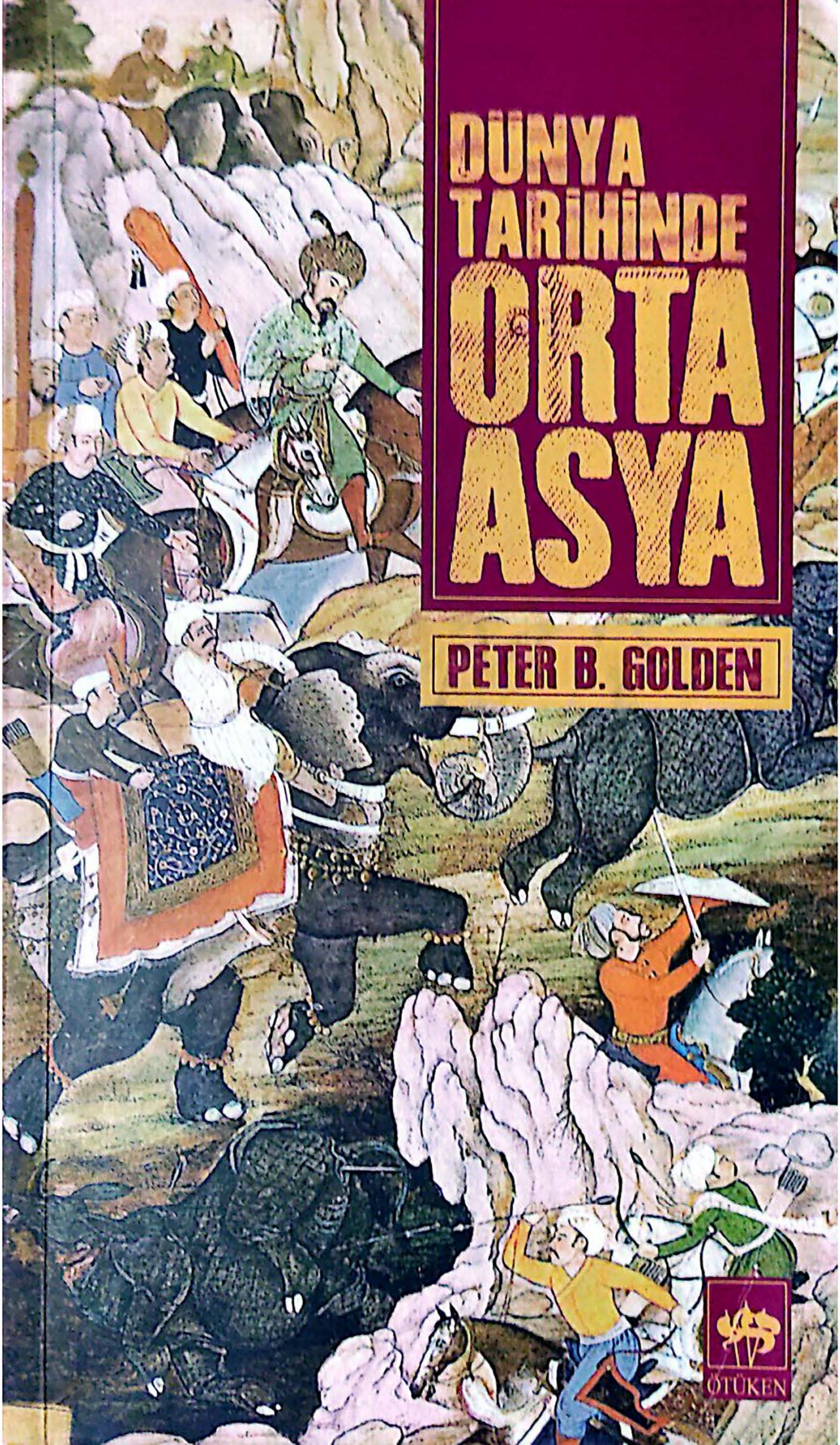

DÜNYA TARİHİNDE ORTA ASYA

PETER B. GOLDEN

ÖTÜKEN

Dünya Tarihinde Orta Asya

Peter B. Golden

Çeviren:
Yahya Kemal Taştan

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1088
KÜLTÜR SERİSİ: 608

1. Basım: 2015
3. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-202-6

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Özgün adı:
Central Asia in World History

© 2011, Oxford University Press, Inc.
© 2014, Ötüken Neşriyat A.Ş.

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71- Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: Kadir Yılmaz
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: GD Ofset Matbaacılık A.Ş.
Atatürk Bulvarı Deposite İş Merkezi, A5 Blok, 4. Kat, No:407
İkitelli OSB – Başakşehir – İstanbul
Sertifika Numarası: 32211 Tel: (0212) 671 91 00
İstanbul- 2018

Peter B. Golden; 1941 yılında doğdu. Lisans öğretimini 1963 yılında New York Şehir Üniversitesi Queens College'de tamamladı. Doktora öğretimini 1970 yıllarında Columbia Üniversitesi'nde Tarih alanında tamamlayan Golden, 1967-1968'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bulundu. Yıllarca Rutgers Üniversitesi Türk Tarihi ve Ortadoğu Araştırmaları kürsüsünde profesör olan çalıştı. Türk halkları ve Orta Asya tarihiyle ilgili yayımlanmış pek çok kitabı ve makalesi vardır. Eserlerinin ve makalelerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Golden'in *Türk Halkları Tarihine Giriş* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), *Hazar Çalışmaları* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006) Türkçeye kazandırılmıştır.

Yahya Kemal Taştan; 1976 yılında Reutlingen'de dünyaya geldi. Lisans eğitimini Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 1998 yılında tamamladı. 1999 yılında Kırıkkale Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2004 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Gazi Üniversitesi'nde Doktora eğitimine başladı. 2010 yılında *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları* adlı teziyle Doktor unvanını kazandı. 2012 yılından beri Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmalarını sürdürmektedir. Ekim 2014'te Doç. Dr. unvanını elde eden TAŞTAN modernleşme, milliyetçilik, tarih yazımı, erken modern dönem ve seyahatname konularında çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Editörün Ön Sözü/ 9

•

Türkçe Baskıya Ön Söz/ 11

•

Çevirenin Ön Sözü/ 13

•

Giriş

Halklar Tabakası/ 17

•

Birinci Bölüm

Göçebeliğin Doğuşu ve Vaha Şehir-Devletleri/ 27

•

İkinci Bölüm

İlk Göçebeler: "Savaşı Meslek Edinenler"/ 45

•

Üçüncü Bölüm

Kutlu Kağanlar: Türkler ve Halefleri/ 65

•

Dördüncü Bölüm

İpek Yolu Şehirleri ve İslâm'ın Zuhuru/ 87

•

Beşinci Bölüm

Bozkır Semâlarında Hilâl:
İslâm ve Türk Halkları/ 107

•

ALTINCI BÖLÜM
Moğol Kasırgası/ 125

•

YEDİNCİ BÖLÜM
Son Cengizliler, Timur ve Timurlu Rönesansı/ 145

•

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Barut Çağı ve İmparatorlukların Tazyiki / 165

•

DOKUZUNCU BÖLÜM
Modernite Meseleleri/ 191

•

Zaman Dizini/ 217

•

İleri Okumalar/ 223

•

Genel Ağ/ 229

•

Dizin/ 233

Editörün Ön Sözü

"Eski" dünya tarihinden mühim bir değişiklik arz eden bu kitap, okuyucularına dünya ve dünya halklarının bilgilendirici, canlı ve bugünkü tarihini sunan yenilikçi *New Oxford World History* serisinin bir parçasıdır. Birkaç yıl öncesine kadar dünya tarihinin genellikle Batı -Avrupa ve ABD- tarihi manasına geldiği kabul edilir; dünyanın geri kalanı hakkında çok az bilgi verilirdi. "Eski" dünya tarihinin bazı nüshalarında Avrupa ve ABD *haricindeki* dünyaya dikkat çekilmekteydi. Bu nevi dünya tarihinin okuyucuları, dünyanın geri kalanının tuhaf âdetlere sahip ve farklı dilleri konuşan egzotik insanlardan ibaret olduğu intibaına kapılabilirdi. Bununla beraber diğer bir "eski" dünya tarihi, dikkatini ilk önce büyük medeniyetlerin başarıları üzerine celbederek bölgelerin ve dünya halklarının hikâyesini sunardı. Büyük binalar, nüfuzlu dünya dinleri ve kudretli hükümdarlar hakkında bilgi sahibi olunur; fakat alelâde insanlar yahut daha genel, iktisadî ve içtimaî modeller hakkında çok az şey öğrenilirdi. Dünya halkları arasındaki karşılıklı münasebetler çoğunlukla tek yönlü bir bakış açısıyla anlatılırdı.

Bu seri, dünya tarihini farklı bir tarzda anlatmaktadır. Evvela, dünyanın bütün ülkelerini ve bölgelerini içerdiği, beşeriyetin tüm tecrübelerini, hatta büyük medeniyetlerin yanı başında yaşayan, tarihten mahrum sözde halkları bile tetkik ettiği için şümullüdür. Böylece "yeni" dünya tarihçileri, bütün beşer tarihini, hatta yazılı tarihten milyonlarca yıl geriye uzanan müşterek bir hisseyi paylaşmaktadırlar. Bazı "yeni" dünya tarihleri dikkatlerini tüm kainata, hatta hikâyenin başlangıcını çarpıcı şekilde değiştiren büyük patlama (*bing bang*) hadisesine kadar giden bir "büyük tarih" bakış

açısına teksif eder. Bir müellifin dediği gibi kimileri ayın zaviyesinden bakarak bugünkü dünya tarihinin yeni küresel çerçevesini görmektedir. Kanlıyoruz. Fakat biz de tüm beşeriyetin kayda değer tecrübelerini tahlil ve yeniden inşa ederek yakından bir fotoğrafını çekmek arzusundayız.

Bu, her yerde meydana gelen ve her zaman ortaya çıkabilen veya bilinmeye değer olan her şeyden bahsetmek demek değildir; mamafih muhtelif cemiyetlerin ve kültürlerin hem farklı hem de birbirleriyle münasebettar hikâyeleri nazardikkate alınarak elde edilecek pek çok şey vardır. Bu münasebetleri tesis etmek, yeni dünya tarihinin hâlâ mühim bir başka meselesidir. Bu husus halklara, mekânlara ve zaman dilimlerine mütealliktir -kültürel, iktisadi, siyasi, dini ve içtimai- her türlü münasebetin önemine dikkat çekmektedir. Kıyaslamalar yapmak ve benzerlikler bulmak mümkündür. Mihrakı ister belli bir ülke yahut bölge ya da ister bütün dünya olsun, hem mukayeselerin ve hem de karşılıklı münasebetlerin vurgulanması, tarih anlayışını derinleştirebilecek ve genişletebilecek bir küresel çerçeve geliştirmek için son derece mühimdir.

Yeni dünya tarihinin bir disiplin olarak doğuşu, tam zamanında ortaya çıkmıştır. Okullarda ve umum halk nazarında dünya tarihine duyulan ilgi çok büyüktür. Başka milletleri ziyaret edebilmek, dünyanın her yerindeki insanlarla konuşabilmek, çalışabilmek ve küresel hadiseler neticesinde bir değişim yaşamak mümkündür. İktisadi şartlar, çevre, iletişim, sağlık ve up misallerinde olduğu gibi savaş ve barış da dünya nüfusunu etkiler. *New Oxford World History*, mahalli tarihleri küresel bağlamda ele almakta ve dünya hadiselerine alelâde insanların gözünden bakmamıza imkân tanımaktadır. Mahalli ve küresel olanın harmanlanması, yeni dünya tarihini de izah etmektedir. Geçmişteki küresel ve mahalli şartların seyrini anlamak, bize kendi dünyamızı tetkik ve teşekkül aşamasında olan birbirine merbut gelecekleri tasavvur etmemiz için araçlar sunmaktadır.

Bonnie G. Smith
Anand Yang

Türkçe Baskıya Ön Söz

Bu mütevazı eserin Türkçe tercümesinden çok memnun oldum. Kitabımı bu alanda yalnız sathî bilgiye sahip olan İngilizce okur kitlesi için hazırladığım halde, yazarken daima Türk okuyucuyu göz önünde bulunduruyordum. Türk okuyucuları için *Dünya Tarihinde Orta Asya*'nın sayfalarında gözüken isimler, halklar ve yer adları yabancı olmayıp Türkiye Türkleri tarihinin ayrılamaz parçalarıdır. Hemen hemen elli sene önce, New York'taki Columbia University'de hocam, meşhur Budapeşte Türkoloji "okulu"nun bir ürünü olan Prof. Tibor Halasi-Kun'un yanında, Türkoloji ve Orta Asya'nın tarihiyle ilgilenmeye başladım. Doktora tezimi yazmaya başladığım zaman hem Türkiye Türkçesi hem de Türkiye dışında konuşulan çeşitli Türk dilleri hakkında bilgimi genişletmem gerektiğinin farkına vararak 1967 yılında bilhassa eski, ortaçağ, muasır diller ve filolojileri hakkında Türkoloji ihtisası yapmak için Türkiye'ye gelip gittim. Ankara'da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde geçirdiğim on üç ay zarfında Hasan Eren, Saadet Çağatay ve Zeynep Korkmaz gibi meşhur Türk hocalarının yanında okuma fırsatım oldu. Bu zaman dilimi, sonraki araştırmalarımda silinmez bir iz bıraktı. Onlara çok şey borçluyum. Neticede Orta Asya ve Türk Dünyası üzerine çalışmalarımda Türk biliminin çok mühim ve devam eden etkisi bulunmaktadır.

Bu kitap Oxford University Press tarafından yayımlanan *The New Oxford World History* adlı serinin bir parçasıdır. Asıl okuyucuların üniversite öğrencileri ve tarih ile ilgilenen genel okur kitlesi olması beklendi. Bu kitap alanın mütehassısları için yazılmadıysa da, onların da ilgi çekici bazı noktalar bulacakları ümit edilmektedir. Mütehassıslar için daha ayrıntılı eserlerimi İngilizce, Türkçe ve Rusça yazdım.

Serinin editörlerinin isteğine göre bu kitaptaki gayem, dört bin yıldan fazla bir zaman boyunca Mançurya ormanlarından tâ Macaristan bozkırlarına kadar uzanan muazzam bir bölgenin siyasî, iktisadî ve kültür tarihini özetlemekti. Orta Asya, yüzyıllar boyunca bugünkü dünyanın biçimlenmesinde mühim roller oynamış medeniyetlerin, dinlerin, imparatorlukların ve sair siyasî teşkilatların buluşma yeri olmuştur. Gerçekten, modern küreselleşmenin erken unsurlarının Orta Asya'daki imparatorluklara dayandığı ileri sürülmektedir. *Dünya Tarihinde Orta Asya*, giriş niteliğinde bir kitaptır. Gayesi de dünyanın bu çok önemli bölgesindeki ülkelerin ve halkların tarihini aydınlatarak bugünkü dünyaya şekil veren etkenleri genel çizgilerle izah etmektir.

Kitabı büyük bir titizlikle çeviren Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi Dr. Yahya Kemal Taştan'a şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

Peter B. Golden
New Jersey, ABD
Ağustos 2014

Çevirenin Ön Sözü

Orta Asya, Kadim ve Ortaçağ dünyasının büyük siyasî teşekküllerini yaratan ve bu coğrafyada kurulan imparatorluklarla müessir bir güç olan, bugün Avrupa, Ortadoğu ve Avrasya'nın etnik, kültürel, siyasî ve dinî çehresinin şekillenmesinde rol oynayan tarihin mühim merkezlerinden biridir.

Kadim dünyaya ait sınırların henüz günümüzdeki kadar geniş olmadığı dönemlerde Avrasya'nın kalbi vasfını haiz bu coğrafyada tesis edilen imparatorluklar ve medeniyetler, tarihe büyük bir ivme kazandırmış; Orta Asya, modern döneme yahut bir diğer ifadeyle sömürgecilik çağına kadar tarihin en mühim amillerinden biri olmuştur. Ne var ki Orta Asya'nın 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadığı inhitat ve inkıraz, onun tarih kadar tarih yazıcılığında da belirleyici olan Batı'nın Akıl ve Aydınlanma Çağlarının kıyısında kalmasına sebep olmuştur. Bütün Türk-İslâm dünyasını tesiri altına alan modernleşme ve sömürgecilik tarihinde, Türk-İslam tarihiyle alakalı mevzularda yalnızca üç İmparatorluktan bahsedilir: Osmanlı İmparatorluğu, Safevî İmparatorluğu ve Bâbür İmparatorluğu ile bakiyeleri. Diğerleri pasif ve daha da ötesi artık "tarihsiz halklar"dır. Cengiz İmparatorluğu'nun mirasçısı Altın Orda İmparatorluğu yıkılmış; bu muazzam imparatorluğun halefleri sayılabilecek hanlıklar, kuzeydeki komşuları Rusya'nın ilerlemesi karşısında fazla mukavemet gösterememiştir. Altın Orda'nın bakiyesi bu hanlıkların akıbetini 18. ve 19. yüzyıllarda Türkistan hanlıkları da paylaşmıştır. *Büyük Oyun*'un aktörleri olan İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'daki rekabeti, Çarlık Rusyası'nın ve Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'yı istilası ve sömürge hâline getirmesi neticesinde bu coğrafyada meskun halklar, tarihin faili olmak yerine pasif bir unsuru derekesine düşmüştür.

Orta Asya tarihi ile ilgili tetkiklerin Batı'da ve Rusya'da sömürgecilik faaliyetlerine eşlik ettiğini nazardikkate almak gerekir. Üstelik pozitivizm ve biyolojik materyalizmin şekillendirdiği üstün ırk nazariyesi, 19. yüzyıl Şarkiyat ve Türkiyat çalışmalarında da etkili olmuş; modern Batı dışında kalan toplumlar, tarih ve medeniyet üretemeyecek unsurlar olarak tarihin kıyısına itilmiştir.

Batı düşüncesine göre, Mezopotamya, Mısır, Çin, Hindistan ve Orta Asya gibi yerlerde yaşanan tarihin ilk safhalarını izah etmek mümkün değildir. Burada tarih, ihtimaller silsilesiyle birbirine bağlı *vaka-yı âdiye* nevinde tesadüfi olaylardan başka bir şey değildir. Batıya nazaran dünya tarihi, Akdeniz'de Yunan medeniyetinin doğmasıyla başlar. Tarihin faili, yaratıcısı, itici gücü Aryanlardır. Avrupa-merkezci (*eurocentric*) bakış, Montesquieu'dan günümüze Doğu'nun medeniyet yaratacak kabiliyete sahip olmadığı ve ancak taklitçi olabileceğine inanmaktadır. Bu sebeple Batı, kendi tarihini nevi şahsına münhasır ve üstün bir model olarak görmektedir. Günümüzde modernleşme nazariyeleri, bu anlayışın siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel kodlarını belirleyerek bilim üzerinde de müessir olmuştur. Modern toplumlar sosyolojinin konusu olmasına karşılık modernleşmenin dışında/kıyısında kalan toplumlar antropoloji bilimiyle tanışmışlardır. Modernitenin kronolojik zaman ve hiyerarşik konumlandırması yalnız Batı tarihini meşrulaştırmakla kalmamış bunun dışında kalanları tarihin meçhul, pasif nesnelerine dönüştürmüştür. Artık tarih, Batı'nın dayattığı yahut vazettiği kanunlar ve verilerle işleyen bir araçtır. Buna göre Batı akademyasında Türk tarihi, Göktürkler yahut daha iyimser bir ifadeyle Hunlarla başlatılır. Bundan önce Türk varlığı yoktur. Âdeta gökten zembille inen Türkler, bir anda geniş bozkırlara yayılarak imparatorluklar, hanlıklar, devletler ve beylikler/emirlikler kuran yağmacı çeteler olarak tasvir edilir. Arkeolojik verilerde hasis davranan Batılılar, ancak yazılı kaynakların apaçık bir biçimde insanlığın gözü önünde olmasıyla Türklere bir tarih lütfetmeye başlarlar.

Orta Asya sahası ile ilgili Batı'da yapılan çalışmalarda ilk göze çarpan husus, Avrupa-merkezci (Aryan-merkezci) anlayıştır. Dün-

ya medeniyetinin temellerini atan Hint-Avrupalılar, böylece kadim medeniyetlerin ve büyük imparatorlukların beşiği olan Orta Asya'yı ilk yurtları olarak sunmuş ve bu görüş Batılı ilim çevrelerinde de kabul görmüştür. Arkeolojik keşiflerin tercümanı olduğu Türklüğün en eski dönemlerine ait etnik bakiyeler, bir anda "ihtimal dâhilinde" Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların eserine dönüşmüş ve ardından ihtimallerden bahsedenlerin birbirlerine yaptıkları referanslarla bu faraziye katî bir hâl almıştır. Böylece demiri işleyen, atı ehlileştiren, arabayı kullananlar tıpkı bugün modern dünyayı şekillendirdikleri gibi tarihte de Hint-Avrupalı halklar olmuştur. Türkistan'daki arkeolojik hafriyatlarda çıkarılan malzemeler dahi Hint-Avrupa etiketiyle envantere kaydedilmiştir. Dolayısıyla Orta Asya'da yaşayanlar, tıpkı günümüz insanının tahayyülündeki gibi "barbar"dan, medeniyetten yoksun, "zayıf tarihli" halklar olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Üstelik yalnız coğrafî değil tarihî olarak da Orta Asya, medeniyetlerin kendilerini mevzilendirmeye çalıştıkları bir ilmî savaş alanına dönüşmüştür.

Orta Asya, geçmişte Doğu Avrupa, Ortadoğu, Güney ve Doğu Asya'nın siyasî, askerî ve ekonomik hayatında mühim rol oynamıştır. Avrasya kıtasındaki pek çok ülkenin kaderini değiştiren, dünya tarihinin en seçkin imparatorlukları bu coğrafyada kurulmuştur. Türkiye Türkleri tarihinin de ayrılmaz ve belirleyici bir unsuru olan Orta Asya, tarihin en fazla ihmal edilmiş sahalarından biridir. Oysa Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız cumhuriyetlerin teşekkülüyle Orta Asya yeniden ilgi konusu hâline gelmiş; sahip olduğu kaynaklar, geniş ve bâkir alanları, ulaşım altyapısı bu coğrafyayı dünya için hayatî ve stratejik öneme sahip bir yer kılmıştır.

Türkiye'de Orta Asya tetkikleri gelişme safhasındadır ve henüz tatminkâr neticeler ortaya koyacak mertebeye ulaşılamamıştır. Öncelikle Orta Asya arkeolojisinin emekleme çağında olduğu, üniversitelerde Türk tarihinin en eski dönemlerini aydınlatacak Orta Asya arkeoloji kürsülerinin bulunmadığı ve dolayısıyla bir metottan yoksun olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Orta Asya tarihiyle münasebettar kaynak dilleri bilenlerin sayısı oldukça azdır. Tarih

tetkiklerinde dilbilimin verilerinden, şümullü bir tarih anlayışından ve disiplinler arası incelemelerden yeterince faydalanılmamaktadır. Üstelik genetik bilimin baş döndürücü bir gelişme kaydettiği günümüzde, Türk tarihçiliğinin bu bilimden yeterince istifade etmediğini de maalesef itiraf etmek gerekir. Hâl böyle olunca, tüm eksikliklerine ve olumsuzluklarına karşılık Orta Asya tarihiyle ilgili tetkik eserlerin, seyahatnâmelerin, envanterlerin, arkeolojik raporların tercümesi elzemdir.

Dünya Tarihinde Orta Asya adlı eser, Orta Asya tarihini bir bütün olarak ele almasıyla, Türklerin en eski tarihinden bugüne uzanan tarihî silsileyi özlü şekilde sunmasıyla önem arz etmektedir. Peter B. Golden'ın Orta Asya tetkiklerinde kazandığı haklı şöhret, Türk tarihinin en eski dönemlerine, bilhassa yerleşik-göçebe toplumların ilişkisi ve bunun neticesi olarak halkların teşekkülüne dair fikirleri, bu muhtasar eserinde anlaşılır tarzda genel okuyucuya sunulmaktadır. Golden'ın tarihî hadiselere geniş bir zaviyeden bakan yaklaşımı, Orta Asya tarihinin modern dönemlerini de içermektedir. Bölgenin tarihi yanında siyasî, iktisadî, dinî ve kültür tarihi de ele alınmaktadır. Orta Asya Tarihinin en eski döneminden günümüze uzanan ve okuyucuya özlü bilgiler verilmesini amaçlayan bu eser, üniversite öğrencileri için de kaynak ve ders kitabı olabilecek niteliğe sahiptir.

Eserin tercümesinde Çince ve Çin kaynaklarından aktarılan yabancı isimlerin yazımında Türkiye'de yaygın olarak kullanılan Wade-Giles yazımı esas alınmıştır. Bununla birlikte Pinyin yazımları genel dizinde köşeli parantezle gösterilmiştir. Bunun dışında metin içindeki köşeli parantezde verilenler tercüme edenin tasarrufudur. Mütercim, kendi özgün dilini tarihle alakalı bir eser çevirdiğini dikkate alarak keyifle kullanmaktan sakınmamıştır.

Haritaları büyük bir titizlikle hazırlayan Mertcan Akan'a; tavsiyeleri ve ikazlarıyla yardımcı olan Prof. Dr. Peter B. Golden'a teşekkürlerimi.

Yahya Kemal Taştan
İzmir, Ekim 2014

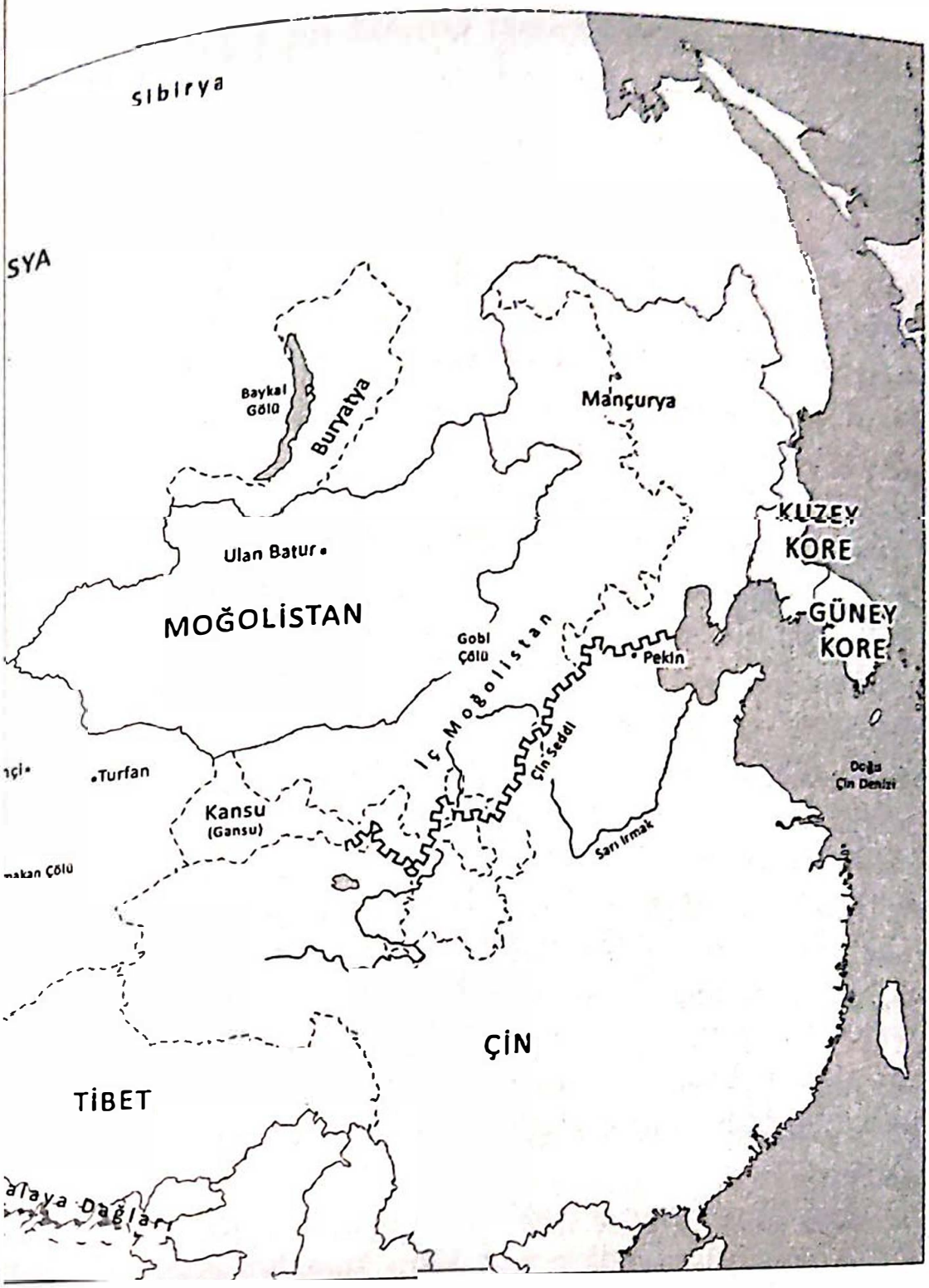
Giriş
Halklar Tabakası

Tarihî olarak *Orta Asya*, bölge ya da bölgedeki halkların hepsine şamil bir tabir değildi. Boy, aşiret, rütbe, mahallî veya dinî bağlar, Orta Asya kimliklerinin esas unsurlarıydı ve bunlar genellikle çok tabakalıydı. Bölgenin büyük göçebe nüfusu için siyasî tahditlerin pek ehemmiyeti yoktu. Halk üzerinde hâkimiyet, toprak üzerinde de hâkimiyeti sağlıyordu.

Binlerce yıldır Doğu ve Batı, Çin, Hindistan, İran, Akdeniz toprakları arasında köprü olan ve çok yakın geçmişte Rusya'nın nüfuz ettiği Orta Asya; Şamanların, Budistlerin, Zerdüştlerin, Yahudilerin, Hıristiyanların, Müslümanların vd. buluşma zemini olmuştur. Mütehavvil etnik, dil, siyasî ve kültürel sınırlar, karşılıklı münasebetlere dayanan; fakat aslında farklı hayat tarzlarına sahip, her biri farklı tabiî çevrelerinde yaşayan iki toplumu içeriyordu: vadilerdeki yerleşik halk ve bozkırdaki göçebeler. Kadim ve Orta çağlardaki müşahitler bölgeyi "medeniyet" açısından sıra dışı telakki ediyorlardı. Muasır tarihçiler, modern öncesi asırların en büyük imparatorluklarını doğurduğu için burasının, Avrasya tarihinin "kalbi" yahut "mihveri" olduğunu düşünmektedirler.

Bugünkü Orta Asya (Muasır Orta Asya)

SIBIRYA
SYA
Baykal Gölü
Buryatya
Mançurya
KUZEY KORE
Ulan Batur
MOĞOLİSTAN
GÜNEY KORE
Gobi Çölü
İç Moğolistan
Pekin
Çin Seddi
Turfan
Kansu (Gansu)
Doğu Çin Denizi
Sarı Irmak
ÇİN
TİBET

Orta Asya, yeryüzündeki toprakların yaklaşık yedide birini, aşağı yukarı sekiz milyon mil kareyi kaplar. Bugün, kahir ekser Müslüman olan Orta Asya'nın batısı, tarihî açıdan "Batı Türkistan"[1] diye tesmiye edilen Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi eski Sovyetler Birliği'nin yeni bağımsız devletlerinden müteşekkildir. Sovyet politikası, tarihte ilk kez -genellikle siyasî ihtiyaçlara göre tanımlanan- belirli etnik-dil topluluklarını, siyasî açıdan tahdit edilmiş topraklara bağlamaya çalışarak modern devletlerin isimlerini ve sınırlarını belirlemiştir. Müslüman Orta Asya, aynı zamanda yerli Uygur ve başka Türk-Müslüman nüfuslara sahip Çin'deki Doğu Türkistan'ı da ("Xinjiang/Sincan" da denilir) içermektedir. Bir zamanlar çoğunlukla İranî dillerin konuşulduğu Amu Derya Nehri ile Doğu Türkistan arasındaki bölgenin bugün pek çok yerinde Türkçe konuşulmaktadır. "Türk-İran" kültür dünyasını yaratan 1500 yıllık zaman diliminde bir dil değişmesi meydana gelmiştir. Güneyde, etnik menşei ve diliyle kuzeyli komşularına bağlı olan Afganistan, bu halitanın küçük bir kozmosudur.

Orta Asya'nın doğusu, bugün Moğolistan Cumhuriyeti, Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi ve Mançurya şeklinde bölünmüş, ekserisi Budist olan Moğollardan müteşekkildir. Dil bakımından Orta Asya'dan farklı olan Tibet, muhtelif zamanlarda Orta Asya meselelerinde ciddî rol oynamıştır.

İtil ile Batı Sibirya arasındaki orman-bozkır bölgeleri, tarihî ve kültürel kökleriyle Orta Asya'ya bağlı mebzul miktarda Müslüman Türk nüfusa sahiptir. Bir kavimler ihracatçısı olan Orta Asya, siyasî ve kültürel açıdan Macaristan, Ukrayna, Rusya ve Ortadoğu'ya kadar uzanmaktadır.

---

[1] Avrupa dillerinde *Turkestan* da yazılır. Türkistân, "Türklerin ülkesi" manasında Farsça bir kelimedir.

Macaristan'dan Altay Dağları ve Mançurya ormanlarına yayılan kır, çöl ve yarı çöl karışımı bozkır, Orta Asya'nın hâkim çevresidir. Yılın üçte birinden fazlası karla kaplı olmasına rağmen zengin otlaklarıyla büyük sürüleri besler. Geniş otlakların yanı sıra vahalarla noktalanan kızgın çöller, bilhassa güneyin en yaygın özelliğidir. Bölgede kuraklık o kadar fazladır ki, yirminci yüzyılın başlarında İngiliz-Macar kâşif Sir Aurel Stein, Lobnor'da (Doğu Türkistan'ın doğusunda) iyi muhafaza edilmiş bir Ortaçağ "mezbelesi" hafriyatından çıkarılan malzemelerin kokusunun hâlâ keskin bir şekilde hissedildiğine şahit olmuştur.[2] Karla kaplı dağların erimesi, göletlerin veya kurumuş nehir yataklarının yaz sıcağında nehirlere dönüşmesine yol açar. Erozyon ve kuraklık devam edegelen bir meseledir.

Ne gariptir ki, uzun yazlar ve kışlar boyunca uyuyan, baharda çiçeklenen bitkiler, hayatlarını çöllerde idâme ettirmiştir. Tarım; Zerefşan, Amu Derya ve Sır-Derya gibi nehirlerden beslenen vahalarda gelişmiştir. İki koldan Aral Gölü'ne dökülen Sır-Derya şimdi maalesef kirlidir. Nehirler, yılın yarısından fazla veya genellikle daha uzun bir müddet kısmen buzlarla kaplıdır. Çin, Hindistan, Mezopotamya ve Mısır gibi büyük medeniyetlerin aksine nüfus, nehir kenarlarında nispeten seyrektir; nehirlerin ticaret ve iletişim yolları olarak işlevi yoktur. Moğolistan'daki Orhun, Selenge ve Kerulen nehirlerinin büyük bozkır imparatorluklarıyla münasebeti vardır; fakat söz konusu imparatorluklarda kayda değer bir iktisadî role sahip olmamıştır. Göçebeler, balıkçılık dışında nehirlerden hiç faydalanmamıştır. Su taşımacılığı, genellikle hayvan postlarından mamul, şişirilmiş sallarla bir nehrin sığ yerinden geçmek manasına gelmektedir.

---

2 Sir Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay*, vol. 1 (1912; yeni baskı New York: Dover, 1987), 393.

Bozkır sâkinlerinin tarımla uğraşan komşu devletlerle karşılıklı münasebetleri, Orta Asya hakkındaki bilgilerimizin çoğunu şekillendirmiştir. Yerleşik toplumlardan gelen fikirler, kültürel açıdan "barbarların yaşaması zor toprakları"nda varlığını sürdüren göçebelere karşı peşin hükümlüdür.[3] Kadim Pers geleneği, Amu Derya ötesindeki İranî (ve daha sonra Türk) vahşî göçebelerin dünyası *Turan* ile *İran*'ı (tarihî olarak "Pers" diye de tesmiye edilir), iyi ve kötü arasındaki mücadele şeklinde karşılaştırmaktadır.[4] Bu halkları vasıflandıran Çince pek çok kelime, âdet olduğu üzere İngilizceye "barbar" şeklinde tercüme edilmiştir. Ancak bu kelimeler, aslında "vasal" ve "yabancı"dan müşfik olmayan "barbarlara" uzanan çeşitli ince ayrımlara sahiptir.[5] Çinli tarihçiler, göçebelerin "iptidaî" âdetlerinden, mutfaklarından, hayvan derisi, kürk ve keçeden mamul giyimlerinden iğrendiklerini izhar etmekte hiçbir beis görmemişlerdir.

Hâlbuki arkeolojik keşifler, bazı göçebelerin zengin, hatta müreffeh bir hayat sürdüklerini göstermektedir ki bu husus, genellikle aynı müstehzî tavra sahip muasır şahitler tarafından da kabul edilir. Soğukta elzem olan kürk giysilerini, Çin'den elde ettikleri ipekle ve İran'dan gelen kıymetli başka dokumalarla kaplıyorlardı. Şıklıkları için

---

[3] Ruth I. Meserve, "The Inhospitable Land of the Barbarians," *Journal of Asian History*, XVI/1 (1982), 51-89.

[4] Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, Cleveland-New York: World Publishing, 1963, 38-39.

[5] John K. Fairbank, "A Preliminary Framework", *The Chinese World Order* (ed. J. K. Fairbank), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970, 9-10; Lien-sheng Yang, "Historical Notes on the Chinese World Order" *The Chinese World Order* (ed. Fairbank), 20-22; Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, Princeton: Princeton University Press, 2009, XXI-XXV, 320-362; Marc S. Abramson, *Ethnic Identity in Tang China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. Çin'in etnik sınır kavramının karmaşıklığını bütün yönleriyle inceler.

genellikle altın ve yaldızlı nesneler kullanıyorlardı. "Altın Elbiseli Adam"ın çoğunlukla altından mamul veya altın pullarla süslenmiş, uzun bir altın başlıkla (uzun başlıklar, Ortaçağ'da kadınlar arasında da yaygındı; haddizatında bazı arkeologlar, bahsi geçen "Altın Elbiseli Adam"ın savaşçı bir şaman kadın olabileceğini de düşünmektedir) tamamlanmış tören kıyafeti, başta silindir şapka ve uçları tümüyle altın olan "barbar" giyiminin hiç de basit olmadığını göstermektedir.[6] Göçebeler, zengin bir şifahî şiir, şarkı ve müzik geleneğine sahipti. Bazı bilim adamları onların keman gibi yaylı müzik aletlerinin mucidi olduklarına inanmaktadır. Bugün Kazak ve Kırgız gibi Orta Asya halklarının çaldığı *kopuz*, belki de kemanın atasıdır. Yedinci veya sekizinci yüzyıllara kadar uzanan ve Moğolca *morin huur* diye tesmiye edilen at başlı kemanın en eski örneği, 2008 yılında Moğolistan'da bir savaşçının mezarında bulunmuştur.[7]

Kadim ve Orta çağlar müelliflerinin eserlerinde yabancı bir dünya diye idrak edip anlattıkları "barbarlık" ve "soylu vahşi" konuları müşterektir. Aslında, göçebeler "medenî" komşularından daha kana susamış, altın veya ipek hırslısı değildi. Bozkır hayatı çetindi; ne var ki çoğu göçebe, topraklarında yıpratıcı işlerle hayatını sürdürenlere karşı kendilerini üstün bir varlık olarak görüyordu.

---

6 Vladimir N. Basilov, *Nomads of Eurasia* (trans. Mary F. Zirin), Seattle: Natural History Museum of Los Angeles Country in association with University of Washington Press, 1989, 23-26 . İskit tezyinatı hakkında bk. S. A. Yatsenko, *Kostyum drevney Yevrazii. Iranoyazyçniye narodı*, Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2006, 47-102. Altın Adam'a karşı Altın Kadın hakkında bk. Jeannine Davis-Kimball with Mona Behan, *Warrior Women: An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines*, New York: Warner Books, 2002, 96-107.

7 Tsagan Törbat et al., "A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia-A Preliminary Report", *Bonn Contributions to Asian Archaeology*, 4 (2009), 373-374.

Zengin ve kozmopolit kültürü, tarım ve ticarete dayanan iktisadî hayatıyla şehirli Orta Asya, çoğu zaman bozkır ve ekin arasında bağ kuran göçebe komşularıyla müşterek hayatın meydana getirdiği (simbiyotik) bir münasebete sahipti.

Orta Asya tarihinin asıl meselelerinden biri, halkların ve dillerin hareketliliği ile yeni etnik varlıkların teşekkülüdür. Diller genellikle müşterek fakat mutlaka biyolojik olması gerekmeyen bir dil menşeine dayalı "ailelere" ayrılmıştır. Hint-Avrupa ve Altay dil aileleri, Orta Asya tarihine hükmetmiştir. Hint-Avrupalılar, MÖ 4500-4000 civarlarında Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan bir dil topluluğu vücuda getirmişlerdir. Bu topluluk, MÖ 3000 veya 2500 civarlarında Orta, Güney ve Batı Asya ile Akdeniz'in kuzeyine ilerleyen topluluklardan kopmaya başlamıştır.[8] Bu dil ailesinin vârisleri Güney Asya'nın Hint (Hintçe-Urduca, Pencap ve Hindistan'daki diğer müteaddit diller), İran ve Afganistan ile Orta Asya'nın İranî dil ailesine (Farisî, Tacik, Peştun ve diğer İranî diller) mensup olanlardan Britanya Adaları'na uzanır; Bask, Fin, Estonya, bazı Fin dilleri ve onların uzak akrabası Macarca dışında bütün Avrupa dillerini içerir.

Eski Altay dil "ailesi" mensupları, Güney Sibirya, Moğolistan'ın doğusu ve Mançurya'da meskûndu. Bugünkü mensupları Özbek, Kazak, Uygur gibi Orta Asya'nın Türkçe ve muhtelif Türk dili konuşurlarını, yine Moğolistan, İç Moğolistan, Çin ve Rusya'ya komşu bölgelerde muhtelif türlerine rastlanılan Moğolca konuşurları ve İtil bölgesindeki Kalmuk halkını içermektedir. Mançu (artık

---

[8] David Anthony, *The Horse, The Wheel, and Language*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 5, 11-13, 41-42, 46-59, 81-84, 99-101; J. P. Mallory and D. Q. Adams, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 442-463.

neredeyse yok olmuştur) ve Mançurya'nın daha küçük Tunguz halkları ise doğu kolunu meydana getirmektedir. Bazı bilim adamları, Altay dil "ailesine" Korelilerin ve Japonların atalarını da dâhil ederler. Kimileri bu bağı reddetmekle kalmaz, Altay dil ailesi fikrine de karşı çıkarlar. Dahası, farklı Altay dilleri arasındaki benzerliklerin, yüzyıllardır devam edegelen karşılıklı münasebetlerin ve kelime ödünçlemelerinin basit bir neticesi olduğunu ileri sürerler.[9]

Orta Asya tarihinin ziyadesiyle gösterdiği gibi, Ortaçağ ve günümüz "halkları" zaman içinde kaynaşmış müteaddit etnik ve dil tabakalarının mahsulüdür ve bilhassa modern zamanlardaki gibi büyük çapta siyasî hesaplamalarla bir araya gelmişlerdir. Dil yayılmasının hangi araçlarla gerçekleştiği her zaman aşikâr değildir. Fetih, toplu göç ve bir halkın başka bir halk tarafından toptan yer değiştirmeye zorlanması bir örnektir. Diğer bir örnek de tedricî sızma, karşılıklı münasebetler neticesinde ortaya çıkan iki dillilikle kendini gösterir. Göçmen topluluklar, genellikle geniş etnik ve karşılıklı dil münasebetlerinin mahsulüdür. Her yeni hareketle birlikte etnik isim ve bu isimle alakalı olarak değişen dil, bayrak yarışında bir başka kümeleşmeye devredilebilir. Neticede aynı ismi taşıyan ve müşterek bir dilin türlerini konuşan halkların aslında birden fazla ve farklı menşeleri olabileceği ihtimal dâhilindedir. Halkların hareketi, girift bir mozaik vücuda getirmiştir. Bugün gördüğümüz etnik-dil haritası, binlerce yılda meydana gelmiş kaynaşmanın zaman içinde belirli bir noktada yalnızca bir anlık görüntüsünü aksettirmektedir. Halkların teşekkülü, devam eden bir süreçtir.

---

[9] Alexander Vovin, "The End of the Altaic Controversy", *Central Asiatic Journal*, XLIX/1 (2005), 71-132; Christopher I. Beckwith, *Koguryo: The Language of Japan's Continental Relatives*, Leiden: Brill, 2004, 164-165, 184-194.

Birinci Bölüm
Göçebeliğin Doğuşu ve Vaha Şehir-Devletleri

Menşei Afrika'ya uzanan günümüz insanı (*Homo sapiens*), yaklaşık 40.000 yıl önceki Buzul Çağı'nda, muhtemelen bir av peşinde Orta Asya'ya girdi. MÖ 10.000-8.000 civarlarında tahminî 10 milyon olan dünya nüfusunun aşağı yukarı 500.000'i, bugün de benzer iklim şartlarına sahip Orta Asya-Sibirya coğrafyasında meskûndu. Biri Ortadoğu üzerinden, diğeri Doğu Asya ve başka yerlerden Orta Asya'ya uzanan muhtelif göç güzergâhları vardı. Tarım, MÖ 6.000'lerde gelişti. Söz konusu gelişme, hem mahallî hem de başka sahalardan, bilhassa Ortadoğu ve Avrupa'dan Orta Asya'nın güneybatısına (bugünkü Türkmenistan) gelen çiftçilerin hareketinden kaynaklanmış olmalıdır. Bunlar buğday ve arpa yetiştirdiler. Gelişme sürekli değildi; iskân mahalleri terk edilebiliyordu.

Yaklaşık 3.000 yıl sonra sulama kanallarının inşası, tarımın daha sağlam bir esasa dayanmasını ve beraberinde nüfus artışını sağladı. Batıda Elam (Güneybatı İran) ve Sümer Mezopotamyası, doğuda Afganistan ve Hindistan ile münasebetler gelişti. Bazı iskân yerlerinin İndus Vadisi'ndeki (Kuzeybatı Hindistan ve Pakistan) Harappa medeniyeti (tahminen MÖ 3.000-2.000) ile münasebeti olduğu yahut belki de ondan neşet ettiği anlaşılmaktadır. İhtilaflı olmakla birlikte muhtemelen Elam da dâhil, bu-

gün yoğun olarak Güney Hindistan'da yaşayan ilk Dravid halkları, Hindistan'dan İran'a bir dizi iskânın gerçekleştiği Orta Asya'nın güney uçlarına yayılmışlardı. Bugün İran'ın doğusunda, Afganistan'ın güneyinde ve Pakistan'da bulunan yaklaşık bir milyon Brohi, Orta Asya'nın etnik mozaiğinde tarih öncesi Dravid halklar tabakasının bakiyeleri olabilir. Şüphesiz bu geniş sahada meskûn, hâlâ tarif edilememiş başka halklar da vardır. Mesela, dille alakalı deliller, Pakistan'ın kuzeyindeki Buruşaski dilinin, çevresindeki dillerin hiçbiriyle münasebeti olmadığını, Kafkasların kuzeyinde Dağıstan'da konuşulan dillerle karabeti olabileceğini göstermektedir. Ne var ki bu faraziye genel kabul görmemiştir. Orta Asya'nın etnik tarih öncesi, Hindistan kıtası ve Ortadoğu'yla ilk münasebetleri henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Mallar, Orta Asya ile Hindistan, İran ve Mezopotamya arasında ticarî münasebetlere sahne olan dağınık iskân mahalleri arasında dolaşmıştır. MÖ üçüncü bin yılın sonlarında Türkmenistan'da sulu tarım, el sanatları ve metalürjiyle meşgul nüfuslara sahip şehirler ortaya çıkmıştır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'a yaklaşık üç saatlik mesafede bulunan Altındepe'de Ay Tanrı'ya adanan zigguratın gösterdiği üzere, teşkilatlı dinî müesseseler geliştirilmiştir. Kezâ Elam, Sümer ve Harappa'nın tesirinde kalan ilk yazı sistemlerine ait izlere, idareciler ve din adamlarının eşyaları işaretlemek için kullandıkları mühürlerde rastlanmaktadır. Kitabeleri ve içtimaî bölünmeye işaret eden alametleriyle bu ilk şehir kültürü, muhtemelen aşırı tarım veya talihsiz iklim değişiklikleri yüzünden MÖ ikinci bin yılın sonları ila birinci bin yılın başlarında gerilemiştir. MÖ birinci bin yılda İranî halklar, büyük ihtimalle Deşt-i Kıpçak'tan ya da Orta Asya'nın daha kuzey bölgelerinden buraya göç etmiştir.

MÖ altı ila dördüncü bin yılda, Güney Türkmenistan'daki tarım toplumlarının kuzeyinde kalan sahanın

mühim bir kısmında avcı-toplayıcı ve balıkçı nüfuslar meskûndu. Uçsuz bucaksız yeşil düzlükleriyle bozkır, hayvancılığa büyük önem veren ilk çiftçilere daha cazip gelmeye başladı. Bu zaman dilimi, bilgilerin yetersizliği sebebiyle kesin olarak takip edilememektedir. İnsanlar yeni topraklara göçerlerken iktisadî faaliyetlerinin mahiyeti değişti. Atın, muhtemelen MÖ 4800 gibi erken bir tarihte (tarihlendirme tartışmalıdır) ve büyük ihtimalle Deşt-i Kıpçak'ta ehlileştirilmesi şüphesiz bir milat oldu. Atlar her şeyden önce bir besin kaynağıydı. MÖ yaklaşık 4000 sularında sığırtmaçlar-tüketiciler hayvan yetiştirme haricinde, atları farklı amaçlar için kullanmada da giderek daha fazla mahirleştiler. Giyim ve barınmak için derilerini kullandılar ve "yük hayvanı" olarak gücünden faydalandılar. Muhtemelen MÖ 3700'den[1] önce ata binmeye ve onu, tanrıları için kurban etmeye başladılar. MÖ 2000 civarında sürülerine, tamamen olmasa da, büyük ölçüde tâbi hâle gelen bazı geçimlik tarımcılar, bozkırda belirli otlaklara doğru mevsimlik göçe koyuldular. Pastoral göçebe oldular. Pek çoğu tarım, sulama ve metalürji (cevher ve metal işlemeciliği) gibi başka teknolojik unsurları elinde tuttu; bilhassa metalürji Urallarda ve başka yerlerde bir hayli gelişti. Bunlar, günümüz pastoral göçebelerin yaptığı gibi, şartlar gerektirdiğinde yüksek teknolojiye asgarî ölçekte intibak ettiler.

Bazı bilim adamları, pastoral göçebeliğe geçişin batı bozkırlarında ortaya çıktığını ileri sürer. Diğer bir kısım bilim adamı ise bunun batı ve doğu bozkırlarında veya Güney Sibirya ile Mançurya ormanlarında, maharetlerini bozkırdaki hayvancılık idaresine uydurmuş ren geyiği çobanları arasında birbirinden müstakil olarak doğduğunu iddia eder. Bu geçişle alakalı tablo, yeni arkeolojik kazılar-

[1] David W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the World*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 191-192, 200, 211.

la, çoğunlukla da ihtilaflı olan keşiflerin izahatıyla sürekli değişiyor. Kimse pastoral göçebeliğin nerede ve bidayette tam olarak nasıl geliştiğinden kesin olarak emin değildir. İklim değişikliği, artan hayvancılık talebi, istikrar endişesi ve yeni teknolojiler bir bütün olarak rol oynamış olabilir. MÖ üçüncü bin yılda hayvan yetiştiricilerinin ve sürülerinin sayısı artmaya başladı. Bozkırın daha içlerine doğru hareket ettiler ve çobanlık onların imtiyazlı mesleği oldu. Şüphesiz avcılık, önemli bir besin kaynağı olmaya devam etti. Daha sonraki göçebeler de buna sadık kaldılar. Tertiplenen avlar, bir askerî eğitim tarzı olarak da hizmet gördü. MÖ ikinci bin yılın başlarında (tahminen MÖ 1700-1500) bozkırda yaşayan bazı çobanlar arasından at binicisi bir nüfus, belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Sürüleriyle bir otlaktan diğerine göçerken atlar ve sığırlar, at arabaları ve katarlar üzerine konulmuş, Batı Amerika'daki üstü kapalı yük arabasına çok benzeyen, menkul evleri taşıyordu. Sürülerin mahiyeti de değişmiş; uzun göçlere kolayca intibak eden at ve koyun daha fazla tercih edilmiştir. Atlar, toplam hayvancılığın % 36'sını teşkil eder hâle gelmiştir. Hint-Avrupa bozkırlarında fırtınalı göçler çağına yol açan beygirgücü kullanımının, süvari esaslı savaşlardan başka, meşum askerî neticeleri de olmuştur. Bu süreç iki adımda gelişmiştir. Evvela tekerlekli at arabaları ve sonra muhtemelen Orta Asya'da icat edilen savaş arabaları ortaya çıkmıştır. Arabaların takribî MÖ 2000 olarak tarihlendirilen ilk türleri, Sintaştı-Arkaim-Petrovka arkeolojik kazı sahasının bir bölümünü teşkil eden, Güney Urallar bozkır bölgesindeki müstahkem iskân mahalli olan Sintaştı'da bulunmuştur. İleri metalürjisiyle (muhtemelen silah üretimi ve ileri bir askerî çağa işaret eden) Sintaştı, bu bozkır bölgesinde inkişaf eden şehirli iskân ağının bir parçasıdır. Sovyet bilim adamları burayı "şehirler ülkesi" olarak va-

sınflandırmıştır. Savaş arabaları, MÖ ikinci bin yılda Çin ve Ortadoğu'ya yayılmıştır.

İkinci adım ağaç, hayvan boynuzu ve sinirden müteşekkil terkibî yahut kompozit yayın icadıyla alakalıdır. Güçlü, nispeten küçük ve en mühimi at sırtındayken her yöne kolayca gerilebildiği için kompozit yay, bozkırdaki savaşlarda köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Yayın menşei Mısır'a, MÖ üçüncü binyıla kadar götürülebilir; ancak bazıları onu aşağı yukarı MÖ 1000 civarında tarihlendirir. Avrasya bozkırlarında o zamana kadar gayrimuntazam olan atlı akıncılar, nam peşindeki müstakil savaşçılar olmak (bu eksik olmasa da) yerine, talimli bir topluluğun parçası olarak savaşı yücelten ideolojilere sahip ordular halinde teşkilatlanmış disiplinli süvarilere dönüşmüştür. Savaş arabası, modası geçmiş bir teknoloji olmuştur.[2] Atlı süvari, daha düzenli bir şekilde komşularına baskınlar tertip eder ve yerleşik dünyanın nimetlerinden faydalanmaya çalışırken demir silahların yayılmasıyla birlikte savaşlar artmıştır. Artık daha şümullü teşkilatlanma tarzlarını gerektiren savaş, büyük boy birliklerinin yükselmesine yol açmıştır.

At üstünde hareket kabiliyetine sahip (ve dünya beygirgücünü büyük ölçüde elinde bulunduran) göçebeler, ani baskınlarıyla ve düşmanlarını dehşete düşüren ok bulutlarıyla korku duyulan savaşçılara dönüşmüştür. Savaş tarzları binlerce yıl zarfında çok az değişme göstermiştir. Muharebe esnasında sık sık binek değiştirdiklerinden, beş yahut daha fazla atla harbe gitmişlerdir. Böylece gerçek sayıları hakkında rakiplerini her defasında aldatmış ve sürekli yeni akınlar yapabilme kabiliyeti kazanmışlardır.

---

[2] Anthony, *The Horse*, 221-224, 460-462; Robert Drews, *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*, New York: Routledge, 2004, 1-2, 65-98, Avrasya bozkırları ve Yakındoğu'daki askerî inkılap hakkında.

Daha güçlü ya da denk kudrete sahip rakiplerle karşı karşıya kaldıklarında göçebeler, savaş meydanını hızlıca terk etmekte hiçbir beis görmemişlerdir. O zaman bile, geriye dönerek isabetli öldürücü oklarını fırlatabildikleri için hâlâ bir tehdittiler. Üstelik geri çekiliyormuş gibi düşmanı pusu içine çeken taktikleri, sıkça başvurdukları bir savaş hilesidir.

Bu savaşçı topluluk, bazen uzun mevsimlik göçler (tam göçebelik) gerektiren, oldukça teşkilatlı hayvancılık taktiklerine uymak mecburiyetindeydi. Diğerleri de her şeyden önce çiftçi olan, fakat asgarî seviyede göç eden yarı-göçebelerdi. Göçler, yabancıların bahsettiği gibi, yalnız su ve ot izinde gayesiz dolaşmalar değildi; dikkatle planlanmıştı, güvenilir yollar ve meralar da takip ediliyordu. Sürünün büyüklüğü ile koyun, at, sığır, deve, keçi ve Tibet öküzlerinin karışımı, mahallî şartlara göre değişiyordu. Bu unsurlar aynı zamanda tâbi insan sayısını da belirliyordu. Tarım toplumlarının aksine, göçebelikte iş gücü ağır değildi ve istihsal faaliyetleri kalabalık bir nüfusa ihtiyaç duymuyordu. Bir ya da iki çoban, yaya olarak yüzlerce koyun sürüsünü idare edebilirdi. Tek bir süvari, hayli büyük sürüleri, hatta 100 veya daha fazla at sürüsünü çekip çevirebilirdi.

Göçebe hayvancılığı, bir aile işletmesiydi. Sürüleri geniş otlaklara ihtiyaç duyduğunda göçebeler, genellikle ortalama dört-beş aileden müteşekkil küçük birimler hâlinde konaklardı. İlave yardıma ihtiyaç duyan bir aile, akrabalarını çağırırdı. Göçebe toplumda kadim çağlardan beri bilinen kölelik, çoğunlukla baskınlarda ele geçen birkaç hizmetçi köleyle sınırlıydı. Bugün yaklaşık 100 hayvandan ibaret bir sürü, çoğu kere ortalama beş kişiden (anne, baba, iki çocuk ve dede) mürekkep bir göçebe hane halkıyla ayakta tutulabilir. Aynı şey muhtemelen geçmişte de geçerliydi. Kadim ve Orta çağlara ait rivayetler, göçe-

belerin aile hayatı hakkında çok az malumat vermektedir. Günümüz etnografları, hane içinde sert içtimaî kaidelere sahip gayet muntazam bir pederşahî cemiyet tarif ederler. Mesela bugün yeni evli Türkmenler, kayınpeder ve kayınvalide ile yaşlı diğer akrabalarının önünde konuşamaz ve yemek yiyemez. Başlık parası (veya kaçırılma) ile evlenen genç eşler, erkek soyunun taşıyıcıları olarak telakki edildiği için birkaç oğul doğurduktan sonra aile içinde daha fazla itibar kazanır. Kız çocukları, münhasıran zaman içinde başka ailelere gidecek "misafir"lerdir. Türkmenler soylarıyla iftihar ederler ve bütün nesiller, ecdatlarının isimlerini ezberden söyleyebilirler.[3]

Zenginler zaman zaman sıkıntı içindeki fakir akrabalarına arka çıkmışlardır. Talihlerinde bir değişiklik olmadıysa fakirler, ya daha tâbi hale gelmiş ya da göçebelikten imtina ile çiftçi olarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu vaka, büyük bir kayıp olarak telakki edilmiştir. Mesela bu çaresiz göçebeler, mahallî beylerin savaşçı birliklerinde gönüllü asker olmuşlardır. Servet; at ve sonradan hayvancılığın ekserisini teşkil edecek koyunla ölçülüyordu. Koyun, dayanıklı ve kolayca idare edilebiliyor; et, deri ve yün ihtiyacını karşılıyordu. Atlar et ve süt veren, ulaşımı sağlayan, sürünün en kıymetli ve kayda değer unsurlarıydı. Göçebelerin iktisadî hayatını ve dış dünyayla münasebetlerini idarede de çok önemliydiler. Göçebenin hareketliliğini ve savaşta başlıca üstünlüğünü sağlıyorlardı. Çöl ve yarı çöl bölgelerinde, bilhassa nakliye maksadıyla kullanılan develer (iki hörgüçlü Baktriya cinsi) oldukça yaygındı. Pek kıymetli olmayan keçi, genellikle fakir göçebelerle alakalıdır. Sığır, daha mahdut sayıda kalmıştır. Hayvan hastalıkları, iklim aşırılıkları ve bilhassa korkunç *zut* (donun

3 Adrienne Edgar, "Everyday Life among the Turkmen Nomads," *Everyday Life in Central Asia Past and Present* (eds. Jeff Sahadeo and Russell Zanca), Bloomington; Indiana University Press, 2007, 38-44.

ardından çözülme), sürüleri mahvedebilirdi. Bir yıl içind doğuracak gebe dişilerin oranı, yüzde 60 ila 90 olması na karşılık yüzde 30 ila 60 arasında değişen yüksek ölüm seviyesi bulunuyordu. Göçebeler, ihtiyaç fazlasına sahip olduklarında gıda, giyim ve silah karşılığında şehirli halkla alışveriş yapmış ve bazıları hatırı sayılır miktarda serve edinmiştir.

Göçebeler, sürülerini yılın farklı mevsimlerinde bir o lakrzn diğerine sürmüşlerdir. Bozkırda kış, en çetin mev simdir. Vadiler, rüzgardan uzak dağ yamaçları veya barı nak olabilecek yakın ormanlık alanlar, kışlak olarak tercih edilirdi. Bu sebeple bazı ormanlar, mukaddes topraklar v sığınaklar olarak kabul görmüştür. Göçebeler, göç etme dikleri dönemde balıkçılıkla da uğraşarak nehirler etrafın da toplanmışlardır. Yazın konaklama yeri olarak çoğunluk la kızgın düzlüklerde kuruyan taze su kaynaklarına yakı yaylalar tercih edilmiştir. Göçler, genellikle kışın güneye yazın kuzeye doğruydu. Seyahat edilen mesafelerin uzun luğu farklıydı. "Yatay" göçlerle meşgul olanlar, çoğu kez bozkır boyunca yüzlerce mil dolaşarak hareket ederlerd Bir tür "dikey" göçebelik yapanlar ise çok daha kısa me safeler kat ederek sürülerini dağların bir yukarısına, bi aşağısına sürüyorlardı. Göç güzergâhları, bir boy ya d bodunun malı idi. Otlaklar için mücadele bazı boyları yer leşik dünyanın içine iterek bir tür domino etkisi yapmı olabilir. Tarihî kaynaklarda bu tür vakalar sıklıkla kayde dilmektedir.

Yabancı müşahitler, (kendilerininkini görmezden gele rek) durmadan göçebe hırs ve tamahkârlığına dikkat çek mişlerdir. Aslında yerleşik dünya ile göçebeler arasındak karşılıklı münasebetler, ne hırsa ne de sürekli bir düşman lığa dayanıyordu. Akrabalıklar dahi müşterek hayatla hu sule gelebiliyordu. Bilim adamı, gezgin ve "Sinolog" olan Kuzey Çin ve Moğolistan'a kervanla seyahat eden Ame

rikalı Owen Lattimore, "yoksul göçebe saf göçebedir" diye yazmıştır.[4] Göçebelerin et, süt ürünleriyle ve kısmen sınırlı tarımla varlığını sürdürmesi mümkün olsa da (aslında eski göçebeler, eski çiftçilerden daha iyi beslenmiş olabilir[5]), yerleşik toplumların ürettikleri giyim, içki ve gıda maddesi, altın, gümüş ve kıymetli taşlardan mamul eşyalardan da yararlanmak istemişlerdir. Bunun yanında başka mamul mallar, bilhassa göçebe hayat tarzı için doğrudan faydalı olan silahlar (göçebe metal işçileri bunda da oldukça kabiliyetli olmasına rağmen) ve icatlar, yerleşikler için önemli bir kaynak olmuştur.

Mesela atlar için lâzım olan göğüs kayışları ve kompozit yay, yerleşik dünyadan çıkmıştır. Atlı hayat tarzı ile çok yakın alakası bulunan demir üzengi, Orta Asya'ya Doğu Asya'dan gelmiş olmalıdır (üzengi önceleri hayvan postu gibi daha az dayanıklı organik malzemelerden yapılmıştır). Menşelerine ve yayılmalarına dair mutlak bir tarihlendirmeden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu hususu nazarıdikkate alarak "saf" göçebenin en azından yerleşik dünyaya nüfuz etmekten mahrum ve tarihî dönemlerde çoğunlukla yoksul göçebe olduğu söylenebilir. Nüfuz, genellikle iktidar ilişkilerine dayalıydı. Göçebeler için akın veya ticaret, aynı gayeye matuf mütenavip taktiklerdi. Hangisinin maliyeti en az ise onu tercih ediyorlardı. Komşuları, bilhassa Çin, sınır pazarları açarak veya kapatarak göçebe hareketlerini denetlemeye çalışıyordu.

Yerleşik dünya ile göçebe münasebetleri, topluluğu (boy, bodun ya da halk) temsil edebilecek birini iktiza ediyordu. Bu sebeple siyasî açıdan teşkilatlanmak gerekiyordu. Kalıcı sınırlardan mahrum bir toplumda, gerçek ve

---

4 Owen Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China*, The American Geographical Society, 1940 (yeni baskı, Hong Kong: Oxford University Press, 1988), 522.

5 Anthony, *The Horse*, 460.

"icat edilmiş" akrabalık, en mühim siyasî bağı teşkil eder. Göçebeler, "boy" ve "bodun" (boylar birliği) biçiminde teşkilatlanmıştır; yabancılar, söz konusu mefhumları çoğu zaman tam manasıyla anlayamamıştır. Bir boyun tüm mensupları, farazî olarak müşterek bir atanın soyundan gelmektedir. Bir bodundaki tüm boylar, daha uzak bir atadan neşet etmişlerdir. Aslında bu bağlar çok daha seyyaldir, siyasî ihtiyaca göre yaratılmış ve unutulmuşlardır. Bodunlar, genellikle siyasî açıdan hâkim boyun adını kabul lenerek konfederasyonlar meydana getirmişlerdir. Dağıldıklarında ise bu birlikler çoğu defa yeni hâkim boyun adı altında, kısmen değişen bir bünyede teşkilatlanmışlardır.

Devlet olma, bozkır toplumunda alışılagelmiş bir hâl değildi. Askerî saldırılara yahut iç işlerini yönlendirmek için komşu devletlerce tahrik edilen iç karışıklıklara cevap veren göçebe siyasî teşekkülü, imparatorluk ve muhtelif devletsiz konfederasyon türleri arasında bocalıyordu. Çin'in zenginliğinin cazibesi ve gücünü zaman zaman bozkırlarda göstermesi, göçebeleri devlet kurmaya teşvik etmiş olmalıdır. Bu tür tahriklere, genellikle batı bozkırlarında rastlanmazdı. Burada göçebe devletler, daima doğu bozkırlarından çıktı. Göçebeler, çoğu zaman yerleşik toplumları fethetmekle uğraşmadılar. Aynı şekilde Çin ve İslâm öncesi İran gibi komşu imparatorluklar, bozkır içine girmeye pek nadir cesaret edebildiler. Bu gibi seferler pahalı ve tehlikeliydi. Çin ve Bizans; rüşveti, diplomasiyi ve "barbar saldırılarına karşı barbarları" kullanmayı tercih ediyordu.[6]

---

[6] Lien-Sheng Yang, "Historical Notes on the Chinese World Order" *The Chinese World Order* (ed. John K. Fairbank), Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1970, 33. Bizans stratejisi hakkında bk. Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, MA.: London: The Belknap Press of Harvard University, 2009, 415-418.

Göçebeler, yerleşiklerin topraklarını fethettiklerinde, hızla yerleşik imparatorlukların debdebesini örnek alarak güçlü hanedanlar vücuda getirdiler ve göçebe taraftarlarını yerleşik tebaaya dönüştürmeye çalıştılar. Sıradan göçebelerin aradığı mükâfât bu değildi. Buna karşılık göçebelerin fethi, fethedilen devletin mevcut müesseseleri üzerine göçebe siyasî kültür unsurlarını ekleyerek çoğu zaman yerleşik halkların bazı siyasî teşkilatlarını yeniden şekillendirmiştir.

Göçebe imparatorluklar, gayrimütecanis boy birliklerini kendi bünyesinde birleştiren ilk fetihçi göçebelerle birlikte ortaya çıktı. Etnik açıdan farklı ve çok dilli göçebe devletler, rekabet hâlindeki güçlerle doluydu. Seçkinler ve sıradan halk vardı. Bazı boylar diğerlerine nazaran daha imtiyazlıydı. Boy ya da bodun beyinden servetinin bir kısmını maiyetindekilerle paylaşması beklenirdi. Hasis liderler, taraftarlarını ve kimi zaman hayatlarını kaybederlerdi. Boyun eğmeyen tâbi halklar ayaklanırdı.

Ticaret de geniş mesafeler boyunca insanları bir araya getirdi. Büyüyen Ahameniş Pers İmparatorluğu'na (MÖ 559-330) katılan Orta Asya, kadim dünyanın kıtalararası ticaretine dâhil oldu. Orta Çağ başlarında Avrasya şehirlerini birbirine bağlayan ve sık sık değişen İpek Yolu'ndaki kervan yolları ağı, burayı merkezî bir güzergâh hâline getirdi. Çin malları, bilhassa ipek, Orta Asya üzerinden batıya, İran'a taşındı. İran, Akdeniz dünyasının her tarafına çok ciddi kârlarla mal sattı. Buna karşılık modern öncesi dünyanın teknoloji merkezi Çin de Orta Asya'dan (çok kıymetli olan "Semerkand'ın altın şeftalileri" gibi) ve batısındaki ülkelerden (İran'dan aslan gibi) bir dizi egzotik mal ve gıda ürünü ithal etti.[7]

---

[7] Dikkate değer miktardaki mallar için bk. E. H. Schaefer, *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*, Berkeley: University of California Press, 1963 (yeni baskısı, 1985).

Büyük Bozkır göçebeleri, bu mühim ticaret yollarını korumuşlardır. Yollar, bilhassa insan ve hayvan iskeletleriyle çevrili çöller tehlikelidir. Moğolistan'da Gobi (Moğolca çöl demektir), Doğu Türkistan'da devasa Taklamakan (Büyük Sahra'dan sonra ikinci büyük çöl) ve Türkmenistan'da Karakum vardır. Bugün dahi Türkmen aileleri, yön değiştiren kumlarda çocuklarını bulabilmek için elbiselerine zil dikerler.[8] Bazen, kadim binaların harabelerini ortaya çıkaran rüzgarlar, kum tepelerinin yönünü değiştirir.[9] Taklamakan'a varmak zordur ancak oradan çıkmak daha zordur. Halk etimolojisine göre Taklamakan "bir kez girince çıkılamayan" manasına gelir. Turfan'da (bugünkü Uygur sâkinlerince Turpan telaffuz edilir) yaz sıcaklıkları 78°C / 128°F kadar yükseğe çıkabilir. MS birinci yüzyıl ila ikinci yüzyılın başlarında Büyük İskender'in Soğd çöllerindeki seferlerinin Romalı tarihçisi Quintus Curtius, yaz sıcaklarının kumları korlaştırdığını ve "her şeyin sürekli büyük bir yangın içindeymiş gibi yandığını", bu cihangirin askerlerini "susuzluktan kavurduğunu" yazmıştır.[10] Yine de dinleri, alfabeleri, teknolojileri, çok sayıda başka kültür ve eğlence eserleri, ticarî malları ve aletleriyle tüccarlar ve hacılar, doğu-batı bozkır ana yollarını bir uçtan diğerine geçmişlerdir.

Göçebeler, daha geniş bir dünyada kendi kültürlerinin hem aracısı hem de taşıyıcısı olan milletlerarası ticareti bilfiil desteklediler. Bazı kıyafet türleri (muhtemelen pantolon), telli çalgılar, atla alakalı malzemeler herhâlde bozkırdan yayıldı. İlk münasebetlerin bir neticesi olarak

---

[8] Hugh Pope, *Sons of the Conquerors. The Rise of the Turkic World*, New York: Overlook Duckworth, 2005, 316.

[9] Colin Thubrun, *Shadow of the Silk Road*, New York: Harper Collins, 2007, 102.

[10] Quintus Curtius, *History of Alexander* (trans. and ed. John C. Rolfe), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1936 (yeni baskısı, 1985), 162-165.

bozkır halkları, kadim dünyanın Avrupa kültür mirasına katkıda bulunan etnografik söylencelerine dâhil edilmektedir. Mesela, bozkır kadınlarının savaşa iştirakı, Yunan Amazonlar efsanesinin şekillenmesinde rol oynamış olabilir. Bozkır dünyasında kadınlar, siyasî iktidarı etkileyebiliyordu.

İlk göçebeler, talep ettikleri malların kaynağı olması haricinde Orta Asya şehirlerinden uzak durmuşlardır. Ancak tuhaf bir şekilde, bu vaha şehir devletlerini daha büyük siyasî birlikler hâline getiren de göçebe unsurudur. Diğer taraftan, uzaklık ve emniyet şartları dikkate alındığında en şümullü siyasî teşkilatlanma tarzı, gayrimütecanis birlik idi. Mâverâünnehr vadilerinde, aslında Farsça konuşan, hür düşünen, kozmopolit, aristokrat, her biri sadece "eşitler arasında birinci" olan bir bey tarafından idare edilen ticarî şehir devletler vardı. Ticarete meyletmiş zengin şehir-devletler, kıtalararası ticareti ve entelektüel çıkarlarını aksettiren parlak kültürler meydana getirdiler. Yalnız siyasî hâkimiyeti değil, aynı zamanda ticarî ve kültürel alışverişi de arzu ediyorlardı. Nitekim tüccarlar, bürokratlar ve din adamları, bozkır imparatorluklarının idarî ve kültürel hayatına büyük katkılarda bulundular. Bir Ortaçağ Türk atasözüne göre "Başsız börk olmayacağı gibi Tatsız (*Fars*, yerleşik İranlı) Türk olmaz".[11] Münasebetler iki taraf için de faydalıydı.

Türk-Moğol göçebeler, bazı müstahkem şehirler vücuda getirdiler. Orta Asya'daki büyük şehirler, çoğunlukla İranî halkların eseriydi. Eski Türkçede "şehir" manasına gelen *kend/kent*'in Farsçadan ödünçlendiği aşikârdır (Semerkand'da olduğu gibi). Aynı manadaki *balık* kelimesi-

[11] Mahmûd el-Kâšγarî, *The Compendium of Turkic Dialects: Dîwân Luγat at-Turk*, vol. 1 (trans. and ed. Robert Dankoff in collaboration with James Kelly), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982-1985, 273. *"Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas."*

nin menşei ise tartışmalıdır.[12] Moğolca *balgasun* (kasaba, şehir) bu kelimenin iştikakıdır ve muhtemelen eski Türkçeden ödünçlenmiştir. Göçebeler tarafından inşa edilen şehirler, büyük ölçüde Asya Hunları zamanından beri kullanılan ve önceleri "hükümdarın ordugâhı" manasında bir kelime olan *ordu*'nun (*orda, ordo* da denilir) anlam genişlemesinin tabiî bir neticesidir. Kelimenin manası, başkenti ifade edecek biçimde genişlemiş ve hükümdara, daima askerî kuvvetler refakat ettiğinden *ordu*, aynı zamanda "asker" manasında kullanılmıştır (İngilizce "horde" bu kelimeden türetilmiştir). Bu "şehirler" genellikle kil ve tuğla gibi dayanıklı malzemeden yapılmış birkaç binadan meydana geliyordu, fakat şehirleri yurt tutmuş yabancı tüccarlar da dâhil, göçebe çadırlarında yaşayan hayli insan kitlesi vardı. Netice itibariyle bu "şehirler"in arkeolojik izini sürmek zordur.

MÖ 500 civarında göçebe hükümdarlar, bazıları yerleşik hayata geçmiş eski İran kabilelerinin tesis ettiği müstahkem vaha yerleşimlerine dayanan hakikî şehirler üzerinde de hâkimiyet kurdular. Dokuz ila onuncu asrın Müslüman coğrafyacıları ve tarihçileri sağlam duvarları, kapıları, aralarındaki mesafe ve menzilleri de dâhil olmak üzere bu şehirleri tarif ederler. Dahası camileri, diğer dinî veya kültürel tesisleri ve mahallî mahsulleri, o günün okuyucularının merakını celbeden her konuyu dikkatle sunarlar. Arkeologlar uzun yıllardır Buhara, Semerkand ve Taşkent (eskiden Şaş deniliyordu) gibi şehirlerde tetkiklerini sürdürmektedir. Seyyahların notlarında şehirlerin büyük-

[12] Denis Sinor, "Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic", *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4 (1979-1980), 768-773, ve "The Origin of Turkic Baliq Town", *Central Asiatic Journal*, 25 (1981), 95-102. Sinor, bu kelimenin Ugor dillerinden geldiğini ileri sürmektedir. Türkçede Ugor dilinden ödünçlenmiş kelimeler vardır. Bununla birlikte Türklerin bu kelimeyi, neden avcı-toplayıcı olan Ugor halklarından ödünç aldıkları müphemdir.

lüğü hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Bugünkü kıstaslara göre bu şehirler çok büyük değildi. Yedinci yüzyılda yaşamış Çinli gezgin ve Budist Hacı Hsüan-tsang'a göre Semerkand'ın büyüklüğü yaklaşık yirmi *li**, bilemedin yedi kilometre; şehir merkezi ise yaklaşık iki kilometre kare idi.

Bu şehirlerin pek çoğu birbirine benzemekteydi. Daha ziyade Ortaçağ Fars ve Arap ıstılahlarıyla bilinen mahallere ayrılıyorlardı. Farsçada "eski kale", "iç kale" manasına gelen ve *kuhandîz/quhandîz* (bazen kısaltılarak *kundûz* ya -da *kundîz*) denilen, Arapçada genellikle *kal'a* (kale, sığınak) diye ifade edilen, askerî-siyasî bir esasa dayalı *ark/arq*, çoğunlukla şehrin merkezinde yer alırdı. Hükümdar, şahsî muhafızları ve askerî komutanlarıyla birlikte burada bir hisarda yaşardı. Hazine, kançılarya, (İslâm öncesi dönemde) mahallî inanca ait mabet ve hatta hapishane de hisarın sınırları dâhilindeydi. Müslüman coğrafyacılar, söz konusu şehirler hakkında yazmaya başlayana kadar kalelerin pek çoğu mahvolmuştu; bu sebeple onlar için "eski kale" tabiri kullanılmıştır. Daha sonraki cevval hükümdarlar, seçkinler için şehirli bir inkişaf tarzı demek olan kaleleri, çoğu defa yeniden inşâ etmişlerdir. Birçok küçük şehirli iskan sahası da *kuhandîz*'e sahipti.

Şehir merkezi, *şehr* (Arapça *medîne*) diye bir başka Farsça kelimenin müştakı olan *şehristân* tarzında tesmiye edilirdi. Ancak Buhara ve Pencakent'te *kuhandîz*, siyasî-askerî-idarî merkezleri teşkil eden *şehristân*'ın surları dışında kuruldu. Merkezin dışındaki kenar mahalleler, Arapça *rabaḍ* kelimesiyle ifade edilirdi. Bu kelime, sınırlarını muhafaza eden, putperest Türk göçebelere baskınlar tertipleyen, "inancı için savaşanlar"la dolu müstahkem mevkiler için kullanılan ve yakın sesli olan *rabaṭ* (cemi *ribâṭ*)'tan

* Eski Çin uzunluk ölçü birimi. Bir *li* yaklaşık 500 metredir [çevirenin notu].

başlangıçta farklıydı. *Ribât* aynı zamanda Ortaçağ seyyahlar ve tüccarlarının hanına denk "kervansaray" manasına gelmekteydi. *Rabaḍ* da şehir merkezini ve kenar mahalleleri kuşatan suru ifade etmiş olabilir.

Şehirler, *rustak/rustâq* denilen zıraî yerleşim yerleriyle çevriliydi. Orta Asya'nın meşhur kavunu yanında meyveler, üzüm, sebze, tahıl ve diğer gıda mahsulleri yetiştirilmekteydi. Manifatura, seramik, cam ve pişirme kaplarından silahlara kadar uzanan pek çok mutfak eşyasının istihsali de iktisadî hayatın mühim bir parçasını teşkil ediyordu. Taraz (Kazakistan) ve Semerkand gibi şehirlerin arkeolojik kazıları, zikrolunan eşyaların tasavvurunda şehirli yerli nüfus kadar komşu göçebelerin stilistik tercihlerine de cevap verildiğini göstermektedir. Mesela kadim Semerkand'daki (Afrasiyab arkeolojik alanı) kıymetli taşlar üzerinde iki farklı mühür üslubu vardır: Birinde şehirlilerin tercih ettiği mitolojik bir konu kanatlı bir boğayla tasvir edilirken, diğerinde göçebeler için çok kıymetli av sahnelerini temsilen boynunda okla uçan bir keçi tasviri vardır. Civar dağlardaki zengin maden yataklarına yakın şehirler, hem madencilik hem de bronz, demir, altın ve gümüş malların istihsal merkezleri olmuştur.

Şehirler; İpek Yolu üzerindeki menziller olması haricinde, bozkır boyunca dolaşan mallara da önemli katkıda bulunmuştur. Bazı tüccarlar çok zenginleşmiş ve zenginliklerini tantanalı bir surette sergileyen mahallî idarecilerin saraylarıyla boy ölçüşecek büyüklükte saraylara sahip olmuşlardır. Menşei en az MÖ 500'e kadar uzanan Semerkand, İslâm öncesi ve İslâmî dönem Orta Asya'nın en mühim şehirlerinden biridir. Büyük İskender, MÖ 329'da Yunanlıların "Marakanda" diye tesmiye ettiği şehri fethettiğinde, mezkûr şehir hâlihazırda gelişmiş bir yerdi. 940'larda bölgedeki bir başka büyük şehrin *Buhara Tari-*

hi'ni yazan Narşahî, kale temellerinin 3000 yıl önce atıldığını iddia etmiştir.

Şehir ve taşrada yaşayan Orta Asyalıların farklı içtimaî nizamları, seçkinleri ve sıradan halkı birbirinden ayırmıştır. Türkçe konuşan göçebeler, eski İranî göçebelerin yerini aldığında buna üç ila dördüncü yüzyıldan itibaren bir dil bölünmesi de eklenmiştir. Her şeye rağmen, şehirliler intibak sağlamıştır. Şehirliler, ticaretlerini kolaylaştırmak ve kendilerini diğer göçebelerden korumak için söz konusu göçebelere ihtiyaç duymuşlardır. Siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel hayatın her safhasındaki bu karşılıklı münasebet, Orta Asya tarihinin devam edegelen bir hususunu teşkil etmektedir.

İkinci Bölüm
İlk Göçebeler:
"Savaşı Meslek Edinenler"

MÖ 3000-2500 civarlarında Hint-Avrupa dil topluluğunun dağılması, Avrasya ve etrafındaki topraklarda bir halk taşmasına yol açtı. Batılı halklarla Çin münasebetinin en kadim ve esaslı unsurlarından biri hâline gelen Toharların atası bir topluluk, MÖ üçüncü binyılın sonu ila ikinci binyılın başlarında[1] Doğu Türkistan'a geldi. Hint-İranlılar yahut Hint-Aryanlar denilen bir başka topluluk da doğuya doğru Sibirya, Moğolistan, Doğu Türkistan ve Kuzey Pakistan'a gitti. *Arya/Ariya* (Aryan) kabile adı, "efendi, hür insan" ve nihayet "yabancıya misafirperverlik gösteren ev sahibi" manasına gelen Hint-Avrupalı bir kelimenin iştikakıdır.[2] Kelime, 20. asırda kazandığı ırkî tedailerin hiçbirine sahip değildi. En geç MÖ 2000 yılına gelindiğinde çiftçi ve hayvan yetiştiricisi olan Hint-İranlılar, bugün Güney Asya'nın Hint dilli ve İran ile Orta Asya'nın İran dilli nüfuslarının dil ataları hâlinde bölünmüşlerdi.

Muhtemelen Afganistan üzerinden gelen, kadim Harappa medeniyetiyle ve Dravid halklarla karşılaşan Hint-

---

[1] Elena E. Kuzmina, *The Prehistory of the Silk Road* (ed. Victor Mair). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008, 88-98.

[2] Vera S. Rastorgueva and Dzhoi I. Edel'man, *Etimologiçeskiy slovar' iranskih yazıkov*, Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2000 ve süregelen sayılar, 1: 222.

Aryanlar, MÖ 1500 civarında Güney Asya'ya girdiler. Daha önce bunun ani olduğu, topyekûn işgalin eski sakinleri yerinden ettiği, ortadan kaldırdığı yahut esir aldığı düşünülüyordu. Son zamanlarda bilim adamları, yeni gelenlerin uzun süredir gerilemekte olan bölgeleri ele geçirdiğini, bu karşılıklı münasebetin daha tedricî ve sessiz olduğunu ileri sürmektedir.[3] İran dilli kabileler, farklı bir nüfusa kendilerini zorla kabul ettirerek MÖ 1500-1000 arasında bir tarihte, bugün kendi isimlerini taşıyan toprağa ayak bastılar. Kadim Farsçada, yeni vatanlarını *Aryanam khshathram* (Aryan mülkü) diye tesmiye etmişlerdir. Erken Ortaçağ Farsçasında bu isim, *İranşehr* ve daha sonra sadece *İran* olmuştur.[4]

Sibirya'ya yönelen diğer Hint-İranlılar, Ural'ın kuzeyindeki orman halklarıyla (Finliler ve Macarların dil ataları) temaslarda bulundular. Karşılıklı münasebetlerin izlerini, Hint-İran dilindeki *dhainu* kelimesinin Macarcaya *tehen* (inek); *parsa*'nın Finceye *parsas* (domuz), *madhu*'nun Finceye *mete* ve Macarcaya *mez* (bal) şeklinde geçen kelimelerinde sürebiliriz.[5] Akabinde İranî göçebeler, Moğolistan ve Sibirya'daki Türk ve diğer Altay halklarıyla münasebet kurdular. Göçebeliğin onlara ne katıp katmadığı müphemliğini korumaktadır. Artık yalnız arkeologların ortaya çıkardığı gündelik hayata dair bakiyelere değil, komşularının kaydettikleri müşahedelere de dayanarak bu halkların hareketleriyle tarih öncesini tarihe taşıyabilmekteyiz.

---

[3] Konu bugün de hararetle tartışılmaktadır. Bk. Edwin F. Bryant and Laurie L. Patton (eds.), *The Indo-Aryan Controversy: Evidence and Inference in Indian History*, New York: Routledge, 2005 ve Thomas R. Trautmann (ed.), *The Aryan Debate*, New Delhi: Oxford University Press, 2005.

[4] Bk. A. Shapur Shahbazi, "The History of the Idea of Iran", *Birth of the Persian Empire: The Idea of Iran* (eds. Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), vol. 1, London: I. B. Tauris, 2005, 100-111.
Michael Witzel, *Linguistic Evidence for Cultural Exchange in Prehistoric Western Central Asia in Sino-Platonic Papers*, 129 (December 2003), 13.

Orta Asya'da, Perslilerin *Saka* ve Greklerin *İskit* adını verdikleri İranî göçebeler, Ortadoğu ve Çin'in gelişmiş medeniyetleri arasında mühim bir bağ teşkil ettiler. Bununla birlikte, yerleşik toplumların gelişmesinde merkezî role sahip yazı gibi hayatî araçların miladî birinci binyıla kadar bozkıra nüfuz etmediği görülmektedir. Başka yerlerde nüfus artışını tetikleyen tarım devriminin burada ancak ara sıra müspet akisleri olmuştur. At sırtında veya savaş arabalarında okçuluklarını sergileyen göçebelerin üstün askerî kabiliyetleri gayet iyi biliniyordu. Kadim İran dilinde *rathaeshtar* (aristokrat/savaşçı), kelimenin tam manasıyla "savaş arabasında dikilen kimse" demekti.

Kadim İranlılar, her şeyin hatta mücerret mefhumların dahi canlı bir ruha sahip olduğuna inanıyorlardı. Su, ateş ve diğer unsurların tanrılarına kurbanlar sunuyorlardı. İnananlar da efedradan imal edilmiş sarhoş edici bir içki olan *hoama* (Sanskritçe: soma) içiyorlardı. Cenkte esrik bir coşkunluk hâline erişmek isteyen savaşçılar, bu uyarıcıyı kullanıyorlardı. Rahiplerden hususî bir sınıf, gündelik günahlardan arınma âyinleri yapmaktaydı. *Aşa*, yani dünya ve kâinatın tabiî nizamını korumak için saflık âyininin devamı zaruriydi. *Aşa* gündoğumunu, günbatımını, mevsimleri ve adaleti idare ederdi. İnsanlar, hakikat ve adalet lehinde, yalan (*druj*) ve şeytan aleyhinde mücadeleyle buna katkıda bulunmak için yaratılmıştı.

Zerdüştlüğe adını veren din ıslahatçısı Zerdüşt (kadim İran dilinde *Zarathushtra* "deve çeken" manasındadır), muhtemelen MÖ 1200-1000 civarlarında ve büyük ihtimalle Orta Asya'da Amu Derya'nın üst kesimlerinde yaşadı (bazı bilim adamları, onun MÖ 1500 gibi erken tarihlerde ya da MÖ 600'lerin sonu gibi geç tarihlerde yaşamış olabileceğini düşünür; diğer bir kısım bilim adamı ise onu İran'ın kuzeybatısında yaşadığına inanır). Bu "geniş Aryan sahası"nda (*aryanam vaejo*) Zerdüşt, Yüce Varlık ve

iyi güçlerin hükümdarı olan Ahura Mazda (Bilge Tanrı)'yı yücelterek kadim İran inançlarına ait ahlakî esasların önemine dikkat çekti. Ahura Mazda, şeytanî güçlerin lideri, Musevî-Hıristiyan-İslâm geleneğindeki şeytan mefhumuna benzer bir varlık olan Ehrimen'e karşı mücadeleye liderlik etmektedir. Zerdüşt, şeytanla mücadelede insanın mesuliyetini vurgulamıştır. Üç bin yıllık dönemlerin son çeyreğinin başında, kendisine gaipten haber veren vahiyle gönderildiğine inanıyordu. Ondan sonra, her bin yılda kurtarıcı benzeri bir şahsiyet zuhur edecektir. Zerdüşt'ün mucizevî bir şekilde muhafaza edilmiş zürriyetinden gelen son kurtarıcı, Ehrimen ile nihaî mücadelede, günlerin sonu kıyamet gününde ve iyilerin cennete ulaşmasında yol gösterecektir. Bu fikirleriyle yalnız memleketindeki insanları kazanmakla kalmamış akabinde Musevîlik, Hıristiyanlık ve İslâm üzerinde de derin izler bırakmıştır.

Bilâhare Pers Sâsâni hükümdarları, Zerdüştlüğü imparatorluklarının resmi dini yaptılar fakat söz konusu din, bir Orta Asya devletinde asla bu mevkie ulaşamadı. İran'da monarşiyle yakından alakalı, kadim Farsçada *magu* denilen ırsi bir rahip sınıfı vardı. Bunlar İran dilli akraba bir topluluk olan Medlerin rahip sınıfının soyundan idiler. MÖ 728'den Pers Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu Kiros'un MÖ 550'deki fethine ve Perslileri hâkimiyeti altında toplamasına kadar İran ve civarına hâkim olmuşlardı. Zerdüştlüğe kimi zaman "Magi dini" denilir. Orta Asya'da Mazdeizm yahut Mazdayasnaizm (Mazda'ya tapma) de denilen Zerdüştlük, mahalli inançlar ve diğer dinî ananelere ait unsurlarla mezcolmuştu.

Bu fikirler, Ukrayna'dan Moğolistan'a uzanan bir dizi konfederasyon oluşturmuş İranî İskitlere (MÖ sekizinci yüzyılın sonu ila dördüncü yüzyıl), onların yerini alan Sarmatlara veya sonraki İrani göçebe kabilelere tesir etmiş görünmektedir. Herodot, İskitleri askerî açıdan yenilmez

olarak tarif ediyordu. Ona göre katlettikleri düşmanlarının kanını içiyor, başlarını hükümdarlarına getiriyorlardı. Savaşçılar, öldürdükleri düşmanlarının kafa derilerinden peşkir ve elbise, kafataslarından içki kadehi yapıyorlardı. İskitler, evvela oklarını ve başkaca silahlarını batırdıkları şarap ile anda olacakların kanlarını kattıkları karışımı içerek and içiyorlardı. Yıllık boy ya da bodun toplantılarında, düşmanlarını öldürenlerin başbuğlarıyla birlikte özel olarak mayalanmış bir şarap içmelerine müsaade ediliyordu. Düşmanlarını öldürmeyenler ise bu törenlere katılmaktan men ediliyor ve bu bir alçaklık işareti sayılıyordu.

Heredot, aynı soydan olan İsedonların ölmüş babalarının etini, kestikleri koyun ve keçi eti ile karıştırarak yediklerini yazar. Ölen kişinin daha sonra "kutsal bir suret" olarak sunulacak kafası temizlenir, varaklanır ve ona her yıl kurbanlar adanır. Tuhaf âdetleri bir tarafa, Herodot onların "töreye harfiyen riayet ettiklerini" ve kadınlarla erkekleri "aynı kudrette" gördüklerini yazar.[6] MÖ birinci yüzyılda Yunan coğrafyacı Strabon, aynı soydan gelen "kaba, vahşi, savaşçı" Massagetlerin "ticarî münasebetlerinde dürüst olduklarını ve hile bilmediklerini" söyler.[7] Geç İskitlerin sahici ve çarpıcı tasvirlere sahip "hayvan tarzı" sanat eserleri, onların av ve tabiat aşklarını ifade etmektedir. İskitler, hayvanların sihirli güçlere sahip olduğuna inanıyor; elbiselerini, gündelik eşyalarını ve silahlarını hayvan tasvirleriyle süslüyorlardı.

Bu arada, bugün Özbekistan'daki Soğdlu ve Harezmli halklar, Afganistan'daki Baktriyalıları teşkil eden diğer İranlılar, bir kısım vahalar ile bereketli nehir vadilerine yerleştiler. Hoten-Saka gibi diğer halklar da daha doğuya

---

[6] Herodotus, *The History* (trans. David Grene), Chicago: University of Chicago Press, 1987, 289.

[7] Strabo, *The Geography of Strabo*, vol. 5 (trans. H. L. Jones), Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1944, 264-269.

kaydılar ve Doğu Türkistan'da birçok vaha şehir devletleri vücuda getirdiler. Orta Asya boyunca dağılmış olmalarına karşılık muhtelif İran halklarını muhafaza eden müşterek pek çok hususiyet vardı. Çin'in "büyük tarihçisi" Ssu-ma Ch'ien, Fergana'dan (Özbekistan'ın doğusu ile Tacikistan ve Kırgızistan'ın civar kesimleri) İran'a kadar İranîlerin "genellikle benzer" âdetleri paylaştıklarını ve "birbirlerini karşılıklı olarak anladıkları" dillerde konuştuklarını yazmaktadır. "Onlar ticarette mahirdir ve tek kuruşun bile pazarlığını yaparlar. Kadına büyük saygı duyulur ve erkekler kadınların tavsiyesi üzerine karar verirler."[8] Neticede bunlar hakkında az bilgi bulunmaktadır. Harezm (Özbekistan'ın batısı) ve Baktriya (Afganistan) havalisinde kurulmuş bazı gayrimütecanis siyasî teşekküller var olmuştur. Bozkır dünyasının sınırlarında yaşayan ve göçebelerin aşina olduğu Baktriyalılar, Harezmliler ve bilhassa Soğdlular ticarette aracı sıfatıyla hizmet verecek mühim bir mevkie sahiptiler.

Yakın Doğu'dan Hindistan'ın kuzeyine uzanan ilk büyük kara imparatorluğunu kuran Persli Kiros, Orta Asya'yı işgal etti. Baktriya, Soğdiana ve Harezm'e boyun eğdirdi; fakat akabinde MÖ 530'da İskitlere karşı düzenlediği bir seferde öldürüldü. Oğlunun ölümünün intikamını almaya azmetmiş İskit kraliçesi Tomris, Kiros'un başını "insan kanıyla dolu bir tuluma"[9] koydu ve bundan böyle kana susamış fâtihin susuzluğunu giderdiğini söyledi. Kiros'un feci ölümünden sekiz yıl sonra iktidara gelen I. Darius, Yunanistan'ı fethedemedi fakat bazı bozkır halklarına boyun eğdirerek Orta Asya'da zaferler kazandı. Büyük İskender'in MÖ 330-329'da bölgeyi fethine kadar Pers İm-

---

[8] Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty*, vol. 2 (trans. Burton Watson), 2nd rev. ed., Hong Kong: Columbia University Press, 1993, 245.

[9] Herodotus, *The History* (trans. Grene), 129-130.

paratorluğu'nun *satraplıkları* (vilayetler) olan Margiyana (bugünkü Türkistan), Soğdia, Harezm ve Baktriya, Ahamenişlerle mutabakata vardılar. Ancak İskitler ve daha sonra İranî göçebeler, başına buyruklularını sürdürdüler. Ahamenişler idaresi altındaki İranî Orta Asya, Batı ve Güney Asya ile merbut uzun mesafeli ticaret ağlarına dâhil oldu. Ticaret, şehir inkişafını ve büyük ölçekli kanal sistemlerine sahip sulu tarımın genişlemesini daha da hızlandırdı. Doğu Türkistan'da bugün bile tarımın mühim bir özelliği olan *kârîz* (Farsça bir ıstılah) adlı yer altı sulama kanalları sistemi, Orta Asya'da Ahamenişlerin nüfuzlu olduğu dönemde başlamış olmalıdır.[10] Bugün İran'da Arapça adıyla *kanât* denilen bu kanal türüne kadim Persler rehberlik etmiştir.

İskender'in İran'ı fethi (MÖ 331-330) ve Orta Asya seferleriyle Harezm, Soğdia ve Baktriya, Greko-Makedon hâkimiyeti altına girdi. Başka yerlerde tesadüf edildiği üzere İskender, şerefine bir dizi şehir inşâ etti ve Uzak İskenderiye ("Alexandria Eschate", Tacikistan'da bugünkü Hocend yakınında) örneğinde olduğu gibi bunlara kendi ismini verdi. Doğu İran'la daha sıkı münasebetler kurmak ümidiyle yerli bir Baktriya reisinin[11] kızı olan Roksana ile evlendi. Roksana ile oğlu IV. İskender, iktidarı asla tam olarak elde edememişlerdir. 309'da Greko-Makedon generallerin kavgasında her ikisi de öldürüldü ve çok geçmeden imparatorluk bölündü. Baktriya'daki Greko-Makedon kolonileri, MÖ üçüncü yüzyılın ortalarına kadar Afganistan'ın daha kuzeyinde kalan bölgelerde kendi devletlerini kurarak müstakil hâle geldiler.

---

[10] bk. Justin J. Rudelson, *Oasis Identities*, New York: Columbia University Press, 1997, 66-68.

[11] Frank L. Holt, *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*, Berkeley: University of California Press, 2005, 86.

Helenistik, İran ve Hint sanatı geleneklerinin zengin bir harmanı olan Greko-Baktriya'nın kültür tarihi, bölük pörçük arkeolojik keşiflerle kısmen bilinmektedir. Misyonerlerin Hindistan'dan getirdiği Budizm, burada bazı muvaffakiyetler kazandı. Greko-Baktriyalılar, siyasî bakımdan Kuzey Hindistan'a, Fergana'ya ve muhtemelen Doğu Türkistan'ın bir bölümüne nüfuz ettiler. Saka akınları ve iç çekişmelerle zayıflamış bu siyasî varlık, MÖ ikinci yüzyılın ortalarında çöktü. MÖ 128 gibi erken bir tarihte, İran'dan ve Çin'in kuzeyindeki Toharistan sınırından gelen göçebe boylar tarafından istilâ edildi. Bozkır çapındaki bu harekâtın sebebi, Moğolistan'da yeni bir gücün yükselişi ve yayılması idi: Asya Hun İmparatorluğu (Hsiung-nu).

Menşei belirsiz olan Asya Hunları, Ch'in Hanedanı'nın (MÖ 221-206) muhtelif Çin devletlerini birleştirerek iç çekişmelere son verdiği MÖ üçüncü yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ch'in ve halefi Han Hanedanı (MÖ 202- MS 220), mütecaviz bir kuzey siyaseti izlemiştir. Müteakiben Çin Seddi olacak istihkâm duvarları inşa etmişlerdir; bu vaka, yeni boyunduruk altına alınmış toprakların emniyetini sağlama ve daha fazla yayılma maksadıyla bir set tesis etmek manasına gelmektedir. Asya Hunları, bunu bir tehdit ve savaş sebebi olarak görmüştür.[12] Ssu-ma Ch'ien, onların buhranlar karşısında tepkilerinin "talan ve yağmacılık" olduğunu iddia etmiş ve "savaşı meslek edinmişlerdir" hükmünü vermiştir.[13] Hunlar, ordularını 10, 100, 1.000 ve 10.000'lik birlikler halinde teşkilatlandırmışlar; merkezde başbuğla birlikte sağ ve sol kanatlara bölünmüşlerdir. Bu ondalık askerî teşkilat tarzı, Orta Asya göçebe dünyasında yaygındır.

---

[12] Nicola Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 186-188.

[13] Sima Qian (trans. Watson), 129, 143.

MÖ 215'te Ordos'daki (İç Moğolistan'da) Hun meralarına yönelik Ch'in akınları, bundan rahatsız olan bozkır halkının hükümdarı *Ch'an-yü* (*Şanyu*, ulu kağan ya da imparator) T'ou-man'ı kuzeye sürükledi. Kansu, Doğu Türkistan ve Moğolistan'daki diğer göçebe halklara (büyük ihtimalle İskit yahut Tohar menşeli) hâkim olan Yüeh-chihlere tâbi T'ou-man, Hun dostluğunun bir teminatı olarak büyük oğlu Mao-tun'u Yüeh-chih sarayına rehin göndermişti. Mao-tun, küçük üvey kardeşini halefi seçen babasının ihanetinden haklı olarak endişe ediyordu. T'ou-man, belki de öfkelenip misilleme olarak Mao-tun'u öldürürler umuduyla bir anda Yüeh-chihlere saldırdı. Mao-tun'un tehlikelerle dolu firarı muvaffakiyetle neticelendi ve cesareti sebebiyle babası ona mükâfat olarak 10.000 süvariden müteşekkil bir askerî birlik bağışladı. Bu birliğe, "vızıldayan oklarımın isabet ettiğini gördükleri her yeri vurmaları"nı emreden Mao-tun, onları mutlak itaat hususunda eğitti. En sevdiği atını, en sevdiği eşini ve babasının en sevdiği atını vurmaları emriyle adamlarını tecrübe ettikten sonra babasına nişan aldı. T'ou-man ok yağmurunda öldü. Mao-tun (iktidarı MÖ 209-174), daha sonra "üvey annesini, küçük kardeşini ve bodunun ondan emir almayı reddeden tüm yüksek erkânını idam ettirdi."[14] İçerideki rakiplerini sindirerek civarındaki kuzey halklarını fethetmesi, Hun boy beylerini kazanmasını ve iktidarını meşrulaştırmasını sağladı.

Çok geçmeden Han Hanedanı-Asya Hunları ihtilafı husule geldi. Daha dostane bir münasebet teşebbüsü, MÖ 198'de *Heqin* Antlaşması (akrabalık tesisiyle sulh) ile resmiyet kazandı. Han Hanedanı, bir prensesle beraber yüklü miktarda ipek, bunun haricinde dokuma ve şarap da dâhil gıda mamulatı gönderdi.[15] Asya Hunları, böylece

---

[14] Sima Qian (trans. Watson), 130, 134.

[15] Sima Qian (trans. Watson), 143-144, Hunların Çin'in ipek ve gıda

haraç esaslı göçebe siyasetinin başlangıcını teşkil ettiler. Ch'an-yü, Çin imparatoruna müsavi bir mevki kazandı. Buna mukabil Ch'an-yü, Çin'e akın yapmamayı kabul etti. "Göğün Oğlu" Çin imparatorunun deri ve keçe esvaplı "barbarla" müsavi olduğunu düşünmek garipti; fakat Çin, güçlü mevkiini neredeyse kaybetmişti. Üstelik bazı Çinli devlet adamları, bu gibi münasebetlerin "barbarları" gerçekten ehlileştirebileceğini ve nihayetinde onları hakkıyla bir tabiiyet bağına sevk edeceğini ileri sürüyorlardı.

Gelin prensesler ve ipek, kuzeyli Göçebe-Çin diplomasisinin mutat bir meselesi hâline geldi. Prensesler keçeyle kaplı "kubbeli çadırlarda" yaşamaktan, at eti (hâlâ Orta Asya lokanta menülerinin listesinde yer almaktadır) ve günümüz Orta Asya göçebelerinin, bir çamçağının antibiyotik vasfına ve sağlıklı hayat için lâzım günlük bütün vitaminlere sahip olduğu iddiasıyla bugün de rağbet edegeldikleri kımızla (mayalanmış kısrak sütü) beslenmekten şikâyet ediyorlardı. İmparator Hui-ti, MÖ 192'de gözü yaşlı bir başka gelin gönderdi. Mao-tun'un gözü daha yüksekteydi. Hui-ti'nin annesi imparatoriçe Lü'ye yazdığı bir mektupta, ima yoluyla Çin'le dostluk kurmaya çalışan bir dul olduğunu, belki o ve dul imparatoriçenin birbirlerinin dostluğundan zevk alabileceklerini yazdı. İmparatoriçe, saçlarının ve dişlerinin döküldüğü, Ch'an-yü'nün kendisini onun gibilerle "kirletmemesi" gerektiği tarzında menfi cevap verdi. Bu arada, göçebeleri sıkı bir şekilde tarassut altında almış olan Yüeh-chihleri MÖ 176'da mağlup eden ve yurtlarından süren Mao-tun, Han Hanedanı'na "yay geren bütün halkları hâkimiyeti altına topladığını" bildirdi.[16]

İmparator Wen-ti, Asya Hunlarıyla ticaret için sınır pazarları kurdu; Mao-tun'un oğlu ve halefi Ki-ok'a Han

---

mahsullerine, bilhassa tahıla düşkün olduklarını ve bunların "doğru ölçüde ve kalitelisinin" verilmesi yönündeki ısrarlarını belirtmektedir.

[16] Sima Qian (trans. Watson), 140-141.

Hanedanı'na mensup bir gelin gönderdi. Geline bir haremağası ve Konfüçyüsçü bilgin Chung-hang Yüeh refakat ediyordu. Yüeh, daha sonra Asya Hunlarına sığındı ve Çin mallarının öldürücü cazibesi hakkında yeni efendilerini ikaz etti. İpeğin göçebeler için deri ve keçe kadar faydalı olmadığını, Çin gıda mahsullerinin "süt ve kımız kadar besleyici ve tatlı bulunmadığını" söyledi.[17] Yerleşik dünyanın tecrübelerine ilk ağızdan vâkıf göçebe ordugâhındaki devlet adamları, bu dünyadan çok fazla eşya almanın göçebelere savaşçı cesaretlerini kaybettireceği korkusunu sık sık dile getirdiler. Bununla birlikte göçebeler giyimlerinde, ticarî bir meta olarak daha kârlı olduğu ispatlanmış ipeği yaygın şekilde kullandılar. Bu suretle Çin ipeği, Roma'ya kadar bir uçtan diğer uca Avraşya'nın her yerine yayıldı.

MÖ 162 yılında Wen-ti, iktidar ve hâkimiyet taksimini, Çin Seddi'nin her iki yakasında tekrar tesis etmeye çalıştı. Seddin kuzeyindeki "ok ve yay geren halklar" Ch'an-yü'nün tebaasıydı, buna mukabil Seddin güneyindeki evlerde yaşayan, "şapka ve kemer takan halklar" (Çinliler) Merkez Ülke mülkünde yaşayacaklardı. "Biz ve Ch'an-yü, onlara karşı ebeveynleri gibi olmalıyız."[18] Wen-ti, böyle bir tanzimin, huzuru sağlayacağını ileri sürüyordu. Ancak bu nizam fazla uzun sürmedi.

Asya Hunları, Avrasya'nın her tarafında yankı bulan tesirleriyle bozkır dünyasındaki iktidarlarını kuvvetlendirdiler. MÖ 162'de Ch'an-yü Ki-ok, Yüeh-chihlerin düşmanı, Kansu Geçidi'ndeki bir başka göçebe halk olan (muhtemelen İranlı) Wu-sunlarla ittifak kurdu. Yüeh-chih kralını öldürdü (kafatasından içki kâsesi yaptı) ve Yüeh-chihleri daha batıya, Afganistan'a doğru sürdü. Asya Hunlarıyla "ittifak" hususunda hiçbir hayali olmayan Wu-sunlar, akıllıca davranarak İli Nehri bölgesine çekildiler. Mütea-

[17] Sima Qian (trans. Watson), 143.
[18] Sima Qian (trans. Watson), 146.

kiben Asya Hunları, zengin ziraî ve ticarî şehirli nüfusa sahip olan bu bölgede hususî bir idare tesis ederek "Batı Bölgeleri"nin (Doğu Türkistan) vaha ticaret şehirlerini hâkimiyetleri altına aldılar.

Hun fetihleri, Çin sınırlarından batıya doğru bir dizi göçe yol açtı. Yüeh-chihler ve İranî göçebeler nihayetinde Baktriya ve İran'a akarak bozkırın her tarafına yayıldılar. Çinliler ve Avrupalılar tarafından kaydedilen vaka, Greko-Baktriya Krallığı'nın felaketlerinden biriydi. Anlaşılıyor ki, Çin'in kuzeyindeki boyların yaşadığı bölgede meydana gelen kargaşa, batıdaki halkları ve devletleri kollara ayırmıştır.

Asya Hunlarını rüşvetle elde etme masrafları arttığı vakit, Çin fazlasıyla emniyetsiz bir hâle geliyordu. Han Hanedanı, yönünü *Heqin* diplomasisinden artık cepheleşmeye çevirmişti. MÖ 138'de İmparator Wu Ti (MÖ 147-87), Yüeh-chihleri Asya Hunlarına karşı Çin'e katılmaya ikna etmek için Chang Ch'ien'i gizli bir görevle elçi olarak gönderdi. Chang, Hunlar tarafından ele geçirildi, yıllarca onlarla birlikte yaşadı ve Hun toplumunu yakından tanıma fırsatı buldu. Nihayet Hunlu eşi ve oğluyla kaçtı, ardından Yüeh-chihler uzakta olduğu için Orta Asya'yı boydan boya dolaştı. Asya Hunlarına karşı ileride yapılacak bir başka savaşa iştirak hususunda Yüeh-chihleri ikna etme teşebbüsü akim kalsa da kuzeyli göçebeler ve Orta Asya ile alakalı ilk elden bilgilerle Çin'e geri döndü. İmparator Wu Ti, Asya Hunlarını bu mühim haraç, insan gücü, tarım ve mamulat menbaından mahrum bırakmak, stratejik açıdan hayatî ehemmiyeti haiz "Batı Bölgeleri"ni hâkimiyeti altına almak ümidiyle hâlihazırda MÖ 134-133 seferine başlamıştı. Üstelik bu sefer, Çin'in Batı ve Güney Asya'ya daha rahat ulaşmasını da temin edecekti.

Çin'in bu tehlikeli sınırlara doğru genişlemesinin stratejik ve iktisadî açıdan makul sebepleri vardı. Wu Ti için

bilhassa Fergana'nın "kutsal" ya da "kan-terleyen" atları mühimdi. Göçebelerin bodur bozkır atlarına kıyasla büyük olan atlar, muhtemelen derilerindeki bir parazitin sebep olduğu kırmızıya çalan ter yüzünden bu ismi almışlardı. Çin, göçebelere karşı koyacak ve Orta Asya'nın uzak bölgelerine askerî seferler yapacak ordusu için atlara ihtiyaç duymaktaydı.

Artık Chang Ch'ien'in tecrübeleriyle mücehhez Han Hanedanı'nın MÖ 129 ila 119 arasındaki seferleri, Orta Asya'nın derinliklerine kadar nüfuz etti. Çin, Ordos'un murakabesini sağladı ve bölgenin emniyeti için iskâncılar gönderdi. Han Hanedanı'nın ordusu Kansu'yu aldı ve Baykal Gölü'ne kadar ilerledi. Bozkırda bitmek bilmeyen savaş tehlikesine dikkat eden Çin, diplomasiye başvurdu ve MÖ 115 yılında asrının en mühim istihbarat casusu olan Chang Ch'ien'i bir kez daha bölgeye gönderdi. Vazifesi, Wu-sunlar gibi Asya Hunlarına karşı Çinlilerle ittifak kuracak Orta Asya boylarının dostluğunu kazanmaktı. Wu-sunlar diplomatik tedbirlerle karşılık verdiler: Wu-sun hükümdarı, hem Han hem de Hun prensesleriyle evlendi. MÖ 101'de Fergana'yı alan Han Hanedanı, faaliyetlerine devam etti. Wu Ti, "kan terleyen" atları elde etmeye muvaffak oldu ve Han iktidarının göçebelerin yurtlarındaki otlaklara kadar uzanabileceğini gösteren büyük siyasî ve psikolojik bir hedef belirledi.

Çin'in batıya doğru ilerlemesi, diplomatik ve ticarî gayeleri için ipeği kullanması[19] ve Orta Asya pazarlarını emniyet altına alması, Avrasya'nın bir ucundan diğerine mal taşımayı sürdüren bir dizi kara ticaret ağının birbirine kavuştuğu İpek Yolu'na katî şeklini verdi. Kadim çağlardan beri bir dizi karmaşık güzergâh ve usulsüz mübadeleyle Grek diyarı ve Roma'ya kadar kendi seyrini izleyen ve Çin

[19] Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History* (trans. James Ward), Leiden: Brill, 2005, 28-32.

Doğu bozkırlarının göçebeleri parçalandılar ve herkesi şamil bir liderlikten mahrum kaldılar.

Batıda göçebe menşeli iki siyasî teşekkül şekilleniyordu: Kuşan İmparatorluğu ve Avrupa Hunları. MÖ ila MS birinci asırlar esnasında Kucula Kadfiz idaresindeki Kuşan Hanedanı, Greko-Baktriya Krallığı'nı istilâ eden Yüeh-chih sülalesine mensup göçebeler arasından neşet etti. Kuşan İmparatorluğu, en geniş sınırlarına sahip olduğu zaman Baktriya, İran'ın doğu kesimi, Batı ve Doğu Türkistan ile birlikte Pakistan'ı (Peşaver buranın başkentlerinden biriydi) havi idi. Asrının en güçlü ve en mühim devletlerinden biri olmasına rağmen, sikkeler ve arkeolojik keşiflerle büyük ölçüde yeniden tanımlanan Kuşan siyasî tarihi karanlıktır. Bilim adamları, meşhur Kuşan hükümdarlarının hâkimiyet dönemleri hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Bilhassa MS 2. yüzyılın ortalarında, muhtemelen Kucula Kadfiz'in dördüncü kuşaktan torunu olan I. Kanişka (hâkimiyeti, tahminen MS 120-143) veya Kanişka'nın ölümünden dört yıl sonra tahta çıkan ve 32 yıl boyunca hüküm süren Huvişka dönemlerinde iktidarlarının zirvesine oldukları anlaşılmaktadır. Kanişka'nın, atası Kucula Kadfiz gibi "kralların kralı" ve "tanrının oğlu" anlamında Hintçe *devaputra* unvanını benimsemesi, hanedanın ya ilahî menşe iddiasında bulunduğuna ya da Çin, Hindistan ve Roma'nın emperyal ideolojilerini taklit ettiğine delalet eder.

Orta Asya'nın kavşak noktalarına hâkim olan Kuşan İmparatorluğu, kültürlerin harmanlanmasında mühim rol oynadı. Greko-Baktriya Krallığı'nın geleneklerini izleyerek resmî dillerinde olduğu gibi ilk sikkelerinde de Grekçeyi kullandılar. Daha sonraki sikkelerde, Grek harfleriyle yazdıkları mahallî bir Doğu İranî dil olan Baktriya diline dönüldü. Sikkeler genelde altın ve bakırdı; sikkelerin bir yüzünde İran, Hint ve Grek tanrılarının suretleri ve di-

ğer yüzünde hükümdarın tasvirleri vardı. Arkeolojik bölgelerde bulunan bu paralar ve çeşitli tanrı heykelcikleri Zerdüştlük, mahallî inançlar ve Budizm gibi geniş bir yelpazeye sahip dinlerin bir arada yaşadığını göstermektedir. Bazı Kuşan hükümdarları, Budizm'in Orta Asya'nın güneyinden Çin'e yayılmasını himaye ve teşvik etmişlerdir. Afganistan'ın İslâm öncesi manzarasının bir parçasını teşkil eden pek çok Budist mabedi ve manastırı mevcuttu.

Kuşan İmparatorluğu'nun sanatı, yuvarlak hatlı Greko-Romen sanatının tipik insan suretinin gerçekçi temsilleriyle akıcı Hint üslubu ve daha şeklî, mahallî İran geleneğinin terkibidir. Buda, dökümlü bir Roma ihramı giymiş olarak tasvir edilmiştir. Bodisatvalar (Budist inancında nirvanaya ulaşmaktan vazgeçen, insanlığa ve diğer canlılara yardım etmek için ruh göçünü benimseyen insanlar), yaşadıkları asrın mühim insanlarının, muhtemelen soyluların giyim ve şıklıklarında resmedilmiştir. Bu heykeltıraşlık ilk Greko-Baktriyalıların geleneğini sürdürmesinin yanı sıra, Greko-Romen Akdeniz dünyasıyla sürekli teması da aksettirir. Nitekim Akdeniz dünyasından gelen zanaatkârlar ve sanatçılar Gandhara'da (bugünkü Güneydoğu Afganistan ve Kuzeybatı Pakistan) muvaffak oldular. Hatta bazıları yaptıkları eserlerin üzerine isimlerini nakşettiler.

Sanatın, bilhassa geç dönem Kuşan sanatının asıl mevzuu, büyük ölçüde Budizm'le alakalıydı. Bununla birlikte göçebe mirasını aksettiren bazı eserler, hükümdarları uzun kaftanlı (genellikle altın bezemeli), pantolon ve çizme giymiş biçimde tasvir etmektedir. Tasvirlerde dikkat çekilen husus, iktidarın anlatımı üzerinedir. Gandhara üslubu daha sonra Doğu ve Batı Türkistan'a da yayıldı. Dört basamaklı merdiveniyle kutsal hükümdarlar kültüne adanmış bir mabet olan Surh Kotal Mabedi (Afganistan'da Bağlan eyaletinde) gibi abidevî Kuşan sanatının bakiyeleri,

bu imparatorluğun ihtişamının altını çizmektedir. Umumiyetle muhtelif dil ve alfabelerdeki kitabeler, emperyal ve cihanşümul iddialarına işaret etmektedir.

Kuşan hükümdarları, içerde sulama projelerinin hayata geçirilmesiyle tarımı geliştirdiler. Orta Asya'dan kervanlarla ve Hint limanlarından deniz marifetiyle gönderilen mallara aracı olarak milletlerarası ticarette mühim bir iktisadi role sahip oldular. Mısır, Çin ve Hindistan'dan mallar alıyorlardı: kürk ticareti (Urallar'dan gelen) ve kıymetli taşların alım satımı İpek Yolu için hayatî ehemmiyete sahipti. Hükümdar saraylarının bakiyelerindeki Çin ve Roma mallarına ait keşifler, ticari münasebetlerin vüsatı hakkında kâfi miktarda deliller sunmaktadır. Ticaret ve hac yolları ekseriya iç içe geçtiğinden Kuşanlar, milletlerarası ticareti desteklerken aynı zamanda Budist hacıları da himaye ediyorlardı.

Muhtemelen MS 230'dan 270'e dek uzanan zaman diliminde Kuşan İmparatorluğu, İran'ın yeni resmî hâkimleri olan Sâsâni İmparatorluğu tarafından yıkıldı. Sâsânîlerin bu mülke hâkim olmaları, 4. yüzyılda, Farsça *Hyaona* yahut *Hyon*, Grekçe ve Latince *Chionitae* denilen yeni göçebe dalgalarının mücadelesine yol açtı. Her iki isim de, aynı meflumun Çince *Hiung-nu* kalıbının uyarlamaları olarak görülmektedir. Daha sonra bu kelime, Avrupa'da *Hun* olarak ortaya çıktı. Hionit, Hunlar ve diğerleri, Çin sınırlarındaki Asya Hunlarıyla mücerret aynı sese sahip isimleri mi taşıyorlardı? Bilim adamları bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Yapılan en son tetkikler, bir bağ olabileceğini ortaya çıkarmıştır.[23] Asya Hunlarının yükselişi ve çöküşü,

[23] Bu bağ lehine en son tartışmalar için bk. M. Érdy, "Hun and Xiong-nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia", *Eurasian Studies Yearbook* 67 (1995), 5-94; D.C. Wright, "The Hsiung nuHun Equation revisited", *Eurasian Studies Yearbook* 69 (1997), 77-112; E. Pulleyblank, "Tribal Confederations of Uncertain Identity Hsiung-nu", *History of*

muhtelif göçebe halklarını, bilhassa Türk topluluklarını Çin ve Moğol sınırlarından iterek uzaklaştırdı ve onları batıya, Deşt-i Kıpçak'a getirdi. Büyük ihtimalle, asıl Asya Hunlarıyla alakalı bazı esaslı unsurları muhtevî ve bozkır göçebeleri arasında bu çok itibarlı ismi taşımaya devam eden bir boy birliği, Kazakistan içlerine ilerlemiştir. Deşt-i Kıpçak'ta daha başka boyların katılımıyla yeni bir boy birliği vücut buldu: Avrupa Hunları.

MS 375'te, muhtemelen yine Orta Asya'daki kabile hareketlerinin baskısı altındaki bu "Avrupa Hunları", İtil Nehri'ni geçtiler; miladî birinci asırdan beri Deşt-i Kıpçak'ta yaşayıp güçlü bir İranî halk olan Alanları (Kafkasya'daki Osetler onların torunudur) ve komşuları Got kabile birliklerini yendiler. Bu yer değiştirmeler, çoğunlukla Roma sınırlarındaki Germen kabilelerin, parçalanmış Roma savunma sistemi içine itildiği göç dalgalarına sebep oldu. Bu Hun akınları, tıpkı Çin'i vurdukları gibi Roma sınırlarını da aralıksız saldırılarla taciz etti. 440'larda Hun Başbuğu Attilâ, büyük bir Hun kitlesiyle Pannonya (Macaristan) ve civarındaki topraklarda yaşayan tâbi Germen, Slav ve diğer halkları idaresi altına aldı. Roma topraklarını yağmaladı; toprak fethetmek değil, yağma ve haraç peşindeydi. Ancak içerdeki ihtilaflar sebebiyle zayıf düşmüş Roma İmparatorluğu, aslında ondan gelebilecek tehlikenin farkında değildi. Attilâ, MS 453'te düğün şöleninde öldü, muhtemelen evleneceği gelin tarafından zehirlendi ve konfederasyonu hızla dağıldı. Kimi zaman Romalı paralı askerler olarak ortaya çıkan Avrupa Hunları, bozkıra çekilerek eridiler.

---

the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Philologiae et Historiae Turcicae Fundmenta, I (=*Philologiae Turcicae Fundmenta*, III) (ed. H.R. Roemer), Berlin: Klaus Schwarz, 2000, 60; Étienne de la Vaissière, "Huns et Xiongnu", *Central Asiatic Journal*, XLIX/1 (2005), 3-26.

Asya Hunlarının çöküşü, batıya ilk göç dalgasına yol açmıştı. Avrupa'nın Orta Asya göçebeleriyle yakından ilk karşılaşması kalıcı bir hatıra ve fiili etkisiyle mütenasip olmayan harikulâde bir efsane bıraktı. Hunlar, dizginlenemeyen barbarların sembolü oldu. Acımasız şöhretlerine rağmen Hunlar, Doğu'da ve Batı'da Çin veya Roma İmparatorluğu'nun varlığı için asla bir tehdit olamadı.

Üçüncü Bölüm
Kutlu Kağanlar: Türkler ve Halefleri

Asya Hunlarının ve Han Hanedanı'nın çökmesini müteakip ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık döneminin ardından üç mühim devlet teşekkül etti: Kuzey Çin'de Tabgaçlar (Çince: T'oba), Moğolistan'da Asya Avarları (Çince: Hua ve Jou-Jan) ve daha uzakta, Kuşan topraklarında Eftalitler (Ak Hun İmparatorluğu). Çin hanedan adı Kuzey Wei (386-534)'yi benimseyen Tabgaçlar, 439'a kadar Sarı Nehir'in kuzeyindeki bütün Çin topraklarına, Doğu Türkistan'a ve bozkır bölgesinin bir kısmına hâkim oldular. Başkentleri P'ing-ch'eng (bugünkü Datong'a yakın), en mühim kaynağı 100.000 askerden ve rivayete göre bir milyon attan müteşekkil olan bozkırlara erişebilecek noktadaydı.

Wei seçkinlerinin muhtemelen %20'si Tabgaç'tı; tebaasının ekserisi 119 boy ve uruğun yanı sıra Çinlilerden mürekkepti. Azınlıkta olan Tabgaç yönetici zümre, Çin ve göçebe halklar için eski Hsien-pi müstakil idare tarzını tatbik ediyordu. Bununla birlikte Çin kültürünün cazibesi, Çin dilini, giyimini, yemek ve saray kültürünü benimseyen seçkinlere çok cazip geldi. Beşinci yüzyılın sonlarında, yarı-Çinli imparator Hsiao Wen-ti, sarayında Tabgaç dilini,[1] şahıs adlarını ve giyimini yasakladı. Yüan diye yeni bir Çin sülale adını aldı ve başkentini güneyde, Çinlilerin daha kesif olduğu eyaletlerden Lo-yang'a taşıdı.

---

1 Moğol dilini konuştukları anlaşılmaktadır, bk. Alexander Vovin, "Once, Again on the Tabgač Language", *Mongolia Studies*, 29 (2007), 191-206.

Tabgaçlar, Kuşanlar marifetiyle İpek Yolu üzerinden Han Çini'ne gelen, o zaman Çin'e yabancı bir inanç olan Budizm'i hararetli surette destekleyerek din üzerinden bazı farklılıkları devam ettirdiler. Beşinci yüzyılın son çeyreğinde Orta Asya ile ticarî ilişkileri derinleşen Tabgaçlar'ın Budizm'e alakaları arttı.

Asya Avarlarının mensubiyetleri, belirsizliğini korumaktadır. Wei hanedan yıllıklarına göre bu hanedanın soyu, dördüncü yüzyılın başlarında bir Wei kölesine dayanıyordu. Efendisi onu, "başı kelleştiği" ve saç hizası kaşından başladığı için müstehzî bir ifadeyle Mu-ku-lü diye çağırıyordu. Mu-ku-lü bozkıra firar etti; kaçak ve haydutlardan yaklaşık 100 kişilik bir çete topladı. Muhtemelen bu soyguncu çetenin biraz daha vasıflı bir cemiyete inkılabını tamamlayan oğlu Ch'e-lu-hui, Wei üstünlüğünü kabul etmiş; yıllık haraç olarak at, sığır ve kürk göndermiştir. Bu onun Çin pazarlarına dâhil olmasını sağlamıştır. Ch'e-lu-hui ile birlikte siyasî bir konfederasyon tarzı ortaya çıkmıştır: çoğunlukla karizmatik liderin idaresindeki savaşçı çeteden süratle bir halk suretinde inkişaf. Beşinci yüzyılda Asya Avarlarının hükümdarı She-lun, bozkırda "imparatoru" ifade eden bir tabir olmakla birlikte Hsien-pilerin kullandığı, menşei bilinmeyen *Kağan* unvanını aldı.

Ch'e-lu-hui, Çinlilerin daha sonra haleflerinden bahsederken alaycı bir şekilde *Juan-juan*'a (yerinde duramayan böcek) çevirdikleri *Jou-Jan* unvanını kabul etti. Jou-Janlar kendilerini Apar veya Avar diye adlandırdılar. Avarlar'ın üstün bir askerî güce sahip fetihleri, Gobi Çölü'nden Baykal Gölü'ne, Doğu Türkistan'dan Mançurya ve bugünkü Kore sınırlarına kadar uzanan bir mülkle neticelendi. Çinliler, mağlubiyetlerinin ardından meydana gelen ricatlerini gizlemek maksadıyla kar fırtınaları çağırmada mahir Avar şamanlarından bahsetmektedir. Birçok Türk-Moğol halkına hava sihri atfedilmiştir.

Ak Hunlar, 350-370 civarında Altay'ı terk eden muhtelif "Hun" toplulukları arasından eski Kuşan topraklarında ortaya çıktı. Beşinci yüzyılın ortalarında Eftal hanedanının liderliğinde toplandılar.[2] Soğdia'ya, Doğu Türkistan'ın büyük bölümüne ve Kuzey Hindistan'a hâkim olan Pers sınırındaki bu zorlu "Hunlar", bazı şahların ikballerini koruyarak yahut onlara son vererek Sâsânî meselelerine müdahil oldular. Bunlar, Greko-Baktriya ve Kuşan ananeleri üzerine kuruldular, Baktriya dilini benimsediler; Budizm, Zerdüştlük, Hinduizm ve muhtelif Hint-İran tanrılarına alaka duydular. Bu terkibe Orta Asya'da yeni ortaya çıkan Hıristiyanlık ve Maniheizm'i dâhil ettiler. Maniheizm'in İranlı kurucusu Mani (216-277), dinî düşünceleriyle zengin bir saha olan Mezopotamya'dan geliyordu. Kendini Zerdüşt, Buda ve İsa'nın nebevî ananelerinin nihaî halkası olarak görüyordu.

Kendini her yerde mahallî hassasiyetlere yaraşır tarzda tanzim eden Maniheizm, bu dinlerin bütün veçhelerini birleştirdi. Bununla birlikte pek çok hükümet, Maniheizm'in öteki dünyaya adanmışlığına inanmadı ve taraftarlarına zulmetti. Maniheistler dünyayı, maddenin temsil ettiği şeytan ile ışığın temsil ettiği manevî bir satıh olan tanrı arasındaki mücadeleyle kuşatılmış olarak görüyorlardı. Gayeleri, münzevî hayatın rehberliğinde ve mümkün olduğu kadar maddî-fizikî hazlardan imtina ile ışığı/ruhu maddeden kurtarmaktı. Bu inancın sırlarına bütünüyle vâkıf olan rahipler yahut "seçilmişler", sefillerin ve iffetlilerin hayatlarına rehberlik etti. Müminler kitlesi, "dinleyiciler", onları destekledi.

Tuhaf olan Ak Hun âdetleri, yabancıları hayrete düşürüyordu. Kardeşler nikahsız eşlerini paylaşıyorlardı. Eş-

[2] Károly Czeglédy, "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3 (1983), 67-106; Étienne de la Vaissière, "Is There Any Nationality of the Hephthalites?", *Bulletin of the Asia Institute*, 17 (2003), 119-132.

ler, kocalarının sayısını bildirmek maksadıyla başlıkları nın üzerine boynuzlar takıyorlardı. Çocukların başlarının bağlanması, şekilsiz, ince uzun kafatasları ortaya çıkardı. Kafatasını maksatlı olarak değiştirme, bazı bozkır halkları arasında yaygındı. Bazı kişilerde tesadüf edilen bu teamül, şamanların coşkun sanrı hâllerine benzer hastalık nöbetlerinin neticesi olabilir.

Bu üç devlet, inişli çıkışlı tesirlerini bütün Avrasya boyunca hissettirdiler. Jou-Jan-Wei savaşları, boyları batıya sürdü. Bunlar ve evvelki göçler, İran dilli bir saha olan bozkırları zamanla Türkleştirdi. 460 sularında Deşt-i Kıpçak'a gelen halklar arasında, bütün Avrasya sathına yayılmış, Çince *T'ieh-lê* diye tesmiye edilen, gayrimütecanis bir birliğin parçası olan Oğur Türk boyları vardı.[3] Doğu'da T'ieh-lê fitnesi ve iç düşmanlığıyla karşılaşan Jou-Jan Kağanı A-na-kuei (520-552), yardım bulmak maksadıyla Weilere başvurdu; ancak Weiler, birbirlerine rakip doğu ve batı kollarına bölünmüştü. Bu siyasî krizler, Göktürk İmparatorluğu'nun yükselişine zemin hazırladı.

Göktürklerin menşei hakkında bilinenler aslında yeterli değildir. Yönetici soy, muhtemelen Doğu İranî veya Toharca bir kelime (*aşina* yahut *aşna*) olan, Türk sisteminde renkleri pusula noktalarıyla ilişkilendiren ve Çince'den ödünçlenmiş, doğuyu ifade eden "mavi, gök" manasındaki *A-shih-na* ismini taşıyordu. Türk efsanelerinin Çince anlatmalarına göre A-shih-na Türkleri, bir dişi

---

[3] R. C. Blockley (ed. and trans.), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol. 2, Liverpool: Francis Cairns, 1981, 1983, 344-345.

[4] *Türk*, bu adı taşıyan muayyen bir Türk halkını tarif etmek için kullanılır. *Türk* ve *Türkî*, Türk dilinde konuşan bütün halkları şamil genel isimlerdir.

[5] G. Klyashtornyi, "The Royal Clan of the Türks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/3 (1994), 445-448.

kurt ile düşmanları tarafından yok edilen bir urukun tek kurtulanının çiftleşmesinden türemiştir.[6] Yönetici soyun bir kurttan doğduğu yahut bir kurt tarafından emzirildiği hususu, Avrasya'da yaygındır.[7] Çinliler, A-shih-naların İranî ve Toharlı halklarla alakası olan Kansu ve Doğu Türkistan sahasında yerleştiklerini belirtmektedir. Bu miras, ilk Türk birliğindeki Doğu İranî unsurların önemini izah edebilir. 5. yüzyılda, bu bölgeden Jou-Janlara tâbi demircilerin yaşadığı, Türkçe konuşan ahalinin meskûn olduğu Altay Dağları'na doğru göç ettiler.

Göktürklerin ihtiraslı hükümdarı Bumın, 546'da *T'ieh-lê* isyanını bastırması için metbuuna yardım etti ve ardından 551'de bir Jou-jan prensesiyle evlenmek istedi. Jou-Janlar kibirle reddettiler. Bumın ile yakınlaşan Batı Wei, hemen bir prensesi ona verdi ve 552'de Bumın, Jou-Jan İmparatorluğu'nu yıktı. A-na-kuei intihar etti ve 555'te Jou-Janlar, doğu bozkırlarının bir amili olma vasfını yitirdi.

İlk Göktürk hükümdarlarının çoğunda olduğu gibi ismi Türkçe olmayan Bumın, *Kağan* unvanını aldı fakat kısa bir zaman sonra öldü. Oğulları K'o-lo ve Mukan ile kardeşi İstemi, Çin'in kuzeyindeki kabilelere ve devletçiklere boyun eğdirdiler; Mançurya'dan Karadeniz'e uzanan bir imparatorluk kurdular. Bu, Avrupa ile Doğu Asya'yı doğrudan birbirine bağlayan ilk Avrasya ötesi devletti. Doğu Avrupa-Batı Orta Asya fetihleri, *Sir Yabgu Kağan* (Kağan'ın altında bir unvan) olarak da bilinen İstemi'nin eseriydi. *Sir*, Sanskritçe *Śrî* (şanslı, uğurlu) kelimesinin iştikakıdır ve muhtemelen *Yabgu* da İranî bir unvan olabilir. Bu unvanlar, Göktürk emperyal kültürünün teşekkülünde gayri-Türk tesirlerin çok yaygın olduğunu göstermektedir.

---

6 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, vol. 1, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958, 5-6, 40-41.

7 Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, Princeton: Princeton University Press, 2009, 4, 6, 8-10.

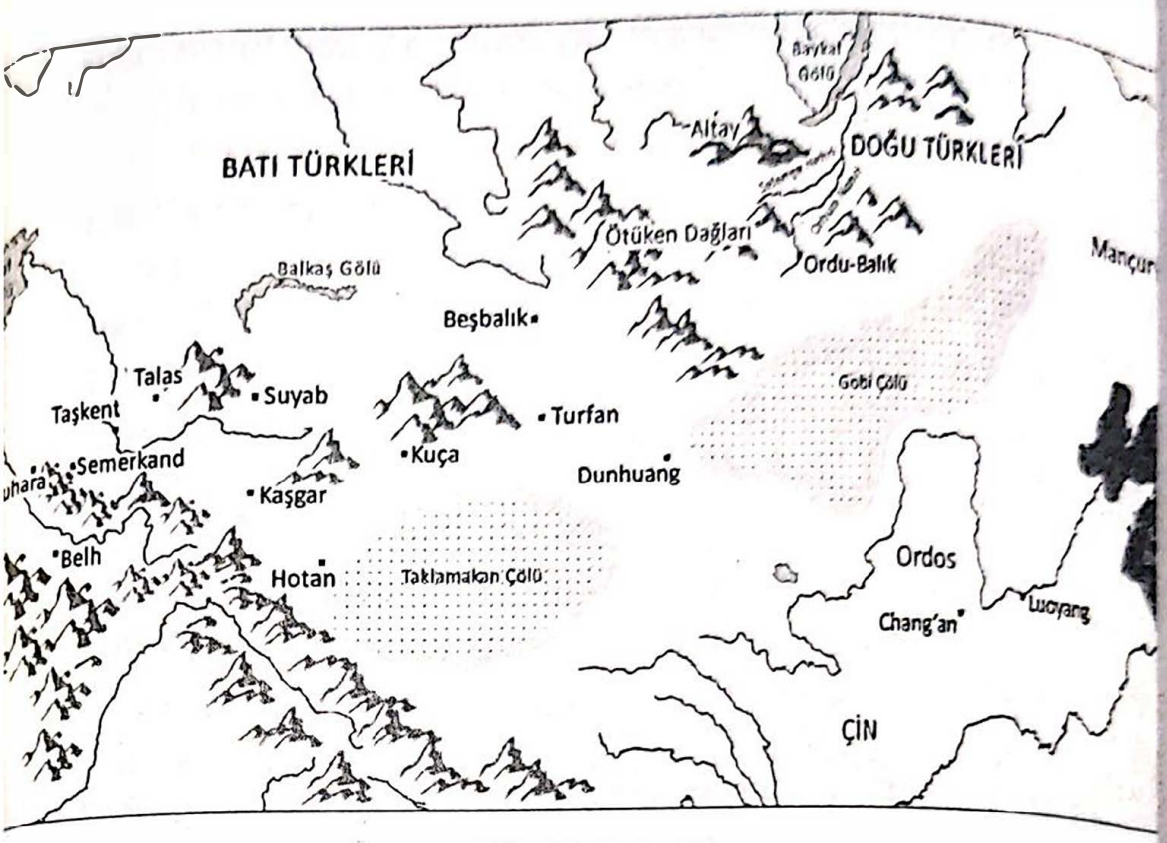
Büyük ihtimalle, İran'da hüküm süren Sâsânîlerle 557-563 arasında ittifak kuran İstemi, Ak Hunları parçaladı. Soğdia da dâhil olmak üzere Mâverâünnehr'i (Amu Derya Nehri'nin ötesindeki toprak) alan Göktürkler, peşine düştükleri firarî "köleleri" Avarları, Deşt-i Kıpçak'ta ezdiler. Bizanslılar, 560'larda, kendilerine Avarlar diyen, doğudan göç etmiş bir halkla temas kurulduğunu anlatırlar; fakat bir kısım Bizanslı onların "Sahte Avar" olduklarını düşünmektedir.[8] Bunların Asya Avarlarının bakiyeleri olup olmadığı yahut bazı boyların onların unvanını kullanıp kullanmadığı meselesi tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Menşeleri ne olursa olsun Avarlar, çok geçmeden Türk, Sâsânî ve Bizans imparatorluklarının birbiriyle ters düşen siyasî ve ticarî menfaatleri içinde kayboldular.

İpek, Orta Asya diplomasisinde mühim rol oynadı ve milletlerarası bir para birimi olarak kullanıldı. Çin'den ipek ihracı, servet meydana getirmekle kalmıyor, hükümdarın hâkimiyetini de meşrulaştırıyordu. İpek büyük sermayeydi ve siyasî semereleri vardı. Sâsânîler ve Soğdlular, Orta Asya'dan Akdeniz dünyasına uzanan İpek Yolu'ndaki malların taşınmasında en mühim aracılardı. Soğd kolonileri, İpek Yolu boyunca İç Moğolistan ve Çin'e kadar uzanmıştı. Kabiliyetli mevduat uzmanları ve Doğu-Batı tüccarları olan Soğdlu tebaaları tarafından yetiştirilen Türkler, seçkin ipek tacirleri olmuştu. Çinliler, Türklerin muvaffakiyetlerini "hain ve düzenbaz" olarak gördükleri Soğd müşavirlerine atfederek izah ederler.[9] Türk-Soğd yakın münasebeti nazarıdikkate alındığında, Türk-Sâsânî ittifakının müdafaası imkânsızdı.

---

[8] Bk. *The History of Theophylact Simocatta* (trans. Michael Whitby and Mary Whitby), Oxford: Clarendon Press, 1986, 188-190. Teofilakt, "Avrupa Avarları"nı bu meşhur ismi tahrifatla benimsemiş olmakla itham etmektedir.

[9] Liu, *Die chinesischen Nachrichten*, vol. 1, 87.

Göktürk Kağanlığı

Doğu: 552-630; 682-742

Batı: 552-659; yaklaşık 699-766

568 yılında, ağırlıklı olarak Soğdlulardan müteşekkil bir Türk elçilik heyeti, daimî ticarî ilişkiler kurmak ve fırarî "köleleri" Avarların Bizanslılarca "bastırılmasına" bir nokta koymak maksadıyla Konstantinopolis'e geldi. Bizans rivayetlerine göre Avarların ne kuş olup uçabilecekleri, ne balık olup "denizin derinliklerinde gizlenebilecekleri", ne de Türk kılıcından kaçabileceklerini söyleyen İstemi kararlıydı.[10] Bu esnada "Avrupa Avarları", Attilâ'nın ilk karargâhı olan Pannonya'ya (bugünkü Macaristan) çekildiler. Macar bozkırlarından akınlar düzenleyen (genellikle Slavlarla birlikte) ve devletleri 8. yüzyılın son on yılında

[10] *The History of Menander the Guardsman* (ed. and trans. R. C. Blockley), Liverpool: Francis Cairns, 1985, 44-47.

Frank Kralı Şarlman tarafından yıkılana kadar Bizanslıları oldukça ağır haraç vermeye zorlayan Avarlar, Balkanlarda ciddi bir keşmekeşe yol açtılar.

Türkler, Konstantinopolis'e İran'a karşı ipek ve hatta demir mukabilinde ittifak önerdiler. Bizans bu öneriyi kabul etti fakat; İran ile savaş hususunda ihtiyatlı davranmayı sürdürdü ve Avarları rüşvetle satın almak istedi. Bizans elçileri, Türk hükümdarlarıyla görüşebilmek için Orta Asya'ya (muhtemelen bugünkü Kırgızistan'a kadar) gittiler. 568'den sonra, ilk Bizans heyetinde büyükelçi olan Zemarhos, ipekle bezenmiş çadırlarda yaşayan, münavebeli olarak iki tekerlek üzerine yerleştirilmiş (atlarla hareket edebildiği için) altın bir tahtta ve biri, dört altın tavus kuşuna dayalı olmak üzere muhtelif altın divanlarda oturan İstemi'den büyülenmişti. Münasebetler her an bozulabilirdi. İstemi'nin halefi Tardu, İran'a saldırısında başarısız olan Konstantinopolis'e kızgınlığını açığa vurarak ve "Bizans'ın on dili var, hepsi de yalan söyler" diye Bizanslıları azarlayarak 576 yılında ikinci heyetteki Bizans elçisi Valentinus'u hiddetle karşıladı.[11]

Göktürk iç siyaseti keşmekeş hâlindeydi. Kağanlık, idarî açıdan Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı; her biri A-shih-na soyundan bir kağan tarafından idare ediliyordu. Doğu kağanı siyasî açıdan üstündü. Bu çifte krallık, mahallî meselelerin idaresinde esneklik sağlarken aynı zamanda rekabete de yol açıyordu. İstemi'nin halefleri zaman zaman Doğu'daki iktidarı ele geçirmeye çalıştılar. Bu tür teşebbüsler "meşru" idi, çünkü ekser Orta Asya göçebe devletlerinde olduğu gibi hanedan ailesinden herhangi birinin hâkim güç olmayı talep etme hakkı vardı. Aile kavgasını önlemek isteyen Göktürkler; küçük kardeşi, ağabeyin ve ardından en büyük kardeşin oğlunu/oğullarını, genç amcasının halefi kılan vb. bir veraset sistemi

[11] *Menander* (ed. and trans. Blockley), 111-127, 173-175.

yarattılar. Çoğu sabırsızdı ve neticede devletin kudretine nihayet veren taht kavgaları yaşandı. Müessir bir veraset sistemi yaratma teşebbüsleri, hemen bütün Orta Asya göçebe devletlerini altüst etti.

İstemi, Batı'da Türk hükümetini tesis ederken Doğu Göktürkleri, sulh mukabilinde hanedan evlilikleri yaparak ve ipek elde ederek Çin'in Kuzey Ch'i (550-577) ve Kuzey Chou (557-581) Hanedanları arasındaki rekabetten faydalandılar. Taspar Kağan, "güneydeki iki vefakâr oğlunun kavga etmesi"ne[12] şaşırdığını iddia etmekle birlikte ülkesini zenginleştirmek için ikiye bölünmüş Çin'i ustalıkla idare etti.

Sui Hanedanı (581-618) iktidarı ele geçirdi ve Çin'i yeniden birleştirdi. Etnik açıdan Çinli olan Suilerin kuzeydeki Çinli olmayan hükümetlerle ve bozkırla samimî münasebetleri vardı. Vakit kaybetmeden, Türk sarayına Chang Sun-sheng gibi titizlikle yetiştirilmiş Çinli ajanlar göndererek ve A-shih-na sülalesi arasına nifak sokarak kuzeylerindeki müdafaa hatlarını güçlendirmeye koyuldular. Doğu Türkleri arasındaki tefrika artarken, muhtemelen Suiler tarafından tahrik edilen T'ieh-lê isyanına kadar geçen birkaç yıllık zaman zarfında gayesine ulaşan, Doğu ve Batı üzerinde iktidarını tesis etmeye çalışan Batı Göktürk Kağanı Tardu'nun imparatorluk rüyası 603'te son buldu.

Batı Göktürk Kağanlığı otoritesini yeniden tesis eden T'ung Yabgu (618-630), hâkimiyetini Güney Afganistan'a kadar genişletti; Ortadoğu ve Mâverâ-yı Kafkasya'yı muhasara ettiği bir savaşta, Bizans'ın 628 yılında Sâsânî İranı'na karşı zafer kazanması mühim rol oynadı. Ancak içerdeki sert idaresi, öldürülmesine ve iç savaşa sebep oldu. Batı Göktürklerinin toplu olarak On-ok diye adlandırılan ve her biri kendi kağanı tarafından yönetilen iki boy birliğine bölündüğü buhran ortaya çıktı.

---

[12] Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten*, vol. 1, 13.

630'larda, Çinli Budist rahip/gezgin Hsüan-tsang, Hindistan'a giderken Suyab'da T'ung Yabgu'nun sarayını ziyaret etti. Raporunda, Bizans rivayetlerinde aktarılan muhteşem zenginliğin resmini teyit etmektedir. Kağan "yeşil atlastan bir elbise giymişti" ve dağınık saçlarını "takribî on metre uzunluğunda bir ipek bantla" bağlamıştı. Maiyetindeki "200 komutana" "sırmalı ipek kumaş"tan elbiseler giydirilmiş ve beraberindeki askerler "kürk ve incecik tüylü esvaplara bürünmüş"lerdi. Develere ve atlara binen askerler, "kargılarla, yaylarla ve sancaklarla mücehhezlerdi. Görenler sayılarını tahmin edemezdi."[13] Kağan'ın çadırı, "şaşaasıyla gözleri kör eden altın sarısı çiçek motifleriyle bezenmişti." "İşlemeli parlak ipek giysiler giyen beyleri", iki sıra hâlinde kağanın önündeki uzun hasırlara otururken muhafız birliği "onların arkasında dururdu." Hsüan-tsang, bu göçebe topluluğun "hükümdarının etrafında vakur, belirli bir nizam" içinde olmasından etkilenmişti.[14] Kağan, koyun ve tavuk etinden mükellef bir yemeğe eşlik edecek misafirlerine şarap ikram edilmesini ve müzik çalınmasını buyurdu. Bu şeyler arasında Hsüan-tsang'ı bilhassa Suyab'ın batısındaki kağan korusunda her birinin üzerinde zil takılı ve insanlardan kaçmayan geyik sürülerinin barındığı tabiî koruma sahası etkilemişti. Bu geyikleri öldürmeye yeltenenler idam edilmekteydi.[15]

Bu esnada Doğu'da mühim istihaleler meydana geldi. Çin'in Vietnam, Koguryo, iki arada kalmış Kore ile Mançurya'yı istilâ teşebbüsleri pahalıya mal oldu ve isyanlara yol açtı. Doğu Türkleri, isyancıları destekledi. T'ang Ha-

---

[13] *The Life of Hiuen Tsang By the Shaman Hwui Li. With an introduction containing an account of the works of I-tsing* (by Samuel Beal), Trubner's Oriental Series, London: K. Paul, Trench, Trubner, 1911, 42.

[14] *a.g.y.*

[15] Si-Yu-Ki. *Buddhist Records of the Western World*, vol. 1 (trans. Samuel Beal), London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1900, 28.

nedanı (618–907), iktidarını kaybeden Sui Hanedanı'nı devirdi ve Çin'in en parlak devirlerinden birini başlattı. Doğu Göktürk Kağanlığı'ndan gelen sürekli akınlarla karşı karşıya kalan T'ang Hanedanı, el altından A-shih-na sülalesi içindeki kavgaları ve isyanları desteklerken Hsieh-li Kağan'ı da ticarî mallarla aldattı. Hsieh-li Kağan'a karşı darbe hazırlığında olduğu görülen unsurlar yanında birkaç yıl boyunca süren şiddetli kış ve don hadisesi, bozkırda kıtlığa yol açtı. İnsanlar ağır vergilerden ve kara yazgılarından kaçtılar. T'ang Hanedanı tarafından esir alınan Hsieh-li Kağan, 630'da esaret altında öldü.

Doğu Göktürk Kağanlığı yıkıldı ve muhtemelen bir milyon kadar dağınık göçebe boyun eğmek zorunda kaldı. Bunlar, Çin'in kuzey sınırlarına yerleştirildiler. Türk beyleri Çin unvanlarını aldılar ve hizmetine girdiler. Başarılı askerî kariyerlerini sürdüren bazı yüksek aristokrasi mensupları, T'ang sarayına dâhil oldular. Çin rivayetlerine göre, kuzeyli boy beylerinin birçoğu, T'ang İmparatoru T'ai-tsung'a, bozkır hükümdarı *Tengri Kağan*'ın unvanını taklitle *T'ien K'ehan* unvanını kullanmasını tavsiye etti. T'ai-tsung, kendisinin göçebeleri sevdiğini ve bu sebeple onların da kendisine "bir baba yahut anne gibi" uyduklarını duyurdu.[16] Bu, T'ang İmparatorluğu'nca ileri sürülen beklenmedik bir talepti; kuzeyli göçebelerin bu talebi büyük bir hevesle kabul etmeye meyilli olmaları bunu her şeyden daha fevkalâde kıldı.

Çin, Orta Asya'ya artık tamamen hâkim olduğu iddiasındaydı. 640 yılında T'ai-tsung, Çin ile uzun yıllar samimî münasebetlerin kurulduğu Batı Göktürk sahasındaki Doğu Türkistan'da, İpek Yolu üzerinde bir şehir olan Koço'yu istilâ etti. Kısa sürede diğer şehir devletler de teslim oldu. Bu gelişmiş ticarî şehirlerin, hâlihazırda kozmo-

[16] Yihong Pan, *Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbors*, Bellingham, Washington, 1997, 179-182, 191.

polit bir niteliğe sahip T'ang hanedanı üzerinde mühim kültürel tesirleri oldu. Orta Asya müziği (hükümdarlar sık sık müzisyenlere "hediyeler" gönderirdi), enstrümanları, dansı, "Batı Bölgeleri"nde, bilhassa Soğdia ve Kuça'daki icralarıyla sanatçılar ve sanat tarzları, Çin başkentinin her yerinde revaçtaydı. 30,000 müzisyeni himaye eden imparator Hsuan-tsung, Kuça "davulu"nu çalmayı dahi öğrenmiş ve kötü bir şöhrete sahip cariyesi Yang Kuei-fei, zıplamaları ve dönmeleriyle meşhur Soğd danslarından hoşlanmıştı. Bazı saray görevlileri, görünürde çıplak icralar, çamur ve su etrafında sıçramalar ihtiva eden "Barbarların üzerine soğuk su serpen" Soğd dansından rahatsız olmuşlardı. 713 yılında bu dans yasaklandı.

Bununla birlikte dansçılar, hokkabazlar ve cambazlar da dâhil olmak üzere Soğdlu göstericilerin giyim tarzları ve muhtelif dokumalar Orta Asya'da rağbet görmeye devam ettiler. Bunların hepsi gıda maddeleri, egzotik bitkiler, hayvanlar (mesela tavus kuşu gibi), şarap, mutfak eşyaları, kıymetli taşlar ve sanat eserleriyle birlikte T'ang başkentleri Ch'ang-an ve Lo-yang'a geldiler. Bu ticarî ağ, Batı'ya kadar genişlemiş; İran ve Bizans mallarını da içine almıştı. Orta Asya şehirleri bu ticarette sadece aracı değil, başta dokuma ile kavun ve "Semerkand'ın altın şeftalileri" olmak üzere hususî gıdaların ihracatçıları ve faal üreticileriydi.

659'da, siyasî açıdan parçalanmış Batı Göktürk Kağanlığı, gelişen Çin'e teslim olmuştu. Çin hâkimiyeti, bir müddet Afganistan sahasına ve İran sınırlarına kadar uzanmıştı. İmparatorluğun masrafları yüksekti ve rakipsiz değildi. Çinlilerin Tarım Havzası'ndaki varlıklarının bir kısmına zorla sahip olan Tibetliler, 660-670'lerde Doğu Türkistan'da mevcudiyetlerini hissettirmeye başladılar. On yıllarca bölgenin pek çok yerini ellerinde bulundurdular ve bir müddet hâkim güç olarak tehdit ettiler.[17]

---

[17] Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton

Batı ve Doğu Türk bölgelerindeki isyanlar, T'ang varlığını daha da zayıflattı. Moğolistan'da, Orhun Nehri üzerinde, Türklerin ana topraklarında bulunan ve hükümdarların defin yerlerinin bir parçası olan 8. yüzyılın başlarına ait Orhun Kitâbeleri'nde, Türk İmparatorluğu'nun dirilişinin efsanevî sahnesinden bahsedilir. Kitâbelerde, ölüler doğrudan halka hitap eder. 726 civarında dikilen ve II. Göktürk İmparatorluğu'nun ilk kağanlarının Çin'de eğitim görmüş başdanışmanı Tonyukuk'a ithaf edilen kitabede lidersiz, kul durumuna düşmüş Türk halkının elemli hâli anlatılır: "Tengri şöyle demiş olmalı: Sana kağan verdim, kağanını bırakıp yine tâbi oldun. Tâbi olduğun için Tengri 'öl' demiş olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu."[18]

Tonyukuk, daha sonra tepelerde gizlenmiş, bir kısmı atlı bir kısmı da yaya 70 kişiden müteşekkil küçük bir topluluğun, 682'de yeni kağan İlteriş'in imparatorluğunu nasıl yeniden tesis eden bir orduya dönüştüğünü anlatır. İktidarın belirlenmesindeki rolünden açık bir tarzda ve büyük bir keyifle bahseden Tonyukuk şunu ekler: "Tanrı akıl verdiği için, onu (İlteriş) ben kendim kağan yaptım."[19] İlteriş'in oğulları Bilge Kağan ile kardeşi ve baş müşaviri Kültigin'in abidelerinde Çin'in "tatlı sözlerine", cazip "altın, gümüş ve ipek mallarına" kandığı ve atalarının yolunu terk ettiği için Türklerin cezalandırıldığı yazılıdır. Onlara göre, on yedi savaşçıyla başkaldırmış İlteriş "bir kurt gibiydi" ve "düşmanları koyun gibiydi."[20] İlteriş'in kardeşi ve halefi Kapağan Kağan (691–716), imparatorluğa eski ihtişamını kazandırdı.

Princeton University Press, 1987, 28-64.

[18] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Yıldız, 2003, 82-83.

[19] *a.g.y.*

[20] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006. Kül Tegin Yazıtı için bk. 19-42 ve Bilge Kağan Yazıtı için bk. 44-70.

Türk devlet aygıtı, resmî görevleri ve çoğu Çince, Soğdca, Toharca ve Hint menşeli olan unvanları büyük ölçüde Jou-Janlardan miras kalmıştı. Kağan, "Tanrı gibi gökte doğduğunu" ve hükümranlığının ilahî bir buyruk olduğuna delalet eden *kut'u* (ilahi talih/şans) elinde tuttuğunu iddia ediyordu. Şahsı kutsaldı ve kanı akıtılamazdı. Eğer bir kağan tahttan indirilirse -teamül olarak- ipek bir kuşakla boğularak öldürülürdü. Ruh dünyasına yolculuğa sevk eden ve esrime noktasındaki boğma merasimini içeren tahta çıkma töreninden de açıkça anlaşılıyor ki, kağandan iktidarının müddetini söylemesi istenirdi. Mukaddes Ötüken Dağı ve Orhun Nehri kıyısındaki kutsal topraklara sahip olmak, kağanın siyasî meşruiyetini teyit ediyordu. *Kut* ideolojisi, Çin'in "Göğün Oğlu" olan ve ilahî inayetle yöneten imparator mefhumuna benziyordu. Bu benzerliğin, birbirlerinden veya ortak ideolojik kaynaklar havuzunun mücerret bir parçasından ödünçlenip ödünçlenmediği aşikâr değildir.

Türkler, pek çok tâbileri gibi *Tengri*'ye inanıyorlardı. Aynı zamanda bereket tanrıçası olan *Umay* ve yol (yahut kader) tanrısı *Yol Tengri*'ye de tapıyorlardı. Ayrıca yer-su, kutsal dağ, orman kültleri vardı. A-shih-na sülalesinin çoğaldığına inandıkları atalardan kalma mağarada, her yıl hususî merasimler tertip ederek atalarını hürmetle yâd ederlerdi. Diğer medeniyetlerle temas, çoğunlukla Soğdlar tarafından getirilen yeni dinlerle başladı. Taspar, Budizm'e alaka duydu. Budist risalelerinin Türkçe çevirilerini okudu ve bir Budist mabedi inşasını emretti. Göçebe beyler buna karşı çıktı. Bilge Kağan da Taoist ve Budist mabetlerin inşasını düşündü. Tonyukuk, kendinden öncekilerin yaptığı gibi, Türk kudretinin göçebe hayat tarzının semeresi olduğunu iddia ederek onu bu fikrinden caydırdı. Kalıcı binalar onların savaşçı kudretini tehdit ediyordu; Türk "başkenti", kağanın arabasının durduğu yahut çadırının kurulduğu yerdi. Mabetler taşınmaya müsait değildi.

Pastoral göçebelik, Türk iktisadî hayatının başlıca dayanağı ve beygirgücü, askerî kudretlerinin esası olarak kalmıştır. Son derece hareketli ordular, onlara Avrasya ötesi ticaret yollarının murakabesini sağlamıştır. Tâbi boylar ve şehir devletlerdeki ticaret, haraç, tarım ve mamul mallardan kâr elde etmişlerdir. Akın da bir başka gelir kaynağıydı. Servetin yeniden bölüşümü, göçebe hükümdarların boylar arasında iktidarını sürdürmek zorunda olmasının başlıca araçlarından biriydi. Kağan, askerî maiyetini beslediği, giydirdiği ve zenginlikleri için fırsatlar sunulduğu müddetçe "sevilip" hürmet gördü.

Türkler zenginleştiler, fakat uzak yerlere yayılan, etnik açıdan farklı imparatorluğu sürdürmenin maliyeti yüksekti. Katı Türk nizamı, asi kabilelere karşı cezaî tedbirlere daima fazla enerji harcamak mecburiyetinde kaldı. Kapağan böyle bir seferde öldü. İç kavgalar devam etti. Hasımları, İlteriş'in oğlu Bilge Kağan'ı 734 yılında zehirlediler. Dış tehditler eksik değildi. 651'de İran'ı fetihlerinden sonra Araplar, 8. yüzyılın başlarında İpek Yolu'ndaki nüfuzları zayıflayan Batı Göktürklerinin Sogdia'daki hükümranlıklarını tehdit ettiler.

742 yılında, tâbi boylar ittifakının başı Basmıllar (Ashih-na sülalesinden bir kol tarafından yönetilen), Göktürkleri devirdiler. Daha sonra Uygurlar, 744'te Basmılları yıktılar. Neticede, Sibirya içlerine uzanan Moğolistan ve Doğu Türkistan merkezli Uygur Kağanlığı (744-840), T'ang Hanedanı'nın yaşadığı güçlüklerden istifade etti. Muhtemelen 800.000 kişiden mürekkep Uygurlar, Doğu T'ieh-lê menşeli "dokuz akraba topluluk" demek olan Tokuz Oğuz adlı bir boy konfederasyonuna liderlik ediyordu. 759'da devletin kurucusu anısına dikilen kitabede Kutluk Bilge Kül Kağan, halkına ele geçirdiği Türklerin "varlığına artık son verdiğini" gururla anlatıyordu. Kendine katıldığı için rahat bıraktığı halka hitap eden Uygur kağanı, muhte-

mel rakiplerini uzaklaştırdı; "günahkâr soylular" takibata uğradı; "hayvanları, menkul malları, bekar kızları ve dul kadınları sürülüp götürüldü."[21]

755 yılında, iddiaya göre imparatorun cariyesinin âşığı, Soğd ve Türk menşeli T'ang generali An Lu-shan, metbuuna karşı ayaklandı. İsyanlar, An Lu-shan'ın öldürülmesinden sonra da iki yıl devam etti. T'ang Hanedanı, Uygurların yardımına başvurdu. Uygurlar bu teklifi memnuniyetle kabul ettiler, isyancıları yendiler ve mükafat olarak imparatorluk başkentlerini yağmalamalarına müsaade edildi. Uygurlar, hediye verme ve ticaret kisvesi altında büyük miktarda ipek ve başka mallar vermeye zorladıkları Çin'i daha fazla sömürmek maksadıyla T'ang Hanedanı'na arka çıktılar. Uygurlar, ipek mukabilinde çoğu sakat ya da can çekişmekte olan atlar gönderdiler. T'ang Hanedanı, anlaşılacağı üzere, ödemelerini çoğu zaman geciktirdi.

Bu siyaset, annesi bir T'ang prensesi olan Bögü Kağan'ın eseriydi. 762 yılında Soğdlu Maniheistler ona inançlarını kabul ettirdiler. Çin'de mebzul miktarda Soğdlunun An Lu-shan İsyanı'nı desteklediği anlaşılmaktadır. Çin'deki yabancı aleyhtarı tepkiye karşı bir hami aramaları, inancını değiştiren Bögü'ye olan temayüllerini açıklayabilir. Bögü'nün din değiştirmesinin sebebi müphemliğini korumaktadır. Uygur seçkinleri, Maniheizmi benimsediler. Yeni dinin taşıyıcıları, siyasî açıdan hiçbir yerde hâkim topluluk olmamalarına rağmen belki de manevî faydalarının yanı sıra din değiştirmeyle kazanılacak siyasî, iktisadî, kültürel ve içtimaî menfaatlerin olacağına inanıyorlardı. Belki de Uygurlar, hiçbir siyasî mâniayla alakası olmayan bir din arıyorlardı.

---

[21] Şine Usu Yazıtı için bk. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (ed. Takao Moriyasu ve Ayudai Ochir), Osaka: The Society of Central Asian Studies, 1999, 183.

Mühim bir Uygur hizbi, Soğdluların aşırı nüfuzuna karşı çıktı. Bögü Kağan'ın yeni dine muhalif olan ve mütecaviz bir Çin siyaseti benimseyen amcası Tun Bağa Tarkan'ın Soğdlu müşavirler tarafından kağana karşı kışkırtılması, saray darbesine yol açtı. Bögü Kağan öldü fakat Maniheizm varlığını sürdürdü.

Göktürklerin aksine Uygurlar, Soğdluların ve Çinlilerin yardımıyla şehirler inşa ettiler. 757 yılında Orhun Nehri üzerinde, başkentleri Ordu Balık'ı kurdular. 9. yüzyılın başlarında başkente gelen Arap seyyah Tamîm ibn Bahr, Uygur İmparatorluğu'nun büyüklüğünden, refah ve kudretinden etkilenmişti. Kağan'ın 12.000 kişiden müteşekkil şahsî ordusu vardı ve buyruğundaki 17 beyin her biri 13.000 kişilik orduları komuta ediyordu. Bu, Uygurların T'ang Hanedanı'na gönderdiği "at sırtında mahir yedi okçu kadın"[22] gibi savaşçı kadınları da içeren muazzam bir güçtü.

Bir dizi surla takviye edilmiş başkent o kadar etkileyici değildi. Şehir merkezinde mabetlerin yanı sıra idarî şubeler yer alırken kağan sarayının kendine ait suru vardı. Dış surlarda seramik ve taş oymacılığı gibi kendi mal ve hizmetlerini satan tüccarlarla dolu, işlek sokak piyasasına açılan on iki büyük demir kapı bulunuyordu. Alışıldığı üzere pek çok Ortaçağ kentinde olduğu gibi, genellikle aynı ürünün satıcıları, hep birlikte aynı sokaklarda kümelenirlerdi. Civar bozkırlardan gelen istilâcıları gözetlemek için yüksek kuleler mevcuttu. Bununla birlikte göçebe gelenekleri devam etti. Uygur kağanının, düz bir damın üzerinde duran ve kilometrelerce öteden görülebilen bir altın çadırı vardı. Bu çadır yüz kişi alabilirdi. Bozkırda göçebelerin kurduğu, bir bölümü pişmiş çamurdan binalar ve

---

[22] Colin Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra: Australian National University Press, 1972, 122.

nispeten daha kısa ömürlü çadır yığınlarından müteşekkil "şehirler"in aksine, bu gerçek bir şehirdi.[23]

Ortaçağ seyyahları, bazen metruk bozkır şehirlerinin harabelerine rastladılar. Tamîm ibn Bahr, Issık Gölü yakınında böyle bir yerden geçti. Yerli Türklerin hiçbirinin kimin inşa ettiğini ve neden terk edildiğini bilmediği "kadim bir şehrin bakiyeleri"ni gördüğünü anlatır. Altıncı yüzyılın sonları ila yedinci yüzyılın başlarından kalma Kök Orda'daki (Moğolistan'da Hangay Dağları'nın doğu eteklerindeki Gök Saray) Uygur saray ve binalarına ait son keşifler, Uygur şehir inkişafının tarihine yeni bir ışık tutacak mahiyettedir. Beyaz tuğlalı, hafif pembemsi gri çatı kiremitleriyle yapılı bu şehir, göçebe kampına benziyordu. Merkezî konumdaki kağan otağı büyük ölçekli bir çadırın taklidiydi. Yabancıları huşu içinde bırakan Kök Orda, Uygurların 744 zaferlerinden önceki emperyal emellerini aksettiriyordu. Bunun yanında hükümdarın her gün bir tür güneşe ibadet ettiği mekân da vardı.[24] Uygur emperyal ihtişamının bir başka örneği Bezeklik'ti (genel anlamıyla "resimli/boyalı mekân"). 5 ila 9. yüzyıllardan kalma yetmiş yedi sunî mağaradan ibaret mekândaki Soğd, Çin ve Hint tarzlarının bir harmanı olan resimlerde Budist ve Maniheist konular tasvir edilmektedir. Keşiflerin bolluğu sebebiyle bilim adamları onu "Çöl Pompeisi" diye tesmiye etmişlerdir.

Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı fırtınalı bir dönemdi. Çin çöküşteydi. O güne dek mühim bir mevzîî güç olan Tibet, 842'den sonra Budist taraftarı ve aleyhtarı düşman

---

[23] Vladimir F. Minorsky, "Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2 (1948), 275-305.

[24] Judith G. Kolbas, "Khukh Ordung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XV/3 (November 2005), 303-327.

topluluklar arasındaki iç savaşta yıkıldı. Tibetliler, Orta Asya'dan çekildiler ve bir daha asla kayda değer bir askerî güç olamadılar. Uygurlar, hizipçi iktidar mücadeleleri ve Tibetliler, Karluklar ile Tuva'nın Yenisey bölgesini merkez ittihaz etmiş güçlü Türk ve Türkleşmiş boy birliklerinden müteşekkil Kırgızlara yönelik savaşlarla karşı karşıya kaldılar. Kırgızlar taht mücadeleleri, hastalıklar ve bozkırdaki kıtlıklar sebebiyle zayıflamış Uygurlar üzerine yürüyerek 840 yılında başkenti istilâ ettiler. Bu zaferin iştirakçilerinden Tirig Beg anısına dikilen bir Kırgız mezar taşı onu, yirmi iki düşmanını öldüren "keskin azı dişli yaban domuzu" diye tavsif etmektedir.[25] Refahın ağırlığı altında ezilen ve şehirlerine bağlı olan Uygurlar kolay bir lokma oldular.

Bazı Uygur boyları Çin sınırlarına kaçtılar, daha sonra Doğu Türkistan ve Kansu'da bir dizi küçük devlet kurdular. Doğu İranlı, Toharlı yerli nüfusla karıştılar ve nihayet onları Türkleştirdiler. O güne kadar genellikle göçebe çobanlıkla meşgul olan Uygurlar, şehirler kurarak ve tarımla uğraşarak yerleşmeye başladılar. Akıl hocaları Soğdlular gibi İpek Yolu tüccarları olup zengin bir ticarî kültür geliştirdiler; Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlığın girift manevî hayatını bütünüyle temsil eder oldular. Doğu bozkır bölgesinde, kültür taşıyıcıları olarak Soğdluların yerini aldılar. Soğdluların kendi dillerini yazmak için muhtelif türlerini benimsedikleri Arami-Süryani alfabesi (İbranî ve Arap alfabeleriyle alakalı), Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Bu alfabe, Uygurlardan Moğollara geçti ve hâlâ İç Moğolistan Moğolları tarafından kullanılmaktadır. Mançular, bunu Moğollardan ödünç aldılar. Hakanlık sonrasında muhtemelen üçte bir okur yazar nüfusa sahip olan Uygurlar, çoğunlukla dinî muhtevalı zengin bir edebiyat vücuda getirdiler. Uygurların rolündeki değişme, Arap

[25] I. V. Kormuşin, *Tiurkskie yeniseyskie epitafii. Teksti i issledovaniya*, Moskva: Nauka, 1997, 121-122.

tarihçi İbnü'l-Fakîh'in onuncu yüzyılın başlarında, onları "Türklerin Arapları" olarak tarif eden sözünde ifadesini bulmaktadır.[26]

Uygurların yerini alan Kırgızlar, göçebe ve çiftçilerden müteşekkil karmaşık bir cemiyetten geliyorlardı, ancak kültürel açıdan Uygurlar kadar gelişmemişlerdi. 840'dan onuncu yüzyıl başlarına gelen emperyal çağları kadar erken tarihleri de müphemliğini korumaktadır. Hunlara dek uzanan ananeleri terk eden Kırgızlar, ne Orhun ve Selenge nehirleri üzerindeki devletlerini merkezileştirdiler; ne de geniş çaplı fetih teşebbüslerinde bulundular. Onun yerine, Çin ve Ortadoğu ile ticarî münasebeti sürdürdükleri yurtları Yenisey'e döndüler. Müslüman coğrafyacılar onları, hayvan yetiştiricileri ve misk, kürk, hususî ağaç türleriyle görünüşte mamut dişinden mamul, kakma *khutu* boynuz gibi Sibirya ormanlarındaki ürünlerin menbaı olarak biliyordu.

Moğol menşeli bir halk olan Kitanlar, Moğolistan'daki zahirî iktidar boşluğunu doldurdular. Bunlar, Güney Mançurya'dan gelen avcılar, tuzakçılar, domuz besicisi çiftçiler, koyun ve at yetiştiricilerinden müteşekkil güçlü bir kabile birliğiydi. Türklerin eski tebaası olan Kitanlar, Çinlilerin Liao hanedan adını benimseyerek Kuzey Çin ve Mançurya'da bir imparatorluk (916-1125) vücuda getirdiler. Moğolistan'ı alarak bir zamanlar burada hüküm süren Uygurları geri çağırdılar. Uygurlar kibarca reddettiler. Kitanlar, Moğolistan'da askerî ordugâh kurdular fakat tüm dikkatlerini Çin'e çevirdiler. Sert idareleri ve ağır vergileri pek çok Türk topluluğunun göç etmesine sebep oldu. Onuncu ve on birinci yüzyıllarda, Moğolistan'daki nüfus dengesi, Moğolca konuşurlar lehine döndü. Moğolistan

[26] Ibn al-Faqîh, *Kitâb al-Buldân* (ed. M. J. de Goeje), Leiden: Brill, 1885, 329.

Moğollaştı, fakat Kitan hükümdarları, Çin imparatorları olmayı tercih ettiler.

Türkler, mal ve fikir mübadelesini kolaylaştıran geniş bir ticaret ağı kurarak Orta Asya'nın Mançurya'dan Karadeniz'e uzanan ilk kıta ötesi imparatorluğunu vücuda getirdiler. Yaklaşık 500 yıl sonra bir başka imparatorluk, bozkırları aynı tarzda birleştirdi. Hunlara kadar uzanan teşkilat tarzının terk edilmesinden başka, bir süre sonra "Tengride bolmış kağanlar" çağı da son buldu. Mezkûr kağanlık, büyük ve küçük göçebe halef devletler için bir emsal teşkil etti.

Dördüncü Bölüm
İpek Yolu Şehirleri ve İslâm'ın Zuhuru

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Mâverâünnehr'e yönelik Arap akınlarının arifesinde, kuzey İpek Yolu'yla bağlar kurmuş bir dizi vaha şehir devleti vardı. Çaç (Taşkent), Buhara ve Semerkand gibi tarım, imalat ve ticaret merkezi olan batı Soğd şehirlerinin bulunduğu Harezm, kuzey ormanlarının Fin-Ugor ve Slav halklarına ait malların Ortadoğu'ya nakli için başlıca güzergâh oldu. 985 civarında Arap coğrafyacı El-Mukaddesî kitabında, Harezm'den ithal edilen fevkalâde çeşitlilikte bir dizi mal sıralamaktadır: "samur, sincap, as, çakal, sansar, tilki ve kunduz postları, çeşitli renklerde tavşan postları, keçi postları, balmumu, oklar, başlık, balık tutkalı, balık dişleri, hintyağı, kehribar, bal, fındık, sungur, kılıç, zırh, huş ağacı (halanc), köle, koyun ve sığır."[1]

Çin'den Kırım'a kadar Avrasya sathında dağılmış ticaret kolonilerine sahip Soğdlular çiftçi, zanaatkâr ve tüccar olarak meslekî ve iktisadî tecrübelerini sergiledikleri bu ticarî dünyaya hâkimdiler. Varlıklarının izlerine Japonya'dan Belçika'ya kadar tesadüf edilmektedir. Kervanlarından bazıları, Avrasya'nın hemen hemen bütün bölgelerini aştı; bazıları mahallî malları sadece bir sonraki kasabaya

---

[1] Al-Muqadassî, *Aḥsan at-Taqâsîm fî Ma'rîfat al-Aqâlîm. Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-dîn Abdollâh Mohammed ibn Ahmed ibn abî Bekr al-Bannâ al-Basschârî al-Mokaddesî* (ed. M. J. de Goeje), Leiden: Brill, 1877; 2. baskı 1906, 324–325.

nakletti. İşin büyüğü küçüğü yoktu. Arkeolojik keşifler, dağınık mektup parçaları ve Arap fetihlerine ait rivayetler, bilim adamlarının ancak son zamanlarda Soğdluların ve onların Baktriya'nın güneyinde yaşayan komşularının iç işleyişi hakkında bir fikir elde etmelerine imkân tanımaktadır. Soğd tüccarlarının büyük şehirler ve küçük yerleşim birimlerindeki temsilcileri, çoğunlukla aile şirketleri kurdular. Çin'deki Soğdlular da devlet memuru, ordu subayı, çiftçi ve at yetiştiricisi oldular. Sanskritçe *sârthavâha*'dan (kervan şefi) ödünçlenmiş bir kelime olan ve *sartapao* (Çince: *sabao*) denilen komünal liderler ortaya çıktı.[2] Tek başına bu kelime dahi çok dilliliği ve münasebetlerinin milletlerarası vasfını göstermektedir.

Miladî dördüncü yüzyıldan kalma Soğdca "Kadim Mektuplar", tüccarların Kansu bölgesinden Soğdia'daki merkezlerine kadar, gündelik hayatları, şahsî endişeleri ve o günün olayları hakkında parça parça, fakat bazen canlı tasvirler sunar. Mektuplardan birinde bir kız annesine, anlaşıldığı kadarıyla kocasının ailesi izin vermediği için eve dönmesinin zorluğundan bahseder. Kadın fakr u zarûretten şikâyetçidir. Sadece bir "rahip" ona yardımcı olmaktadır; kadına bir deve ve refakat edecek bir adam vermeye razıdır ancak kadının annesinden gelecek bir mektuba lüzumu varmış gibi görünmektedir. Miwnay adında bir başka kadın, kendisini terk ettiği anlaşılan kocası Nanaidhat'a, onun karısı olmaktansa bir köpek veya domuzla evli olmayı tercih ettiğini yazmaktadır.[3]

---

[2] Étienne De la Vaissière, *Sogdian Traders. A History* (trans. James Ward), Leiden: Brill, 2005, 148-152.

[3] Bu mektupların örnekleri için bk. W. B. Henning, "The Date of the Sogdian Ancient Letters," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/3–4 (1948), 601-616; Nicholas Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters: Ancient Letter I", *Les Sogdiens en Chine* (ed. Étienne de la Vaissière ve Eric Trombert), Paris: École Française d'Extrême Orient, 2005, 181-193; ve Nicholas Sims-

Daha önce Kuşan ve Eftalit hâkimiyeti döneminde Zerdüştlük ve Budizm'in önemli bir merkezi olan Baktriya, Soğdia'nın güneyinde yer alıyordu. Hsüan-tsang, burada "100 manastır ve 3000 rahip" olduğunu yazmaktadır.[4] Altın ve mücevherlerle süslü Buda heykelleri, inananlar kadar akıncılara da cazip gelmekteydi. Efsaneye göre, Baktra'yı (daha sonra Belh) büyük şehir olarak Büyük İskender inşa etmişti. Soğdia'ya nazaran daha az şehirleşmiş olan Baktriya, kaleleri ve köyleriyle komşu Sâsânî İranı'nı hatırlatıyordu. Çoğu zaman Yunan alfabesiyle yazılmış İranî Baktriya dili, girift kültürel tarihini aksettirecek surette Samî dilleri, Yunanca, Sanskritçe, Sâsânî Farsçası, Çince ve Türkçeden ödünçlenmiş kelimelere sahipti.

Doğuda Doğu Türkistan'da, kuzeyde Tarım Havzası ile Turfan bölgesinde ve güneyde Hoten'de kümelenmiş bir dizi başka vaha şehir-devlet veya krallık vardı. Bozkırdaki göçebe güçlerle Çin arasında sıkışan bu devletler, Han Hanedanı döneminden beri genellikle her an yıkılabilecek müstakil veya muhtar bir bünyeye sahiptiler. Yedinci yüzyılda Çin ve Tibet, bölgede rekabet halindeydiler. Çin Kâşgar, Agni (bugünkü Karaşehir), Kuça ve Hoten'i "Anhsi Genel Valiliği'nin Dört Garnizonu" (An-hsi "huzura kavuşmuş batı" demektir) biçiminde teşkilatlandırdı ve 751'e kadar buraya zorla hâkim oldu.

Bölge nazarıdikkate alındığında, Hoten güneye ve Kaşgar batıya hâkimdi. Hoten efsaneleri, şehrin menşeini MÖ üçüncü yüzyılda Budizmi kabul eden Hint hükümdarı Asoka'nın muhitine dayandırır. Hint-Budist nüfuzu tesirini devam ettirdi ve Hintliler, İranî Sakalardan sonra nüfusun ikinci büyük topluluğu oldu. Hoten beyaz, yeşil

---

Williams, "The Sogdian Ancient Letters," http://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html.

[4] *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*, vol. 2 (trans. Samuel Beal), London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1900, 43-44.

yeşim taşının ve ipeğin merkezi idi. Duvar resimlerinde tasvir edilen mahallî efsanelere göre, miladî ikinci asırda Hoten hükümdarıyla evlenmesi için gönderilen bir Çinli prenses (Başka rivayetlerde Kuçalı bir prenses olduğu söylenmektedir.), ipek böceğini şatafatlı başlığında gizlice Hoten'e sokmuştu.[5] Bu masalı kaydeden Hsüan-tsang, Hoten sâkinlerinin müzik ve dans âşığı kibar Budistler olduğunu yazmaktadır. Bazı tuhaf âdetleri de vardı. Mesela gümüş veya altın renkli bir mahluk olan yerli sıçanlara kurban adamak maksadıyla mabet inşa etmişlerdi. Mahallî kültüre göre, "Asya Hunları"nın saldırılarıyla karşı karşıya kalan Hoten kralı, ordugâhını şehir dışındaki sıçan delikleri üzerinde kurmuş işgalcilere karşı sıçanların yardımına başvurdu. Dev bir sıçan, rüyasında krala göründü ve yardım etmeyi kabul etti. Hotenlerin zaferine kefil olan sıçanlar, daha sonra Hunların deri zırh, at koşumu ve yay-kirişlerini kemirdiler.[6] İngiliz bir seyyahın "sıçan başlı tanrı" diye adlandırdığı tasvir, bölgeden çıkarılmıştır ve bugün British Museum'un koleksiyonları arasında bulunmaktadır.[7]

Kuça, Agni ve Koço (Karahoca), en az sekizinci yüzyıla kadar Toharca konuşan halkların yaşadığı kayda değer şehir devletlerdi. İktisadî hayatları tarım, hayvancılık ve el sanatı istihsalini bir araya getirmişti. Gıda maddeleri, şarap, ipek, dokuma, keçe, yeşim taşı ve kozmetik mamuller ihraç ediyorlardı. Bütün bu bölge, Çin ve Hindistan'dan gelen derin kültürel tesirlere maruz kaldı. Avrasya'nın bu kavşağında kullanılan dil ve yazı yelpazesi fevkalâde idi.

---

[5] *Si-Yu-Ki*, vol. 2 (trans. Beal), s.318-319; Hans Wilhelm Haussig, *Die Geschichte Zentrasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, 68.

[6] *Si-Yu-Ki*. vol. 2 (trans. Beal), 309, 315-316.

[7] Sir Aurel Stein, *On Central Asian Tracks*, New York: Pantheon Books, 1964, 56.

Çince, Tibetçe, Türkçe, Toharca, Hintçe, Yunanca, Ermenice, muhtelif Semitik, İranî ve az bilinen dillerde belgeler ve kitabeler bulunmuştur.

Hâkimiyetleri bazen doğrudan olmamasına rağmen Türkler, 650 yılına kadar Mâverâünnehr'de hâkim güç idiler. Mahallî şehir devletlerden yalnızca Hârezm, *Hârezmşahlar* saltanatı döneminde merkezî bir devlete sahipti. Soğdlar daha ademimerkeziyetçi bir birlik tesis ettiler. Buhara ve Semerkand, Camûg adlı müşterek bir hanedan tarafından bölüşülmüştü.[8] "Buhara hâkimi"nin, muhtemelen iktisadî hayatlarında kervan ticaretinin önemiyle alakalı olarak deve şeklinde bir tahtı vardı. Soğd kralından nadiren bahseden rivayetler, ondan en iyi ihtimalle "eşitler arasında birinci" diye bahsederler. Hâkimleri çok sınırlı bir fiilî güce sahip olmasına karşılık, 940'larda Narşahî'nin kaleme aldığı *Tarih-i Buhara*, hükümdar ve maiyetinin alayiş ve teşrifat açısından zenginliğini anlatır. Sekizinci yüzyılın başlarında, Arap fethinden hemen önce, reşit olmayan "Buhara hâkimi" Tuğşâde'nin yerine annesi *Hatun* hüküm sürüyordu. Köleler, haremağaları ve asilzâdeler huzurunda toplandığı hâlde sarayı, tahtta oturan Hatun idare ediyordu. "Altın kuşak kuşanmış ve (omuzlarında) kılıç taşıyan iki yüz genç", her gün taşradan ona hizmet etmek maksadıyla geliyordu. Sabahları adalet dağıtıyor, öğle yemeğinde ("tüm maiyetine" yemek tepsileri göndererek) kasrına gidiyor ve ardından öğleden sonra güneşin batışına dek sarayında, kaldığı yerden devam ediyordu.[9]

Narşahî, şehir surlarının dibinde, aralarında "manav tezgahlarının" ve yanında "fıstık kırıcıların" bulunduğuna

---

[8] Yutaka Yoshida, "On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu 昭武 and Related Problems," *Journal Asiatique*, CCXCI/1-2 (2003), 35-67.

[9] Narshakhî, *The History of Bukhara* (trans. Richard N. Frye), Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1954, 9-10.

işaret ettiği Buhara'da 1000 dükkanın mevcut olduğunu ileri sürmektedir. "Attârlar" ise başka bir yerde bulunmaktaydı ve bir kapı ismini bunlardan almıştı. Surlar kentin mahallelerini ayırmakta ve bir kimse muhtelif bölgeleri birbirine bağlayan kapılardan geçmekteydi.

Hükümdarın altında üç sınıf veya zümre vardı: soylular, tüccarlar ve sıradan halk. Daha önce hâkimiyetini buralara kadar yaymış komşu Sâsânîlerin aksine, hisarlarda yaşayan asilzâdelerle meskenlerinde yaşayan zengin tüccarlar arasında büyük uçurum yoktu ve zümrelerin zevkleri birbirine yakındı. Buharalı Keskes boyu, bu zengin ve güçlü tüccarların tipik bir örneğiydi. Narşahî'ye göre, Arap fâtihlerin Buhara'daki bazı evleri "istemeleri"nden sonra Keskesler, "şehrin dışında her birinin bahçesi, parkı ve hizmetçilere ait müştemilâtın bulunduğu yedi yüz köşk" inşa ettiler.[10] Soğd hükümdarının ve rütbeli soylularının kendilerini korumaları için *çâker* birlikleri, yüksek eğitimli seçkin askerleri vardı; onları destekliyor, eğitiyor ve hatta sadâkatlerinden emin olmak için evlat ediniyorlardı. Bu askerler cesaretleriyle tanınıyorlardı. Bazıları Semerkand'daki saray duvar resimlerinde tasvir edilmektedir. *Çâker* birlikleri çoğunlukla sıradan halktan toplanıyordu[11]. Bu tür askerî maiyet, Kadim ve Orta çağlar Avrupası ile Orta Asyası'nın savaşçı toplumlarında yaygın bir özellikti. Toprağı işleyenler, nüfuzluların saraylarından uzakta yaşayan köylülerdi. Teknik açıdan genellikle hür olmalarına rağmen, köylüler çoğu zaman *dihkân*'ın (toprak sahibi aristokrat) nüfuzu altındaydılar. Borçları yüzünden bazı köylüler, Ortaçağ Avrupası'ndaki serfe benzeyen bir mevkii kabul etmek zorunda kalırdı.

---

[10] Narshakhî (trans. Frye), 30-31.

[11] Étienne de la Vaissière, *Samarcande et Samarra. Élites d'Asie Centrale dans l'empire Abbaside*, Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2007, 69-70, 86.

Soğdluların en ücra köşelere kadar uzanan münasebetleri, ticarî ve dünyevî bakış açısıyla vasıflandırılan kozmopolit, oldukça incelmiş ve kültürlü bir toplum yarattı.[12] Farklı dinlere alaka duymalarına ve hoşgörülü olmalarına karşılık Soğdlular, dünyevî meselelerle de ilgilenmişlerdir. Bu husus, Pencakent'teki (Panjakent, Pendjikent diye de okunmaktadır) Soğd şehir harabelerine nakşedilmiş harikulâde duvar tasvirlerinde açıkça görülmektedir. Şehir, kendini "Soğd kralı" olarak adlandıran hâkim Dêwâştîç'in kısa bir müddet başkenti oldu. Daha az varlıklı olanlarınki de dâhil olmak üzere evlerin pek çoğu duvar resimleriyle ve kültürlerin harmanlanmasını aksettiren sanat eserleriyle süslenmişti. Mesela bir duvar, Ezop masalları okuyucularının bildiği altın yumurtlayan kaz masalının tasvirleriyle süslüdür. Diğer odada Çin kıyafetleri içinde bir kadın orkestrası vardır. Bunun yanında başka odalarda, Soğd tüccarların tamamının pekâlâ vâkıf oldukları, Hindistan ve Çin'de çok şöhret kazanmış alışveriş maceralarındaki dolandırıcılıklarına ait envai çeşit hikâyeler tasvir edilmektedir.[13]

Elinde meyve tutar biçimde gösterilen bereket tanrıçası Anahid gibi İran tanrılarının heykellerine rastlanmaktadır. İskit "hayvan üslubu" geleneğine kadar uzanan hayvan temsilleri bulunmaktadır. Hint sanatından mülhem olduğu anlaşılan dökümlü kıyafetler içinde oyma figürler mevcuttur. Yine dinî temalı devasa heykeller vardır. Bu heykellerin harikulâde örneklerine komşu Baktriya'da da tesadüf edilebilir. Muhtemelen bunların en meşhuru, 2001 yılında Taliban tarafından yıkılan Afganistan'ın Bamyan şehrindeki dev Buda heykeliydi.

---

[12] Richard N. Frye, *Ancient Iran*, Munich: C. H. Beck, 1984, 351-352.

[13] B. Marshak, *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*, New York: Bibliotheca Persica, 2002, 17, 65-67.

Söz konusu bütün şehir kültürleri kayda değer bir edebiyat vücuda getirdiler, fakat bunların hepsi dinî muhtevaya sahip değildi. Bir kısmında didaktik ahlâkî hikâyeler anlatılıyordu. Çok büyük servet edinen, pek çok eşi ve çocuğu olan, servetini muhteşem düğün törenlerinde harcayan bir adamın hikâyesi, Eyyüb'ün *Kitâb-ı Mukaddes*'te geçen hikâyesine fevkalâde benzemektedir. Mezkûr kişi, hemşerileri tarafından çok takdir edilen biridir. Daha sonra hayatı kararır. Çocuklarıyla torunları ölür ve her şeyini kaybeder. İçtimaî mevkii o derece düşer ki, cariyeler bile ondan daha yüksek bir mevkie sahip olmuşlardır. Ne yazık ki, yalnızca bir parçası günümüze ulaşan bu hikâyenin nasıl bittiğini bilmiyoruz.[14] Din dışı belgeler epik hikâyeleri, aşk hikâyelerini, hukuk kurallarını ve Muğ Dağı'nda bulunan Dêwâştîç arşivlerindeki gibi hükümet yazışmalarını içermektedir. Okuryazarlık oldukça yaygındı. Tabiatıyla tüccarların ticaretlerinin, güzergâhlarının ve ürünlerinin kayıtlarını tutmaları gerekiyordu. Taşrada, halkın duvarların yanı sıra killi mutfak eşyaları gibi gündelik gereçler üzerine yazdıkları daha gayriresmî yazılara da tesadüf edilmektedir.

Kültürlerin harmanlanması, en açık biçimde dinlerde görülmektedir. Ortaçağ'da, Yakın Doğu ve Avrupa'daki keskin karşıtlığın aksine Soğdlularda asla devlet dinine rastlanmamakta ve hoşgörü her tarafta tatbik edilmektedir. Soğdca yazılı Maniheist, Hıristiyan ve Budist metinler, ilgi alanlarının genişliğini ispatlamaktadır. Amu Derya kültü gibi mahallî pek çok ilah ve ilaheye tapınma mevcut olmakla birlikte Budizm, komşu eski Kuşan ve Eftalit topraklarında yaygındı. Kuça, Koço ve Hoten gibi Çin'e yakın Orta Asya şehirleri, hâlihazırda birkaç asırdır Budizm'i benimsemişti. Bu şehirlerde Budist âlimlerin olduğu ve

[14] W. B. Henning, "Sogdian Tales," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI/3 (1945), 485-487.

Budist metinleri Sanskritçeden Çinceye, Saka Hotencesine ve Toharcaya çeviren tercümanların bulunduğu kaydedilmektedir. Çincenin ilk büyük mütercimlerinden biri, Tohar asilzadesi Kuçalı Chiu-mo-lo-shih (Kumarajiva) idi. Çinli Budistler eğitim maksadıyla buraya gelirlerdi.

Hsüan-tsang ve sonraki Çinli seyyahlar, Budizm'in muhtemelen güçlü olmadığı Soğdia'da ona has bazı bakiyelere rastladılar. Hsüan-tsang, Semerkand hükümdarı ve halkının ateşperest olduğunu ifade etmektedir. Şehirde "iki dini müessese" (Budist mabedi manasında) vardı fakat içlerinde "hiçbir rahip ikamet etmiyordu."[15] Bununla birlikte *Tang-shu*, onların "Budist diniyle müşerref olduklarını; göklerin tanrısına kurban sunduklarını" söylemektedir.[16] Göklerin tanrısına kurban ifadesi, Mazdeizmle alakalıdır. Budizm, genellikle Doğu'daki Soğd kolonilerinde daha fazla muvaffakiyet elde etmişti. Soğdlular ve Harezmliler, anasır-ı erbaa (ateş, su, toprak, hava) üzerine yoğunlaşan Zerdüştlük öncesi kültler yanında doğum, ölüm ve yeniden doğuşla alakalı efsanevî İran kahramanı Siyavuş'u da kutsal addediyorlardı. Buhara halkı, kalelerini onun inşa ettiğine inanır ve her yıl İranî yılbaşı *Nevruz*'da, şafak vakti onun anısına bir horoz kurban ederdi. *Nevruz*, İran ve Orta Asya'da hâlâ yaygın olarak kutlanmaktadır.

İran dilli Orta Asya'da Mazdeizmin pek çok mahallî türüne rastlanmaktaydı, fakat burası İran Zerdüştlüğünün farikası olan devlet destekli rahiplerden mahrumdu. İnsanlar ferdî, ailevî, mahallî ve coğrafî kültler de dâhil

---

[15] *The Life of Hiuen Tsang By the Shaman Hwui Li. With an introduction containing an account of the works of I-tsing* (by Samuel Beal), Trubner's Oriental Series, London: K. Paul, Trench, Trubner, 1911, 45.

[16] Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1941 (yeni baskısı, Taipei: Ch'eng Wen Publishing), 1969, 135.

olmak üzere envai çeşit ilahlara tapıyorlardı. Komşular, çoğunlukla ailelerin kendilerine ait hususî hamiler olarak itibar ettikleri farklı makbul ilahlara sahipti. Buharalılar ana ilâhe Anahid'e (Farsça Anahita), hayat veren ilk güç olduğu düşünülen insan başlı, boğa gövdeli bir mabut olan Gopatşah'a ve daha başka ilahlara tapıyorlardı. Pers Zerdüştlüğünün en mühim ilahı, iyiliğin rehberi Ahura Mazda, Soğdlularda Khurmazta Bagh ("ilah Khurmazta") olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğd ilahları arasında ayrıca kimi zaman "ilahların kralı" anlamında Washeghn yahut Wishaghn (Farsçada zafer ilahı *Verethraghna*) denilen Zarvana, Nanaiya (İranî olmayan, Zerdüştler arasında yaygın bir kült olan Mezopotamya veya Elam ilâhesi), Parn ("baht", "muhteşem zafer") ve şer güçlerin rehberi (Zerdüşt Pers geleneğinin Ehrimeni) Shimnu'nun yanı sıra daha geniş İran dünyasında bilinen başka mabutlar da vardı. 610 yılında "Batı ülkeleri"ne seyahat eden Sui elçisi Wei-chieh, yedi aylıkken ölen kutsal bir çocuğun Gök Tanrı'ya adandığı Soğd kültünden bahseder. Kırda kutsal çocuğu ararken karalar giyen dindarlar, yılın her yedinci ayında matem tutarlardı. Bunun yanında Soğdlular yıl sonunda yiyecek sunarak ve matem hâlinde yüzlerini yırtarak atalarına saygı gösterirlerdi.[17]

Pek çok Soğd iskan mahallinin isimlerindeki *vaghn/vaghan* (*-baghn, -faghn*, "mabet") kelimesi, onların mabetler etrafında kümelendiğini gösterir. 11. yüzyılda tarih, coğrafya, felsefe, ilahiyat, matematik, takvim sistemleri ve astronomi hakkında Arapça mühim eserler vücuda getiren Harezmli âlim ve müellif el-Bîrûnî, birçok Soğd ve Harezm bayramının açıkça mahallî Zerdüştlükle alakası olduğunu belirtir. Mesela Basâkanac ayının (Soğd takviminin dördüncü ayı) on beşinci gününe rastlayan bir

[17] Chavannes, *Documents*, s.33 n.5; B. G. Gafurov, *Taciki*, Moskva: Nauka, 1972, 284.

bayram bulunmaktadır; bu bayramda, ateşte pişirilen herhangi bir şeyi yemek ve içmekten imtina ettikleri gözden uzak bir vakitten sonra yine mayalı ekmek yemelerine izin verilmekteydi. Faghakân ayının ikinci günündeki yıl ortası bayramında, insanlar ateş mabetlerinde toplanırlar; darı, tereyağı ve şekerden yapılmış hususî bir yemek yerlerdi.[18] Maalesef el-Bîrûnî, bu bayramların (çoğu bayram adı "yemek" anlamında *khwâra* sözcüğünü içerir) dinde ne gibi bir role sahip olduklarını izah etmemektedir.

Putlara bağlılığın yaygınlığı, Orta Asya Zerdüştlüğünü, putun olmadığı Pers türünden bariz biçimde ayırmaktadır. Tahtadan ve kilden yapılmış putlar, mücevher ve kıymetli taşlarla süslenirdi. *Sui shu* gibi Çin rivayetleri, Soğdia'nın İştihan (Çince "Ts'ao" denilen) bölgesindeki halkın, bazen bir seferde bin kadar, günlük ise beş deve, on at ve yüz koyun kurban ettiği "Te-ssu" ruhuyla alakalı altın bir puttan bahsetmektedirler.[19] "Te-ssu" kültü yaygındı. Mahallî dinî sistemlerdeki bu putların menşeleri ve ne gibi hizmetleri olduğu her zaman aşikâr değildir. Bazılarında Hindu ve Budist etkileri görülebilir. Putlar o kadar çoktu ki Araplar Semerkand'ı fethettiklerinde bir kale boyundaki put yığınını yakmışlardır.

Çin rivayetlerine göre Yılbaşında K'ang (Soğdia) kralı ve halkı, yeni giysiler giyip saçlarını ve sakallarını keserlerdi. Başkent yakınlarındaki bir ormanda yedi gün boyunca at sırtında okçuluk müsabakası tertip ederlerdi. Her kim hedefi (bir kâğıt tabakasına iliştirilmiş altın sikke) vurursa bir günlüğüne kral olurdu.[20] Fergana bölgesindeki müsabakalar pek dostane değildi. Burada her biri rakip

---

[18] Al-Bîrûnî, *Al-Athâr al-Baqiyya 'an Qurûn al-Khâliyya, Chronologie orietalischer Völker*, ed. C. Eduard Sachau (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1929), 234–235.

[19] Chavannes, *Documents*, 139.

[20] Chavannes, *Documents*, 133 n.5.

aristokrat hizipleri temsil eden iki müsabık, ölümüne savaşırdı. Bu, yılın iyi ya da kötü geçeceğini belirlerdi.[21]

Budizm ve mahallî kültlerin yanı sıra, İsa'nın insanî tabiatı üzerinde duran Nasturî Hıristiyanlığının müntesipleri de vardı. Kısa bir süreliğine Orta Asya'ya firar eden İran Şahı Kavad'ın maiyetinde idiler. Bazıları misyoner faaliyetlerine devam etti. Nasturîlik, 635 yılında Orta Asya kanalıyla Çin'e ulaştı. Kökleri Merv'de olan Nasturîler, dinlerini Türk ve ardından Moğol boyları arasında başarılı şekilde yayarak altıncı yüzyılın başlarında Semerkand'da bir merkez kurdular. Perslilerin 590'larda Konstantinopolis'e gönderdiği, vebaya karşı alınlarında tılsım olarak haç dövmesi bulunan Türk savaş tutsaklarının dinlerini değiştirmiş olmaları muhtemeldir. Yedinci yüzyıla kadar Semerkand büyük bir şehirdi. Müslümanlardan sonra Nasturîler, pek çok açıdan bu bölgenin en parlak cemaati oldular. Soğd tüccarları, diğer dinlerde olduğu gibi aynı zamanda misyoner olarak da hizmet ettiler.

Orta Asya ve başka yerlerde Arap-İslâm fetihleri, muhtelif saiklerden ileri gelmektedir: dinî şevk, arazi kıtlığı, savaş ganimeti ve İslâm topraklarının merkezinde giderek artan ihtilafın yönünü başka noktalara çekme. Son Sâsânî Hükümdarı III. Yezdigerd'in meçhul bir suikastçı tarafından öldürülmesi ve İran'ın Araplara boyun eğmesinden sonra Müslümanlar, "nehrin (Amu Derya) ötesi" manasına gelen *Mâverâünnehr*'e girdiler. Hz. Muhammed'in halefleri ve giderek büyüyen İslâm devletinin siyasî liderleri olan Emevî halifelerinin; Göktürklerin Kuzey Kafkasya'daki vârisi Hazarlara, Mâverâünnehr'deki Batı Türklerine ve Kuzey Afrika'daki Berberîlere yönelmesi, büyük Arap yayılmacılığının bir parçasıydı. Arap orduları Afganistan'a doğru ilerlediler; Orta Asya ve Ortadoğu'yu ayıran hat üzerindeki Amu Derya'yı aşarak Batı Türk hâkimiyetine

[21] Chavannes, *Documents*, 148.

gevşek bağlarla bağlı Soğdia içlerine akınlar tertiplediler. Arap akınlarının başladığı 659 yılında Türklerin yerini Çin aldı. 690'larla birlikte Batı Türkleri yeniden canlandılar; bu durum Çin, Tibet, Türkler ve Arapların bölgede hâkimiyet tesis etmek için rekabet ettiği karmaşık vaziyeti içinden daha da çıkılmaz bir hâle koydu.

705 yılında, Emevîlerin doğudaki komutanı Kuteybe bin Müslim, Arap akınlarını fetih savaşlarına dönüştürdü. Kuteybe, Amu Derya'dan Çin'e uzanan siyasî dama tahtasında mahallî Soğd ve Türk rekabetinden ustaca faydalandı. Hatta Merv'deki bazı Soğd tüccarları, Arap seferlerini malî açıdan desteklediler. Bu kârlı bir işti ve paylarını aldılar. Kuteybe art arda Buhara, Harezm ve Toharistan'ı (Afganistan'da) ele geçirdi. 712'de Semerkand'ın üstesinden gelmeye hazırdı.

Semerkand hâkimi Gûrak, muhasara altındaydı. Araplar, şehre yardım etmek için gönderilen Soğdlu asiller ve savaşçılardan mürekkep hususî bir kuvveti pusuya düşürdüler. Maktullerin kafalarını kestiler, kulaklarına adlarını yazarak kemerlerine bağladılar ve böylece müzeyyen surette Kuteybe'nin yanına döndüler. Felaket haberi kısa sürede yayıldı ve mukavemet çöktü. Yardım umudu kalmayan Gûrak teslim oldu. 712 antlaşmasında Araplar, onun Soğdia kralı unvanını tanıdılar -ya da muhtemelen ona bu unvanı ihsan ettiler. Nüfuzları altındaki bir kralı tahta geçirmeleri kendi menfaatlerine idi. 713 yılında Doğu Göktürk ordusunu yenen Araplar, Soğdia ve Harezm üzerindeki hâkimiyetlerini emniyet altına almaya dikkat ediyorlardı.

Müslüman fâtihler, kendi iç siyasetlerindeki ihtilaflardan mustariptiler. Müdafaasız kaldığını hisseden Kuteybe isyan etti ve 715'de öldürüldü. Mâverâünnehr'deki Arap hâkimiyeti hemen çökmeye başladı. 716 yılında Kapağan Kağan'ın ölümünü müteakip Batı Türklerinin doğudaki

akrabalarından tekrar bağımsız olma teşebbüsleri, durumu daha da çetrefilli bir hâle getirdi. Fırsat kollayan Soğdlular, 719 yılında Araplara karşı büyük bir ayaklanma tertipledilcr. Kral olduğunu iddia eden Dêwâştîç de isyancılar safında yer aldı.

Muğ Dağı belgeleri, bize bu çağ hakkında kısa bir manzara sunmaktadır. Arapların tıpkı kendi otoritelerinden bahsederken kullandıkları gibi Dêwâştîç'e gönderdiği mektupta ondan "efendi, haşmetmeab, büyük melce, Soğd kralı" diye bahseden Dêwâştîç'in memuru, "değersiz köle Faturan" adlı yazar; Çaç, Fergana ve civardaki hükümdarlara mektup götürmenin yanı sıra çok hassas bilgiler de verdi, ama bu bilgileri hakkıyla, "usulüne uygun biçimde savsaklamadan, şifahî" olarak sundu. Usruşana'dan (başka bir Soğd devletçiği) "Herhangi bir iyi haber duymadım. Usruşana ülkesi bile tamamen boşaltılmıştı. Ve benim efendim, bir refikim yok, yalnızım ve benim efendim gitmeyi gözüm kesmiyor."[22] Diğer memleketlerin Araplarla mutabakata vardığı dedikoduları karışıklığa sebep oluyordu. Ne yazık ki, bu çarpıcı mektuplaşmadan sadece yukarıdaki parçalar kalmıştır. Araplar 722 yılında Dêwâştîç'i yakaladılar ve çarmıha gerdiler. Bu arada Gûrak, Araplar ve Türklerle ittifak oyunları oynuyordu. Arap nüfuzu belirsizliğini sürdürdü. 728'e kadar yalnızca Semerkand ve başka birkaç bölge düşürülmüştü. Soğdlu asiler, Türkler ve Tibetliler arasından gönüllü müttefikler buldular.

Arap hâkimiyeti sarsılırken Batı Türkleri, sembolik Batı Göktürk Kağanlığı'ndan ayrı bir güç olan Türgiş boyundan Su-lu idaresinde yeniden canlandılar. Türgişler, şartların sürekli değişmesinin tesirinde kalarak Tibetliler-

[22] Frantz Grenet, Étienne de la Vaissière, "The Last Days of Panjikent," *Silk Road Art and Archaeology*, 8 (2002), 167–171; ve *Sogdiyskie dokumenti s gori Mug*, II (çtenie, perevod ikommentariy. V. A. Livşits). Moskva: Vostoçnaya Literatura, 1962, 78-79.

le, zaman zaman Araplarla yahut Arap aleyhtarı Soğdlularla ittifaklar kurdular. Türkler arasındaki tefrikayı tahrik eden, Su-lu'yu Kağan'a karşı kışkırtan T'ang Hanedanı, Doğu Türkistan'a yönelik Batı Türk-Türgiş akınlarından endişe ediyordu. Tibetliler, Türgişler ve Arap asiler, Amu Derya'nın ötesindeki Müslüman idarenin tehdidine karşı birleştiler. İmparatorlukların ve mahallî müttefiklerinin bu mücadelesinde en büyük ganimet, İpek Yolu üzerindeki Mâverâünnehr'in hâkimiyeti oldu.

736-37'de T'ang Hanedanı, Türgişleri yendi ve Tibetlileri bozguna uğrattı. Araplar, 737 yılında Su-lu'yu feci şekilde ezdiler. Onuncu yüzyıl Arap tarihçisi Taberî'ye göre Su-lu, tavla oyunundan doğan bir anlaşmazlığın hemen ardından rakibi Baga Tarkan Kül-Çur tarafından uykusunda öldürüldü. Ertesi gün Türkler, Su-lu'nun derisi yüzülmüş cesedini ortada bırakarak "dağıldılar" ve "birbirlerine baskınlar tertiplemeye" başladılar.[23] Su-lu'nun ölümüyle Türgişler parçalandılar ve Arap hâkimiyeti için bir tehdit olma vasfını yitirdiler. Uygurlar, Doğu Türk topraklarının yeni hâkimleri olurken Baga Tarkan Kül Çur da Çinlilerle ters düştü ve 744'de öldü. O güne dek Uygurlarla müttefik bir Türk boy birliği olan Karluklar, ertesi yıl T'ang Hanedanı'nın yeniden hâkim olduğu Batı Türk topraklarına firar ederek mütehakkim yeni idarecileriyle bağlarını kopardılar.

Orta Asya ile alakalarını sürdüren iki imparatorluk olan İslâm Devleti ve Çinliler arasındaki mücadele kaçınılmazdı. Soğd şehir devletleri arasındaki mahallî iktidar mücadelesi, 751'de Kazakistan'daki Talas Nehri yakınında İslâm ordusuyla T'ang ordusu ve Karluk müttefiklerinin karşı karşıya gelmesine yol açtı. Karlukların düşman safı-

[23] Al-Tabarî, *The History of al-Tabarî: The End of Expansion*, XXV (ed. Ehsan Yar-Shater, trans. Khalid Yahya Blankenship) Albany: State University of New York Press, 1989, 143–149.

na geçmesi, giderek artan Batı Türk-Türgiş rekabeti, Müslümanların muzaffer olmasını sağladı. Semerkand'dan götürülen esirler arasında kâğıdın nasıl yapıldığını bilen Çinlilerin olduğu ve bunların geniş Akdeniz dünyasına kâğıdı tanıttıkları uzun süredir iddia edilmektedir. Son araştırmalar, Çin'in üçüncü yüzyıl gibi erken dönemde kâğıt ihraç ettiğini göstermektedir; kâğıt hâlihazırda Doğu Türkistan ve Soğdia'da da bilinmekteydi, İslâm'dan önce tüccarlar ve Budist rahipler tarafından buralara taşınmıştı. Orta Asya, Müslüman Ortadoğu'da kâğıt imal teknolojisinin menbaı olabilir, ancak bunun mutlaka 751 olaylarıyla alakadar olması gerekmez.[24]

Arap zaferi, Çin'in iç savaş (755-763) sebebiyle Orta Asya'dan çekilmesini müteakip İslâm'a Mâverâünnehr'in hâkim dini olma yolunu açtı. Müslümanlar, Soğd şehir devletleri üzerinde nüfuzlarını arttırırken bazı Soğdlar doğuya kaçarak Orta Asya-Çin sınırlarındaki akraba topluluklara katıldılar.

Ortadoğu'da Araplar, tarihlerinin en başarılı kolonyalist teşebbüslerinden birini gerçekleştirdiler. Çok sayıda Arap, Mâverâünnehr-İran sınırları da dâhil olmak üzere, fethedilen topraklara yerleşti. Samî Ortadoğusu'nda Arapça, genellikle mahallî Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından konuşulan aynı aileden Aramîce'nin yerini aldı. İslâm, başlangıçta fâtih seçkinlerin diniydi. Din değiştirmeler tedricî surette gerçekleşti. Müslümanlar, dokuzuncu yüzyıla kadar Mezopotamya'da çoğunluğu teşkil edemediler. Bu durum, Suriye ve Mısır'da da uzun sürdü. Ancak İran, Müslüman bir kesrete (muhtemelen dokuzuncu yüzyılın ortası ila sonuna kadar) ulaşan fethedilmiş toprakların en eskilerinden biri olmasına karşılık kendi dili Farsçayı ve emsalsiz kültürünü muhafaza etti.

---

[24] Jonathan Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven: Yale University Press, 2001, 38-40, 42-45.

Orta Asya'da, müteakip birkaç asır içinde şehirli, İran-dilli nüfus kitlesi İslâm'ı benimsedi. İhtida, her yerde olduğu gibi, Müslümanların ve gayrimüslimlerin doğrudan doğruya, karşılıklı münasebet kurdukları şehirlerin dışına yayıldı. Bazı bölgelerde yeni inanç, eski inançlarla harmanlandı. Mühtedîler eski alışkanlıklarını yavaşça terk ediyorlardı. Fetih, altyapıyı hazırladı, fakat çoğu defa gönüllü olan ihtidalarda manevî, siyasî, içtimaî ve iktisadî saikler genellikle birbirine karışmıştı. Tüccar zihniyetli Soğdlular ve Harezmli tacirler, inkişaf eden İslâm dünyasının bir parçası olmanın kârlı olduğunu gördüler. Yeni kurulan Abbasî Halifeliği'nde, Farslılar ile Orta Asyalı İranîlerin şöhreti ve dokuzuncu asırda çoğunlukla Arap olmayan Müslümanların gelişmiş içtimaî vaziyetleri de ihtidaya tesir eden amillerdendir. Onuncu yüzyılda halifenin nüfuzu zayıflamış olmasına karşılık artık şehirlere katî olarak yerleşmiş mahallî İslâm, taşraya da uzandı. On birinci veya on ikinci yüzyıla gelindiğinde buraları da büyük ölçüde İslâmlaşmıştı. Eski toprak sahibi eşraf, *dihkân* sınıfı zayıflamış, yerini yeni Müslüman seçkinler almıştı.

Şehirler zenginleşti ve şehirlerarası ticareti teşvik eden hükümet, kervan güzergâhları boyunca kaleler ve hanlar inşâ etti. Doğu İran'da birçok halkın "ikinci dili" olan Farsça, yavaş yavaş "akrabaları" Baktriya, Soğd ve Harezm dillerine tercih edilir oldu; bununla birlikte on birinci yüzyılda Soğdca hâlâ şehirlerde hâkimdi. El-Bîrûnî, Arapların Harezm'i fethettikten sonra tüm kitapları yaktıklarını ve pek çok âlimi öldürdüklerini yazmaktadır.[25] Bununla beraber memleketinin mahallî âdetleri, takvimleri ve dinî inançları hakkında verdiği kıymetli izahlara nazaran şifahî ananelerin ötesinde de önemli şeyler kalmış olmalıdır. Harezmcenin muhtemelen on dördüncü yüzyılda da konuşulmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Farsça, Doğu

[25] Al-Bîrûnî, *Al-Athâr* (ed. Eduard Sachau), 36, 48.

Müslüman dünyasının her tarafına yayılmıştır. İranlılar, Müslümanları *Tâcîk* veya *Tâzîk* olarak tesmiye etmişlerdir. Orta Asya'da *Tâcîk* tabiri, evvela Arap Müslümanları ifade ediyordu; ancak zamanla, Fars dilini benimseyen bütün Mâverâünnehr Müslümanlarına atfedilmeye başlandı.

Orta Asya, modern Farsçanın edebî bir dil olarak gelişmesine öncülük etmiştir. Aramî alfabesinin yerini Arap alfabesi almış ve mebzul miktarda Arapça kelime ödünçlenmiştir. Bununla birlikte Farsça, Soğdca konuşan halkları asimile eden tek dil değildi. Orta Asya'nın birçok yerinde siyasî metbuların dili olan Türkçe de hatırı sayılır ilerleme kaydetmişti. On birinci yüzyılın sonlarında Türk lügatçisi Kâşgarlı Mahmûd, Arapça kaleme aldığı eserinde hem Türkçe ve hem de Soğdca konuşan iki dilli nüfusa sahip şehirlere işaret etmektedir. Başka bir yerde Kâşgarî, Türkçenin şehirlerde hâkim olduğunu ve mahallî İranî dillerin yalnızca çevre köylerde varlığını sürdürdüğünü yazmaktadır.

Sekiz ila dokuzuncu yüzyılın başlarında, Çin-Tibet mücadelelerine sahne olan Doğu Türkistan'daki durum pek çok açıdan farklıydı. Müslüman Arap orduları buraya ulaşamamıştı. İslâm, burada ancak dokuzuncu yüzyılın sonu ila onuncu yüzyıllar zarfında tutunacak bir yer edindi. Bununla birlikte büyük, köklü etnik ve dil değişiklikleri meydana geldi. Kuzeybatı Çin'deki Tibet-Burma halkıyla akrabalığı bulunan Tangutlar, 1028-1036 arasında Kansu Uygur Devleti'ni istilâ ettiler; Doğu Türkistan'daki diğer küçük Uygur devletleri, müteakip iki asır boyunca kendi devletlerini yaratmak saikiyle müstakil vaziyetlerini korudular. Türk halkları arasında Budist bakiyesi birkaç topluluktan biri olan Kansu Uygurları, Sarı Uygurlar diye bilinen etnik bir topluluk şeklinde varlığını sürdürdü. Doğu Türkistan'daki Uygurlar, istiklallerini muhafaza ettiler. Bunlar, İranî ve Tohar halklarla ortak bir inancı paylaştı:

Budizm. Uygur Türkçesi tedricen mahallî dillerin yerini almaya başladı; bu süreç, büyük ölçüde Moğol fetihleri zamanında tamamlandı. Yerleşik olan ve tebaalarıyla karışan Uygurlar, kendilerini Batı bölgeleriyle Çin arasındaki ticaretin aracılarına dönüştürdüler. Bugün Sincan denilen bölge, aslında Doğu Türkistan'dı.

Beşinci Bölüm

Bozkır Semâlarında Hilâl: İslâm ve Türk Halkları

Göktürk Kağanlığı'nın yıkılması ve Uygurların Moğolistan'da hâkimiyeti ele geçirmesiyle başlayan göçler, Türk boylarının batıya, İranî-İslâmî Mâverâünnehr sınırlarına ve kimi zaman da Deşt-i Kıpçak'a akmasına sebep oldu. Artık İslâm ve Bizans imparatorlukları ile doğrudan ve sürekli temas halinde olan bu boylar, bugünkü Orta Asya Türk halklarının etnik temellerini meydana getirdi.

Karluklar, 745'te güneydoğu Kazakistan'daki Yedisu bölgesine geldiler ve 766 yılında önemli bir mahallî güç olarak Batı Türklerinin yerini aldılar. 840 yılında Uygurların çöküşünden kısa bir müddet sonra, "Kağanlar Kağanı" diye hitap ettikleri hükümdarlarının göçebe Türklerin başbuğu olduğunu iddia ettiler. 770'lerde komşu Sır-Derya bölgesinde ortaya çıkan istilacı Oğuzlar, tahkir edici bir biçimde "Tüylü Köpek"[1] adını verdikleri bir başka Türk halkı olan Peçenekleri, nihayetinde Deşt-i Kıpçak'a sürdüler. Birbirini izleyen Peçenek göçleri, Macarların atalarını önce Başkurdistan'dan Deşt-i Kıpçak'a ve ardından dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Doğu-Orta Avrupa'ya göç etmeye mecbur kıldı. Orta Asya'daki göçebe muhacereti, bozkır kavimlerini yeniden şekillendirdiği gibi Avrupa'nın siyasî ve etnik yapısı üzerinde de müessir oldu.

---

[1] Rashîd al-Dîn, *Die Geschichte der Oğuzen des Rašīd ad-Dīn* (ed. and trans. Karl Jahn), Vienna: Hermann Böhlaus Nachf., 1969, 23-25.

Sekizinci yüzyılın son çeyreğinde istilacı Kimekler, Batı Sibirya'da Türkler, Tatarlar ve Moğol-Mançurya sınırındaki diğer unsurlardan memzuç bir kağanlık teşkil ettiler. Kimekler, kuzey ormanlarıyla kürk ticaretinden ve Müslüman dünyayla ülkeler arası alışverişten kârlı şekilde faydalandılar. On birinci yüzyılın ilk yarısında, Tuna'dan Batı Sibirya'ya devletsiz bir aşiret birliği vücuda getiren tebaaları Kıpçaklar, Kimek Kağanlığı'nı yıktılar.

Bunların kuzeyinde ve doğusunda, hâkimleri hâlâ Kağan unvanını taşıyan, adını Kem (Yenisey) Nehri'nden alan ve Kemickas şehrinde ikâmet eden Kırgızlar vardı. Müslüman coğrafyacılar, "Vahşi hayvanların tabiatına sahip olan bu insanlar... kanunsuz ve acımasızdırlar... (ve) etraflarında yaşayan bütün halklarla savaş hâlindedirler ve onlarla düşmandırlar" diye bahsettikleri Kırgızları, fazla ciddiye almıyorlardı.[2] Onlara mensup bazı boylar, yamyamlıkla itham ediliyordu. Bu tür şayialar, gerçek ve uzak halklara dair rivayetlerin tipik özelliği olan fantezilerle karışmışlardır. Uzakta, hem orman ve hem de bozkır dünyasında hayatlarını idame ettirmelerine karşılık Kırgızlar, İpek Yolu ticaretinde misk, kürk, kereste ve fildişi ihtiyacını karşılıyorlardı.

Bu devletler ve boy konfederasyonları, Türkçenin karşılıklı az çok anlaşabildikleri lehçelerini konuşuyor ve benzer göçebe hayat tarzını sürdürüyorlardı. Yerleşiklerin topraklarına baskınlar tertipledikleri gibi birbirleriyle mücadele etme ihtimalleri de vardı. Müslüman vaha şehirlileri, bunlarla alışveriş yapıyor, aynı zamanda yağmacı çeteleri kendinden uzak tutmak ve bozkır içlerine akınlar düzenlemek maksadıyla kaleler inşâ ediyorlardı.

---

[2] *Hudûd al-'âlam: The Regions of the World*, 2nd ed., trans. Vladimir Minorsky, ed. C. E. Bosworth, E. J. W. Gibb Memorial Series, new series, 11, London: Luzac, 1970, 96-97.

Dokuzuncu yüzyılın başlarında Müslümanlar, Avrasya'nın kuzey ve bozkır bölgelerinden getirilen kölelerle canlı bir ticaret geliştirmişlerdi. İtil bölgesindeki Hazar Kağanlığı (yedinci yüzyılın ortaları ila 965 ve 969 arasında), iki önemli köle tedarikçisinden biriydi. Diğeri de kâğıt üstünde Abbasîlere tâbi, Mâverâünnehrli valiler hanedanı olan Sâmânî emirleriydi (819-1005). Bunlar iki kaynaktan istifade ediyorlardı: Savaşta esir edilen Türk göçebeler ve köle akınlarında ele geçirilen Doğu Avrupa ormanları ile tarım bölgelerindeki Slavlar. "Slav" adı bu ürpertici ticaretle yakından alakalıdır, nitekim İngilizcedeki "köle" (slave) kelimesi, bu kelimenin iştikâkıdır.

Türk köleler, ağırlıklı olarak emirlerini uygulayacak, rakip siyasî ve etnik hiziplerin halifeliği yıkmasına müsaade etmeyecek yabancı insanî askerî makineler arayan Abbasî halifelerine satıldılar. Ortadoğu'nun yerlisi olmayan, savaşçı kabiliyetleri ve metanetleriyle meşhur Türkler, böyle bir gaye için biçilmiş kaftandılar. Araplar, köle askere *gulâm* (çoğulu *gılmân*, erkek çocuk manasında bir kelime) yahut sonradan *memlûk* (köle, "sahip olunan kimse") demişlerdir. Etnik meseleler ve bilhassa Türkler hakkında yazan, muhtemelen Habeş asıllı Arap müellif el-Câhiz, Türklerin metanetini över ve "günlerini yerden ziyade at sırtında geçirdiklerini" kaydeder.[3] Hilafet merkezine getirilen bir *gulâm* daha fazla terbiye görür ve hususî kuvvetlere dâhil olurdu.

Soğdlu *çâker* gibi Orta Asyalı mümasiller, *gulâm* müessesesinin şekillenmesine tesir etmiş olabilir. Diğer taraftan, Orta Asyalı birtakım Soğd ve Türk asilzâdesi gönüllü olarak halifeliğin hizmetine girdi. Türklerin pek çoğu yüksek askerî makamlara ve saray hizmetlerine getirildiler,

[3] Al-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri* (çev. Ramazan Şeşen), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967, 68.

zamanla halifeliği nüfuzları altına aldılar. Nitekim, dokuzuncu yüzyılın en önde gelen *gulâm*larından biri, meslekî hayatına Bağdat'ta zengin bir evde aşçı yamağı olarak başlayan İtah adlı Hazar'dı. En nihayetinde halifeler, güçlü Türk kumandanları tarafından sevk ve idare edildiği halde, askerî kul müessesesi Abbasî otoritesini zayıflattı. Halifeler böyle bir şeyi hiç beklemiyorlardı.

Hazar hanedanının, Batı Göktürklerin A-shih-na ailesi soyundan olduğu anlaşılmaktadır. 630-650'lerde onlardan koptular; Kuzey Kafkasya, Ukrayna ve Güney Rus bozkırlarında bir devlet kurdular. Kafkaslara hâkim olmak uğruna Arap Halifeliği'ne karşı yapılan uzun savaşlar (640'lar ila 737 arasında), Kuzey Kafkasya'da sınırın tespitiyle neticelendi. Aynı zamanda Hazarlar, 679 civarında bazı Bulgarları Balkanlara göçe zorlayarak Ukrayna bozkırlarındaki Bulgar birliğini mağlup ettiler. Bu Bulgarlar, Bulgaristan'a dönüşecek bölgeye daha önce göç etmiş Slav kabilelerini zapt ettiler. İşte Slavlarla asimile olan Balkan Bulgarları, 864'te Hıristiyanlığı benimseyerek bugünkü Bulgar halklarını vücuda getirdiler. Bununla birlikte Orta Asya kültür unsurları varlığını devam ettirdi. Mesela, bir Bulgar hükümdar listesinde (dokuzuncu yüzyıla kadar ulaşan) melez Bulgar Türk-Slav dili kullanılmakta; hükümdarların tahta çıkış yılları, Doğu Asya'da hâlâ yaygın olarak kullanılan ve evvelce Türk halkları arasında da geniş alana yayılmış On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre verilmektedir.[4]

İtil güzergâhına hâkim, Baltık ve Kuzey Avrupa ormanlarından Hazar Denizi vasıtasıyla İslâm dünyasına gelen mallar için önemli bir geçiş yolu olan Hazar Kağanlığı, Ortaçağ dünyasının büyük ticaret merkezlerinden biri

---

[4] Omeljan Pritsak tarafından değerlendirilmiştir, *Die bulgarischen Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955.

oldu. Bizansla sıkça -fakat her zaman değil- ittifak kuran Hazarlar, Konstantinopolis ve Bağdat ile siyasî ve iktisadî açıdan birbirlerini etkileyen girift bir üçlü münasebet geliştirdiler. Hatta bir Hazar prensesi, Bizans hükümdarıyla evlendi. Bizans imparatorları, yabancı kadınlarla nadiren evlenirlerdi. Hazarların Aşağı İtil'deki başkenti İtil, yabancı tüccarların yanı sıra Hazar Kağanlığı'na tâbi yirmi beş halkın temsilcileriyle doluydu. Müslümanlar (muhtemelen yerleşik yabancı tüccarların büyük çoğunluğunu teşkil ediyorlardı), Hıristiyanlar, Yahudiler ve paganlar burada meskûndular. Her topluluğun kendi dinî kaidelerine göre yargılanma hakkı vardı. Hazar kağanı, sekizinci yüzyılın sonu ila dokuzuncu yüzyılın başlarında Musevîliği kabul etti ve hâkim boya mensup pek çok Hazar da onu izledi. Diğerleri, dönemin Türk halklarına has Şamanî âdetleri devam ettirerek pagan kaldılar. Yine bir kısmı da İslâm veya Hıristiyanlığı benimsedi. Hazarlar, devletin saadeti için bir uğur olan kağanı, âdeta ilahî bir şahsiyet gibi görmeye devam ettiler. Memleketin günlük idaresiyle yabgu görevliydi. Mahallî Müslümanlar, devlet başkanına tabiydiler. Onun ve kutsal kağanların şahsî muhafızları, Harezm menşeliydi ve uzun süredir Hazarya'da ikamet ediyorlardı.

Sâmânîler, köle ticaretinde nispeten daha mühim bir role sahipti. Bunlar muhtemelen Toharistan'dan (Afganistan'da) gelen İranîlerdi. Emevîler döneminde İslâm'ı benimseyen mahallî beylerin soyundan olan Sâmânîler, dokuzuncu yüzyılın başlarında bölgede şöhret kazanmışlardı. Türk bozkırlarına tertipledikleri akınlarla ilk Türk köle-askerlerden bazılarını ağlarına düşürdüler. Hatta Sâmânîler hizmet edecek köleler yetiştirmek maksadıyla okullar açarak bunu ticarete dönüştürdüler. 893'te, kendisine "Buhara bölgesinin cidârı"[5] denilen Sâmânî İsmail'in

[5] Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhî, *The History of Bukhara*

idaresinde gerçekleşen seferlerde, Karluk beyinin eşi de dâhil yaklaşık 10.000 ila 15.000 kişi esir olarak derdest edildi.

Sâmânî emirleri, Buhara'daki başkentlerinde Fars edebiyatındaki parlak uyanışın hamileri oldular. Sâmânî sahasındaki Orta Asyalı âlimler, İslâm ve dünya kültürüne mühim katkılarda bulundular. Harezmli matematikçi Ebu Cafer Muhammed el-Hârizmî (takribî 780–850), halife el-Me'mûn'un sarayındaki müneccimlerden biriydi. İngilizcedeki "algoritma" (algorithm) kelimesi onun adından bozmadır. Cebirin gelişmesindeki katkılarının yanı sıra, coğrafya ve astronomi konularında da yazmıştır.

Sır-Derya bölgesinden Muhammed el-Farâbî, asrının büyük âlimlerinden biri oldu. Soğdca ve Farsça tahsil gören Farâbî, eserlerini Arapça neşretti. Buhara'daki tedrisinin ardından İran'a, nihayet Bağdat ve Şam'a yerleşti. Asrının Müslüman âlimleri arasında bu gibi yer değiştirmelere sıkça tesadüf edilirdi. Eserlerinde bahsettiği mevzular felsefe, siyaset nazariyesi, ahlak, tabiî bilimler, tıp, matematik, edebiyat, dilbilim ve müzik gibi geniş bir yelpazeyi şamildi. Eflatun, Aristo ve Öklid gibi kadim Yunan düşünürleri hakkında söyleyeceği çok şey vardı. Eserlerinden bazıları, mesela *Füsûsü'l-Hikem*, ders kitabı olarak İslâm dünyasındaki tüm medreselerde yaygın surette kullanılmıştır. *Kitâbü'l-Mûsîkî el-Kebîr* adlı eseri, bestenin yanı sıra akustik ve müziğin matematiğiyle alakalıdır. Farâbî'nin fikirleri, on dokuzuncu yüzyılda da Avrupalı müzikologları etkileyebilmiştir.

Buhara sahasından gelen İbn Sînâ (Avrupa'da Avicenna olarak bilinir), Farâbî'yi bir nebze gölgede bıraktı. Sâmânî bir kalem efendisinin oğlu ve hemen hemen bütün bilim dallarında parlak bir öğrenci olan İbn Sînâ, gençliğinde

---

(trans. Richard N. Frye), Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1954, 34.

Sâmânî *emiri* Nûh ibn Mansûr'u tedavi ettikten sonra hükümdarın kütüphanesine girebilme müsaadesi kazandı. Sâmânî idaresi çökmeye başlayınca Buhara'yı terk etti ve her yeri dolaştı; Harezmşahlar'da ve nihayet İran'da bir melce bulabildi. Gelenekle mütenakız inançları yüzünden sık sık zulme uğradı ve hatta idamına sebep olabilecek bir ithamla, zındıklıkla suçlandı. Kimi zaman muhtelif hükümdarların saraylarında tıp doktoru olarak hayatını sürdürdü; tıptan (40'tan fazla kitap) kozmografyaya, felsefe (yaklaşık 185 eser), ilahiyat, müzik ve botaniğe kadar hemen her konu hakkında ders verdi ve yazdı. Asrının diğer âlimleri gibi Arapçaya tercüme edilmiş Greko-Romen mirasına sahip çıktı; onu sistemleştirdi, yeniden işledi ve ona kendi izahlarını ilave etti. İbn Sînâ yalnız nazariye ve ananeye dayanmak yerine tecrübe ve tecrübî bilgi edinmeye de büyük önem verdi. *El-Kanun fi't-tıb* adlı eseri Latinceye ve başka dillere çevrildi, Avrupa'da yaygın olarak kullanıldı.

Sâmânîlerin İslâm'ın yayılmasındaki rolü hiç de önemsiz değildi. Artık şehirli Orta Asya'nın hâkim inancı olan İslâm, bozkır içlerine yayılıyordu. Sâmânîler, muhtemelen Budist mümasillerini esas alarak İslâmî üniversite niteliğindeki *medreseleri* geliştirdikleri gibi, akabinde İslâmlaşmış Türk halklarının bürokratik yapılarını ve idarî geleneklerini Yakındoğu'ya taşıdılar. Nazariyatta, Sâmânî *emiri* hâkimdi. Baş vekil maliye, hariciye, asayiş ve sair meseleleri yürüten saray ve nazırlardan müteşekkil hükümete nezaret ediyordu. Nezaretler ve saray arasındaki hatlar çoğu defa belirsizdi. Aynı şekilde *emirin* gücü zamandan zamana ve mekândan mekâna değişebiliyordu. Soğd ticaret şehirlerindeki ticarî geleneklerin vârisleri ve kıtalararası ticaretin baş aktörlerinden olan Sâmânîler, Doğu İslâm dünyasının temel unsurlarından biriydi. Ticarî ehemmiyetlerinin genişliğine işaret eden çok sayıda

Sâmânî sikkesi (yahut taklitleri), Rusya ve İskandinavya'da bulunmuştur.

İslâm müellifleri, Müslüman Orta Asya sınırlarını ebedî bir *cihad* alanı olarak tasvir ediyorlardı ve Sâmânîler, fetihlerini *Dârü'l-İslâm*'ın genişlemesinin bir parçası olarak sunmak hevesindeydiler. Türk mühtedîler de yeni kabul ettikleri dine olan şevklerini, putperest akrabalarıyla savaşarak göstermek arzusundaydılar. Bu fetihlerden bazıları mahallî beylerin ve maiyetindekilerin İslâm'ı kabulüne yol açtıysa da neticede bozkır halklarına İslâm'ı getiren yalnız kılıç değildi. Siyasî menfaatlerin yanı sıra çoğu tüccar ve ardından Tanrı'yla vecd hâlinde manevî bütünleşme arzusundaki *sûfî* denilen Müslüman mutasavvıflar[6] gibi isimsiz misyonerler de İslâm'ın yayılmasında rol oynadılar. *Sûfî* kelimesi, bu harekete mensup ilk zahitlerin giydiği basit yünlü elbiseyi ifade eden Arapça *sûf*'dan (yün) gelmektedir. Farsçada sûfiler *derviş* (fakir) olarak bilinirler; İngilizcede *dervish* tarzında yazılır. Aslında ferdî bir hareket olan sûfilik, sonradan tarikatlar veya ahiler (din kardeşlikleri) şeklinde teşekkül etmiştir. Ehl-i sünnet Müslümanları, bunlara çoğu defa şüpheyle bakmıştır. Daha sonra mutasavvıfları takip eden Müslüman tüccarlar, göçebe boy beyleriyle ticarî münasebetler ve karşılıklı misafirperverlik bağları kurarak bozkırlarda maceraya atılmışlardır. Ticarî ve içtimaî rabıtalar, usul usul müşterek bir dinî cemaate doğru genişlemiştir.

Sonradan gelen bazı sûfîler, birçok açıdan Türk şamanlara benzeyen karizmatik, renkli, tuhaf kişilerdi. Ge-

---

[6] Jürgen Paul, "Islamizing Sûfis in Pre-Mongol Central Asia", *Islamisation de l'Asie centrale* (ed. E. de la Vaissière), Studia Iranica 39, Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes, 2008, 297-317. Evvelki bilim adamlarının aksine Paul, sufiliğin Moğol devrine kadar Orta Asya'nın İslâmlaşmasında önemli bir rol oynamadığını ileri sürer.

nellikle garip kıyafetler içinde ortaya çıktılar; bazıları vücudundaki ve yüzündeki tüm kılları tıraş ediyor, sadece boynuz ve peştamal kullanıyordu. Şamanlar gibi onların da hayvan suretine girebilme, hastalıkları tedavi edebilme ve gaipten haber verme istidadında olduklarına inanılırdı. Muhtelif dinlere (Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Musevîlik ve Maniheizm) zaten aşina olan Türkler, bu halk İslâmını ve tasavvuf terkibini kolayca benimsedi. Mesela İslâmî cennet ve cehennem mefhumları, hâlihazırda Türkçede mevcut olan mefhumlardı ve bunlar, umulacağı üzere Soğdcadan ödünçlenmişti. Musevî-Hıristiyan-İslâm Tanrısıyla Türk *Tengri*sinin harmanlanması, zor bir şey değildi.

İster fetihle ister ticaretle yahut mutasavvıflar vasıtasıyla getirilmiş olsun başlangıçta İslâm, Türklere Farsça konuşulan diyardan geldi. Müslümanlar, halifenin Peygamberin yeğeni ve damadı, biricik torunlarının babası Ali'nin soyundan olması gerektiğine inanan azınlıktaki Şiîlerle halifeliğin ehl-i beyte inhisarına lüzum olmadığına, Peygamberin aşireti Kureyş'e mensup, ehliyetli herhangi bir kimsenin de halife olabileceğine inanan çoğunluktaki Sünnîlere bölünmüştü (ve hâlâ böyledir). Bozkırda yayılan İslâm, temelde Sünnî idi fakat atalara tapma yahut âyin ve manevî dünyaya nüfuz eden şamanların esrime hâlinde ortaya koydukları ilahîler gibi eski şamanlık ve diğer teamüller yanında İslâm'dan tümüyle ayırt edilemeyen mahallî âdetlerle muhtelif derecelerde harmanlanmıştı. Her yeni inancın yerleşmesinde olduğu gibi, dinî tutuculuğun (orthodoxy) tatbiki de birkaç nesil boyunca sürdü ve bu süreç, çoğunlukla inişli çıkışlı oldu.

Müslüman Orta Asya şehirlerine en yakın olan göçebe Türkler, büyük İslâm sahasına ilk dâhil olanlardı. Hazarların gayrimemnun vassalları olan İtil Bulgarlarının Harezm ve Sâmânîlerle yakın ticarî bağları vardı. Siyasî ve iktisadî sebepler, İslâm'ı kabullenmelerinde müessir oldu. Hakan-

ları İslâm'ı benimsedi ve 921 yılında memleketinde İslâmî müesseseler inşa etmek maksadıyla Abbasî halifesinden bir heyet istedi. On üçüncü yüzyıl Arap tarihçisi İbnü'l-Esîr'e göre 960 yılında "200.000 çadırlık Türk topluluğu ihtida etmişti."[7] Sayının doğruluğunu ispatlamak mümkün değildir. Bununla birlikte, göçebe Türklerin büyük topluluklar hâlinde İslâm'ı kabul etmiş olduklarına şüphe yoktur. Bu gelişme muhtemelen, devleti Batı ve Doğu Türkistan'ın pek çok yerine sahip Karahanlı Hanedanı'nın (992-1212) atası Satuk Buğra Han'ın ihtidasıyla alakalıdır. *Han* yahut başbuğ, din değiştirdiğinde genellikle maiyetindeki boy mensupları da onu takip ederlerdi. Onuncu yüzyıl, Orta Asya'nın batısındaki Türklerin İslâmlaşmasında bir dönüm noktası oldu. Toplu ihtidalara rağmen, şamanlık ve diğer unsurlar varlığını devam ettirdi. Buna İslâm inancında en büyük günahlardan biri olan putperestlik de dâhildi. Bu tür bir bağdaştırmacılık din değiştirme sürecinde tabiîdir. Müslüman fakihler, yeni inançları yanında eskisini de muhafaza edenleri samimî Müslümanlar olarak görmediler ve savaşta onları esir almanın meşru olacağını düşündüler.

Menşeleri şüpheli olan Karahanlılar, muhtelit Türk boylarına hükmetmiş ve 1005'te Sâmânîleri son kez ezmişlerdir. Sünnî Müslüman olan Karahanlılar, Sâmânî şehirlerine girdiklerinde hiçbir halk mukavemetiyle karşılaşmamışlardır. Batı Karahanlı Devleti'nin müessisi İbrahim Tamgaç Buğra Han, tesis ettiği sert fakat âdil idare ve asayişle meşhurdu. Hırsızlar hükümdarın Semerkand'daki kalesinin kapısına "Biz soğan gibiyiz; kesildikçe daha da büyürüz" diye yazdıklarında İbrahim, hırsızların yazısının altına cevap olarak "Bir bahçıvan gibi burada bekliyorum,

---

[7] Ibn al-Athîr, *Al-Kâmil fi'l-Ta'rîkh: Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, IX (ed. C. J. Tornberg) Leiden, 1851-76; yeni baskı. Beirut, 1965-66 (farklı sayfalandırmalarla), 520.

ne kadar büyürseniz büyüyün kökünüzü kazıyacağım" yazmıştır.[8]

Devleti hanedanın müşterek malı gören ve 1043 civarında ikiye bölünen Karahanlı Hanedanı, Türk siyasî ananelerini sürdürdü; ikiye bölünen devletin her biri kağan ve veraset basamağında sırasını bekleyen muhtelif alt-kağanlar [*ilig*] tarafından idare edildi. Memleket, hanedan mensupları tarafından yönetilen ve vasallar arasında taksim edilen, yeterince tanımlanmamış toprak imtiyazlarıyla daha da bölünmüştü. İlk el kaynakların kifayetsizliği göz önüne alındığında, bilim adamları hâlâ Karahanlı sisteminin nasıl işlediğini tartışmaktadırlar. Asalet, göçebeliğe veya yarı göçebeliğe has bir farika olarak devam etti. Pek çoğu, kısmen Avrupa'daki fiefe benzeyen, devlet hizmetine karşılık verilmiş toprağa dayalı bir gelir imtiyazı olan *ikta'* sahibiydi. Sistem, şüphe yok ki zamanla istismar edilmiş ve Karahanlı Hanedanı ile aşiret mensubu aristokratlar arasında ayrılıkçı temayüllere sebep olmuştur.

İktisadî hayat, Sâmânîler döneminden beri özünde değişmemişti. Arkeologlar, Karahanlı hâkimiyeti döneminde, bilhassa Talas ve Çu gibi nehir vadilerinde sâkinleri tarım, bağcılık, el sanatları istihsali ve ticaretle uğraşan şehirlerin inkişafına dair mühim izlere rastlamışlardır. Bazı bölgelerde yaygın sulama sistemleri vardı. Kuzeydoğu Talas bölgesinde, yaklaşık 100 km (62 mil) uzunluğunda bir kanal bulunuyordu. Otrar Vahası kanallar, barajlar ve su dağıtım sistemleriyle kesişiyordu. Mâverâünnehr ve Fergana, yerleşik hayata ait oldukça gelişmiş kadim geleneklerini sürdürüyordu. Karahanlıların tarım alanlarını otlaklara dönüştürmeye teşebbüs ettiklerine dair hiçbir emare yoktur.

---

[8] W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (trans. T. Minorsky, ed. C. E. Bosworth), London, 1968, 312.

Bununla birlikte eski taşra düzenine ait unsurlar, idarecileri menfi yönde etkiledi. *Dihkânlar* yüksek içtimaî mevkilerini kaybettiler ve *dihkân* mefhumu şehirli esnaf veya hür "köylü"yü ifade etmek için kullanıldı. Mezkûr kelime, bugünkü Tacikçede "köylü" demektir. Halk mahsulünden, emeğinden yahut her ikisinden de vergi ödedi. Bazı köylüler, borç batağına düştüler, topraklarını kaybettiler ve ortakçı olmak zorunda kaldılar. Mahsullerinin üçte birini vergi olarak hükümete, üçte birini kiraladıkları toprağın sahibine verdiler; kendileri de üçte birine sahip olabildiler. Çoğu zaman tamamen iflas edenlerin kendileri yahut aile mensupları köle olarak satıldı. Karahanlıların hâkim olduğu İran-İslâm yerleşik dünyasındaki göçebe toplumda nispeten fizikî hürriyete sahip olan kadınlar, evlerinde büyük ölçüde münzevî bir hayat sürdüler; ancak peçeli ve eşlerinin refakatinde dışarı çıkabildiler. Bu dönemle ilgili kıt bilgiler, taşrada yahut şehirlerde kargaşa dönemlerinden bahsetmektedir.

Onuncu yüzyılın sonlarında bir başka Türk-İslâm devleti ortaya çıktı. 961 yılında güçlü bir Sâmânî Türk kölemen komutanı olan Alp Tigin, sözde Sâmânîler adına idare ettiği güney Afganistan'ın Gazne şehrinde kendi adına devlet kurdu. Haleflerinden Sebük Tigin, devleti müstakil hâle getirdi ve Gazneli Hanedanı'nı (977-1186) tesis etti. O ve oğlu Mahmud, Amu Derya'da Karahanlılarla ihtilaflı bir sınır kurmalarına rağmen Doğu İran, Afganistan ve kuzey Hindistan'ın pek çok yerini hâkimiyetleri altına aldılar. Gazneliler muazzam servet ve muharebe filleriyle geriye döndükleri Hindistan'da, Hindulara baskınlar tertiplediler. Tarihçi el-Utbî, Sebük Tigin'in ordusunda birbirine zincirlerle bağlı, "hepsi şaşalı ziynetlerle süslenmiş ve örtüleri emsalsiz" 200 filin varlığından bahsetmektedir. Arkalarında "çekirgeler yahut karıncalar gibi bir araya gelmiş sayısız ve çöldeki kum taneleri gibi sonsuz" büyük bir

ordu vardı.[9] Gazneliler, filleri savaş manevralarının aslî bir parçası olarak kullanan ilk Müslüman güçlerdi. Bu askerî makina, ileride bir dizi hükümetin ilk emsali olacak, genellikle İran bürokrasisi ve Türk askerî seçkinleri tarafından yönetilen, İranî ve Hintli tâbi nüfuslardan müteşekkil muhtelit bir devlet tarafından destekleniyordu.[10]

Sâmânîler gibi Gazneliler de Fars sanatlarının, bilhassa şiirin hamisi oldular. Birçok şair, Mahmud'un sarayına akın etti. Bunların kuşkusuz en büyüğü, kadim İran hakkındaki şifahî ve muharrer hikâyelere dayanan Fars millî destanı *Şehnâme*'nin yazarı Firdevsî idi. Sâmânîler çökerken Harezm'den Gazne'ye gelen el-Bîrûnî de nihayet Gazne sarayında hâmi buldu. Mahmud'un yağmacı ordularıyla Hindistan'a seyahat etti, biraz Sanskritçe öğrendi ve Hint kıtasındaki muhtelif kültürler hakkında İslâm dünyasının en önde gelen mütehassıslarından biri oldu.

Komşu devletler, yükselen İran-İslâm kültürünü destekler ve ona yakışır bir yurt bulmaya çalışırken Karahanlı idaresi, Türk-İslâm kültürünün doğuşunda yaratıcı bir rol oynadı. Hâkimiyetleri döneminde, İslâmla ahenkli yaratıcı Türkçe edebî eserler ortaya çıktı. İran ve maverası dünyada rağbet gören, eski "nasihatnâme" tarzını izleyen ve 1069'da yazılan *Kutadgu Bilig*, hükümdar ve müşavirleri arasında mükâleme tarzında geçen bir Karahanlı siyasetnâmesidir. Müşavirler, hükümdara, büyük küçük herkese adalet, merhamet ve eşitlik ile davranmasını tavsiye ederler. Kaba kuvvete karşı zeka ve ağırbaşlılığı methederek,

---

[9] Al-Utbi, *The Kitab i Yamini. Historical Memoirs of the Amír Sabaktagin, and the Sultán Mahmúd of Ghazna* (trans. Rev. James Reynolds), London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858, 140.

[10] C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994: 1040*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963, 115-116.

"gerçek asaletin akıl ve idrak sahibi insana ait olduğunu" ileri sürerler.[11]

Eserin yazarı, Doğu Karahanlı başkentinden Balasagunlu Yûsuf Hâs Hâcib, sinirle alelacele yapılan bir şeyin, pişmemiş yemek gibi hastalığa yol açacağı hususunda ikaz eder. Ceza ancak dikkatle düşünüldükten sonra tatbik edilmelidir. Hakîm hükümdar, "memleketini tanzim etmiş ve halkı zengin olmuş; halkın zenginliğini kendisine kalkan yapmıştır."[12] Yusuf, dünyaya hâkim olmak için binlerce faziletin gerekli olduğunu ilave eder: "Bu faziletlerle dünya hâkimi, sisleri dağıtır ve âlemi elinde tutar; bunlarla kılıç çalar ve düşmanın boynunu keser; ülkesini, halkını hukuk ve adaletle yönetir."[13] Yusuf, hanedan mensuplarının göçebe geçmişini hatırında tutar. Hekimlik sanatını övmesine karşılık doktorların reçeteleri yanında şamanların muska ve büyülerine de müracaat etmesi gerektiğini (Müslüman olduğu hâlde) tavsiye eder.

Dâhi lügatçi Mahmud el-Kâşgarî, eğitimli Müslüman halka yönelik *Divânu Lügâti't-Türk* (takribî 1077 civarında) adlı Arapça bir eser hazırladı. Okuyucularına, artık Ortadoğu'da hâkim askerî ve siyasî güç hâline gelmiş Türklerin kültür anlayışını teferruatlı bir şekilde vermeye çalıştı. *Divân*, bir bilgi hazinesidir. Madde başlarının çoğu, dönemin Türk kültürünü yansıtan şiirler ve hikâyelerle izah edilmiştir. Bu şiirlerde cengâver Türklerin kahramanlıkları, bilhassa Budistler ve Müslüman olmayan diğer akrabalarına karşı zaferleri ile putlarının kirletilmesi methedilir. Soğuk ve karlı bozkırda elzem olan *içük* (bir tür samur kürk) tarzı giysi, *kimişge* (bir tür nakışlı Kâşgar keçesi)

---

[11] Yûsuf Khâss Hâjib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes* (trans. Robert Dankoff), Chicago: University of Chicago Press, 1983, 49.

[12] a.g.e., 48.

[13] a.g.e., 48-49.

tarzı mefruşat yahut *biste* (tüccarlara gecelik kalacak yer sağlayan ve mallarını muhafaza eden kimse) tarzı meslekler gibi madde başları, gündelik hayatın bütün cephelerini tasvir eder.[14]

Karahanlı hükümdarları, bilhassa Buhara'da, İslâm'ın dinî mercileri addedilen *ulemâ*yla ihtilafa düşmekten kurtulamadılar. Karahanlı devrinin sonuna doğru şehir, büyük ölçüde müstakil olmuş ve Müslüman din adamlarından "Dünyanın Direği" pâyesine sahip Burhân sülalesinin idaresine girmişti. Büyük iktisadî ve siyasî güce sahip olmalarını ayıplayan muhalifleri, onları "Cehennemin Direği" diye tesmiye etmişlerdir. Karahanlılar, belki de şehirli Müslüman âlimlerle (onları sapkınlıkla suçlasalar bile) yaşadıkları sıkıntılar ve şehirdeki huzursuzluk sebebiyle camilerden tutun da hamamlara kadar uzanan kamu binalarına ciddi servetler harcamışlardır. Ortaçağ'ın sağlık kıstaslarına göre çöp ve kanalizasyon atıklarının imhası için derin çukurlar kazılıp sonra da üstleri örtülen yerlerde yapılan arkeolojik keşifler, şehirlerinin mamur olduğunu göstermektedir. İpek Yolu'nun daha da gelişmesi, muhtemelen Karahanlı şehirlerinin büyümesinde müessir olmuştur. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda şehirlerde ve ticarette ilerleme kaydedilirken aynı dönemde Sâmânîler ve Karahanlıların gümüş sikke tağşişlerine ait izlere de rastlanmaktadır. Tarihçiler "gümüş krizi"nin sebeplerini ve boyutlarını tartışmaya devam etmektedirler.

Karahanlı Devleti döneminde Türk göçebeler, daha önce hiç olmadığı kadar yüksek ölçüde tarım bölgelerine nüfuz ettiler. Mahallî halkın dili giderek daha fazla Türkçeleşmeye başladı. Türkçe, farklı dillere sahip topluluklar

---

[14] Mahmûd al-Kâšγarî, *The Compendium of Turkic Dialects. Dîwân Luγât at-Türk*, I (ed. and trans. Robert Dankoff in collaboration with James Kelly), Cambridge, MA; Harvard University Press, 1982-1985, 109, 364; II: 184-185.

arasında kullanılan bir dil olarak hizmet etti. Nitekim antropologlar, değişimin başlangıçta etnik değil, dille alakalı olduğunu kaydederler. Kadim halk, artık eski dillerinin yerine Türkçe konuşarak varlığını sürdürüyordu. Yoksul Türkler de yerleşik hayata geçmeye başladı. Mahallî şartlara tâbi diğerleri ise hem ziraat ve hem de hayvancılık yaparak yarı göçebe oldular.

Türklerin İslâm'ı kabulü, İslâm'ın merkezinde makes buldu. On birinci yüzyılda Ortadoğu'nun hâkimleri olan Selçuklular, Oğuz konfederasyonuna bağlı Kınık boyunun başbuğu Selçuk'un soyundan geliyorlardı. Selçuk, 985 civarında metbuuyla bağlarını kopardı; Sır-Derya bölgesindeki Cend'e yerleşti ve İslâm'ı kabul etti. Selçuk'un bütün oğullarının, kaynaklarda Arapça şekilleriyle kaydedilen Eski Ahit'ten alınma isimleri vardı: Mikâil, İsrâil, Mûsa ve Yûnus. Bu, Musevîlik yahut Hıristiyanlıkla geçmişte bir münasebetin varlığına delalet ediyor olabilir. Selçuk ve oğulları, Cend'de putperest akrabalarına karşı savaştılar. Torunları sık sık taraf değiştirerek, Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki mücadelelere katıldılar. Bozkırda derin, endişeye sebep olan rekabetler vardı. Kıtlık ve siyasî çalkantıların tahrik ettiği boylar, Moğol-Mançurya sınırlarından Batı'ya doğru ilerlediler. Domino taşları devriliyordu.

Bu umumî hengâme, 1034'te Sır-Derya bölgesinden Horasan'a (bugünkü Doğu İran ve Batı Afganistan'da) kaçan Selçuk'un torunları Tuğrul ve Çağrı Beyleri tesiri altına altı. Aç ve çaresiz, güçlerinin yettiği her yere akınlar tertipliyorlardı. Böyle bir keyfiyetin malî açıdan Gazne bölgesinde yol açtığı huzursuzluklar, Mahmud'un oğlu ve halefi Mes'ud'un (iktidarı 1031-1041 arası), bu sahada emniyeti tesis etmek maksadıyla Hindistan muharebe fillerinin de dâhil olduğu büyük bir ordu toplamasına sebep oldu. Mayıs 1040'da Mesud'un batıya doğru hızla hareket etmekten yorgun düşmüş ordusu, Selçuklu askerleri-

ne yetişti. Diğer Oğuz topluluklarının da katıldığı Tuğrul ve Çağrı Beyler, Dandanakan'da kendilerinden üstün olan güçleri beklenmedik bir surette hezimete uğrattılar. Bu büyük mağlubiyet, artık Hint-İran sınırındaki küçük bir devleti idare eden Gaznelileri vahim bir şekilde zayıflattı.

1042'de Selçuklular Harezm, Doğu ve Merkezî İran'ın dâhil olduğu bir imparatorluğun hâkimleri idiler ve Mâverâ-yı Kafkasya içlerine ilerliyorlardı. Abbasîler, halifeliği Şiî Büveyhoğullarının nüfuzundan kurtarmak maksadıyla 1055 yılında Selçukluları Bağdat'a davet ettiler. Bu sayede Selçuklular, Sünnî İslâm dünyasının hâkim gücü hâline geldi. 1071'de Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, Doğu Anadolu'da, Malazgirt'te Bizanslıları yendi ve Anadolu'nun pek çok yeri, Rûm (Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu olan "Roma") Selçuklu Devleti ve müteakiben Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini atan Türk boylarıyla dolup taştı. Alp Arslan'ın oğlu Melikşâh, Karahanlıları Selçuklu hâkimiyeti altında aldı.

Oğuz Türk dalgaları, bugün İran ve Azerbaycan'daki Azerbaycan Türklerini meydana getiren Kuzeybatı İran ve Mâverâ-yı Kafkasya'nın doğusuna uzandı. Günümüzde diğer Oğuz, Türkmen toplulukları, Kuzeydoğu İran'a sahip oldular. Bir zamanlar Hıristiyan olan Küçük Asya içlerine İslâm'ın Türkleşmiş şeklini tedricî bir surette yayan Oğuzlar, Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna dağıldılar. Türk dilinin tesahubu bile İslâm'ın kabulünü geride bırakmıştı. Bir kısım Rum ve Ermeni nüfus Hıristiyan kaldı, ancak Türk dilini benimsedi. Ortadoğu'yu yeniden şekillendiren büyük etnik-dil ve nüfus değişimi yaşandı. Bu süreç, bugünkü muasır Türk halkını vücuda getirdi. Türkler yalnız İslâm'ı kabul etmekle kalmadılar, aynı zamanda Orta Asya'yla birlikte İslâm merkezlerinin de müdafii oldular.

Altıncı Bölüm
Moğol Kasırgası

On üçüncü yüzyılın başlarında dört devlet, Orta Asya'da endişeli bir surette hüküm sürüyordu. Yakın geçmişte kabaca birleşmiş bir mülkün hükümdarları olan Harezmşahlar, Mâverâünnehr ve Ortadoğu'ya komşu bazı bölgelere hâkimdi. Daha önce Selçuklu tebaası olan Harezmşahlar, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında müstakil devlet hâline geldi. 1194 yılında Harezmşah birlikleri, Tekiş Harezmşah'a İran ve Irak'taki son Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'un başını teslim ettiler. Tekiş'in oğlu, Mâverâünnehr ile Doğu ve Merkezî İran'ın pek çok yerine hâkim olan Muhammed, yönünü hırsla Bağdat'taki halifelik tahtına ve komşularına çevirdi, fakat gücünü fazla abartıyordu. Harezm, muvazzaf Türk askerleri, hanedanla kız alıp veren gayrimütecanis Doğu Kıpçak boyları ve yerleşik İran-Harezm halklarından müteşekkil istikrarsız bir halitaydı.

Doğularında çökmekte olan Karahıtay (Kara Kitan da denilir) himayesi altında takatten düşmüş, Doğu ve Batı Türkistan'ın sözde metbuları Karahanlılar vardı. Yeni gelenler, 1124-25 yılında Kitan-Liao devletini yıkan Cürçenlerden kaçmışlardı. *Gür Han*ları (cihanşümûl han), Kitan kralı Yeh-lü Ta-shih'nin liderliğindeki Liao mültecileri, Orta Asya'da yeni bir devlet vücuda getirdiler. Şamanlar, Budistler, Nasturîler, bir nevi Moğolca ve Çince konuşan

Karahıtaylar, kendilerini Mâverâünnehirli Türk-İran Müslümanlara zorla kabul ettirdiler. Dinî müsamahaları, nispeten gevşek hükümet sistemleri, İç Asya ve Çin imparatorluk mirasına sahip olmalarının getirdiği itibar, Müslüman tebaalarının, onların hâkimiyetini makul görmesini sağlamıştı. Karahıtaylar, İslâm'ı kabul etmek hususunda hiçbir baskı hissetmiyorlardı. Yeh-lü Ta-shih'nin torunu Yeh-lü Chih-lu-ku'nun uzun saltanatı döneminde hükümetleri fevkalâde muvaffak olmuş, fakat on üçüncü yüzyılın başlarında çöküş emareleri görülmeye başlamıştı.[1]

Kuzey Çin ve Mançurya merkezli Chin Hanedanı (1115-1234), toprağı işleyen ve aynı zamanda hayvancılıkla uğraşan Cürçenler ve Mançuryalı avcılar-ile balıkçılar arasından neşet etmişti. Sâkinlerinin Chin İmparatoru *Altan Han* (Chin, Çince altın demektir) dedikleri Liao mülkünün eski tebaaları ve yeni efendileri, bozkırın doğusuna hâkim oldular. Chin Hanedanı, Moğolistan'ın gayrimütecanis boylarını idarede zorlandılar. İç çatışmayı destekleyip dengelerini bozmaya çalışarak onları sürekli murakabe altında bulundurdular. Moğollar, hepsini sürüp çıkardı.

Moğollar, on ikinci yüzyılın sonlarında Moğolistan'da ve civar bölgelerde yaşayan birtakım boy birliklerinden biriydi. Kimileri bozkır göçebesi, kimileri ise avcı ve balıkçı orman halkıydı. Bazıları her iki dünyayla da karışmıştı. Soylar ve boylar hâlinde teşkilatlanan Moğollar, kesif olarak Onon ve Kerulen nehirleri etrafında yaşıyorlardı. Daha önce Harezmşahlar için çalışan ancak Moğolların hizmetine girmiş, Doğu İranlı bir aileden gelen tarihçi Atâ Melik Cüveynî, Moğolların, Cengiz Han'ın yükselişinden önce bir hükümdardan mahrum, bölünmüş ve sürekli birbirleriyle mücadele eden bir ulus olduğunu söyler. "Bazıları

[1] Karahıtayların doğuşu hakkında bk. Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 19-47.

hırsızlığı, zorbalığı, şiddeti, kötülüğü ve sefahati, mertlik ve yiğitlik sayarlardı." Derisinden elbise yaptıkları köpek ve farenin yanında "başka leşlerle" ve kımızla beslenirlerdi. Aralarındaki en mühim adam, demir üzengiye sahip olandı. Bu tür şeyler, ona has bir "imtiyaz" idi.[2] Chin Hanedanı, onlardan istediğini alırdı.

Moğolların kuzeyinde, Sibirya'daki İrtiş Nehri'ne uzanan, siyasî açıdan parçalanmış Naymanlar vardı. Uygur nüfuzu altındaki Nasturî Hıristiyanlığı, bunlar arasında bir hayli ilerleme kaydetmişti. Moğolların güneyinde, Chin Hanedanı'nın husumet gösterdiği kadim düşman Tatarlar meskûndu. Orhun ve Selenge bölgesindeki Moğolların batısında, To'oril'ın maiyetindeki siyasî açıdan hırslı Kereitlerin (Moğolca Kereyid), onlarla samimi bağları vardı. Bunların bir kısmı Nasturî Hıristiyanları idi. Selenge'nin aşağısındaki ve Baykal bölgesinin güneyindeki Merkitler (ya da Mergid) de hasım idiler. Bunların kuzeyinde ve doğusunda Oyratlar (ya da Oyirad) ve diğer Moğol orman halkları yaşıyordu.

Genellikle Chin Hanedanı'nın vekilleri olan Tatarlar, siyasî açıdan hâkimdiler ve isimleri sık sık tüm bu halkları ifade etmek için kullanılmıştır. Moğol ittihadı, muhtemelen on birinci yüzyılın sonları ila on ikinci yüzyılın başlarında Kaydu Han ile başlamıştı. On üçüncü yüzyıla ait anonim bir Moğolca eser olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Kaydu Han'ın torunu Kabul Han, "bütün Moğollara hükmeden"[3] biri ve onların ilk hanı olarak kaydedilmektedir. Chin Hanedanı, Kabul Han'ı tâbi kılmakta başarısız olunca onu bir şölene davet etti. Han, zehirlenmek korkusuyla, yediği her şeyi gizlice istifra etti. Chin Haneda-

---

[2] 'Ata-Malik Juvainî, *The History of the World-Conqueror*, I (trans. John A. Boyle), Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1958, 21-22.

[3] *The Secret History of the Mongols*, I (trans. Igor de Rachewiltz), Leiden-Boston: Brill, 2004), 10, 287.

ni mensupları şaşırdılar ve dahası Altan Han'ın sakalını küstahça çekiştirmesine sinirlendiler.[4] Chin Hanedanı'nın Kabul Han'ın halefi Ambakay Han'ı esir almak isteyen Tatarlara yardım etmesi, münasebetleri daha da kötüleştirdi. Ambakay, 1160 civarında, bir tür çivili işkence düzeneğiyle feci şekilde öldürüldü. Moğollar, Tatarlarla peş peşe yaptıkları mücadelelerde çoğu defa başarısız oldular ve kısa süre sonra kendi aralarında kavgalara başladılar.

Cengiz Han, 1160'ların ortasında, bu kavgalarla parçalanmış dünyada doğdu. Moğol geleneği onun, ileride vuku bulacak hadiselerin bir alameti olarak "sağ elinde sıkıca tuttuğu aşık kemiği büyüklüğünde bir kan pıhtısıyla"[5] doğduğunu nakleder. Soyunun, uykusunda "sarışın bir adamın çadırın bacasından yahut damdaki açıklıktan sızan ışık vasıtasıyla girerek karnını okşaması ve nurunu vücuduna geçirip, güneş veya ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkması neticesinde mucizevî bir surette gebe kalan" efsanevî dul kadın Alan-koa'dan geldiği iddia edilmektedir.[6] Kabul Han, Alan-koa'nın altıncı kuşaktan torunuydu. Onun da torunu, öldürdüğü Tatar düşmanı şerefine, oğluna Timuçin (demirci) adını veren Yesügey idi. Cengiz Han adını alacak Timuçin, yüksek içtimaî-siyasî mevkie sahip bir aileden geliyordu. Dokuz yaşındayken, Moğol ananesine uygun olarak müstakbel karısı, Kongrad boyundan on yaşındaki Börte ile nişanlandı. Yesügey, yetişkinliğinde "cihan fâtihi" adını alacak oğlunun köpeklerden korktuğunu ve bu hususta dikkatli olunmasını istedi.

1175'te, intikam peşindeki Tatarların Yesügey'i zehirleyerek öldürmesinin akabinde diğer boylar, Timuçin'in

---

[4] Rashîd ad-Dîn, *Jâmi' at-Tavârîkh*, I (red. Muhammad Rowshan ve Mustafâ Mûsavî), Tehran: Nashr-i Alburz, 1373/1994, 251-252.

[5] *The Secret History*, I (trans. de Rachewiltz), 13.

[6] *The Secret History*, I (trans. de Rachewiltz), 4.

ailesini terk ettiler. Timuçin yurduna döndü. Annesi Hö'elün çocuklarını "yaban elması, kuşkirazı, yabanî sarımsak ve... soğanla" besledi; "gölgemizden başka dostumuz yok"[7] diyerek kendi aralarındaki sürtüşmeler sebebiyle onları azarladı. Geleceğin hâkimi, fakr u zaruret içindeydi fakat kıvrak zekasıyla çoğu defa haydutlar ve at hırsızları gibi maceralı bir gençlik yaşadı. Gençliğinde av partisi üzerine çıkan bir tartışmada Timuçin ve kardeşi Kasar, üvey ağabeyleri Bekter'i öldürdüler.

Başbuğ ve mâhir bir siyasetçi olan Timuçin'in başarısı, hırslı gençlerin onun etrafında toplanmalarını sağladı. Aşiret ve boy bağlılıklarını terk eden bu *nökerler* (yakın arkadaşlar), askerî maiyetin esasını teşkil ettiler ve Moğol İmparatorluğu'nun müstakbel generalleri ve yöneticileri oldular. Babasının eski *andası* (Moğol toplumunda çok önemli bir bağ olan kankardeşliği) Kereit lideri To'orıl ile ittifakı, Timuçin'in istikbal vadeden bir genç olarak sivrilmesini sağladı. 1184'te, *andası* Camoka ve Kereitlerle birlikte karısı Börte'yi kaçıran Merkitlere karşı kazandığı mühim zafer, Timuçin'e daha fazla taraftar kazandırdı. 1189'da bazı Moğol fırkaları onu han kabul ettiler. 1196'da Kereitler ve sabık müttefikleri aleyhine dönmüş Chin Hanedanı ile ittifak kurarak, eski düşmanı Tatarları bozguna uğrattı. Bununla birlikte, Moğol kabileleri arasındaki rekabetleri tahrike yeltenen Chin Hanedanı, To'orıl'ı *Ong Han* unvanıyla tatyib etti. Timuçin, 1202'de Tatarları kırıp geçirdi, hayatta kalmalarına müsaade ettiklerini köleleştirdi. Daha sonra *andası* Camoka ve To'orıl'ı ortadan kaldırdı. Timuçin, sadakat gösterenleri mükafatlandırdı, buna mukabil hâkimiyet yolunu tıkayan herkesi yok etti. 1206 yılındaki *kurultay* onu *Cengiz Han* seçti, bu unvan muhtemelen "cihân hükümdarı" manasına geliyordu.

---

[7] *The Secret History*, I (trans. de Rachewiltz), 19-20.

Moğolları ve doğu bozkırlarının diğer göçebelerini birleştirme gayreti, Chin Hanedanı'nın mahallî Moğol siyasetini suiistimallerine ve dış dünyayla giderek artan ilişkilere karşı bir tepkiydi. Moğolistan'da hükümdarlık hırsı olan tek kişi Cengiz değildi. O, düşmanlarının bölünmelerinden kolayca istifade etmeyi başarabildi. Aynı zamanda şanslıydı, talihinin dönmesiyle defalarca esaretten yahut düşmanlarının entrikalarından kurtuldu. Talihli olduğunu kabullenerek bunun Tanrı'nın lütfuna bir delâlet olduğunu ilan etti. Kendisinden önceki Türkler ve aynı bozkır emperyal geleneğini sürdürenler gibi Cengiz ve halefleri de Tanrı'nın vekili olduklarını ileri sürmüşlerdir. Sonradan, Müslümanlar onu "Tanrı'nın cezası" olarak gördüler; ancak bu, cesaretlendirici bir ifade olarak propagandacılarını fazlasıyla mutlu etti.

"Moğol" adı, artık Cengiz'in fethetmiş olduğu Moğolistan'daki muhtelif halkları ihata eden siyasî bir ad olarak yayıldı. İslâm ülkelerinde ve Avrupa'da ise insanlar onları, "Tatarlar" diye tesmiye ettiler. Bugün bile "Tatar" ismi Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olup, kahir ekseriyetle Türk menşeli halkların ismi olarak yaşamaktadır. Bu yeni imparatorluk, Türklerin Moğolistan'daki eski "mukaddes" topraklarını temerküz etmişti. Göçebeler için kutsal olan bu eski imparatorluklar merkezinin tercihi tesadüfî değildi. Cengiz ve halefleri, "mukaddes" topraklara sahip olmak, itibarlı emperyal unvanları (han yahut kağan) kullanmak ve mülkleri için bir yasa tanzim etmek gibi bozkırda mutat olan iktidar ve hâkimiyet sembollerini benimsemelerine rağmen aynı zamanda eski mümasilleriyle bağlarını kopardılar. Cengiz, emperyal projesini nasıl istikrarsızlaştırabileceklerini bildiği boyları parçaladı; boy, kabile ve soy bağları yerine şahsına sadâkati ikame etmek istedi. Onları bilindik 10, 100, 1.000 ve 10.000'lik (*tümen*) askerî birlikler halinde, fakat aşiret bağlılıkların-

dan koparark sadece kendisine ve hanedana sadık daimî profesyonel ordu hâlinde yeniden teşkilatlandırdı.

Göçebe savaşçılar, sürekli kazanma umudu olmayan başbuğu hemen terk ederler. Başarılı devlet inşacısı, maiyetindekileri elinde tutmak için onlara daha fazla askerî muvaffakiyet ve ganimet yolları açmak mecburiyetindeydi. Cengiz bir fetih takvimi hazırladı. Sibirya ormanı ve orman-bozkır halkları (Kırgız, Oyrat) ile Gobi'deki Önggüt Türkleri çabucak boyun eğdiler. Tangutlar, 1209'da haraçgüzâr devlet oldular. Aynı yıl, Tarım Havzası Uygurlarının hükümdarı Barçuk, Karahıtay metbuluğunu tanımadı; 1211 yılında hanedan mensubu prenseslerden birini gelin olarak verdiği Cengiz Han'a resmen bağlılık yemini etti ve onu "beşinci oğlu" saydı. Cengiz, bürokratları ve artık büyük ölçüde mütemekkin olan Uygurlardan bozkır ve yerleşik dünyalar arasında müessir bir araç olarak istifade etti. Moğollar, İç Moğolistan'da bugün de kullanılan Uygur alfabesini benimsediler.

1211'de Moğollar, aniden Chin Hanedanı üzerine saldırdılar ve 1215'te payitahtlarından biri olan Chung-tu'yu (bugünkü Pekin) aldılar. Chin Hanedanı'nın mukavemeti sürdü ve Mançurya'daki harekât Koryo'ya, elli sekiz yıl barışın hüküm sürdüğü Kore Krallığı'na kadar uzandı. Ancak Moğolların dikkatini çeken asıl nokta, Karahıtay ve Harezmşah Orta Asyası idi. Karahıtaylara sığınmış Nayman prensi Küçülük, 1208'de Moğollar tarafından hezimete uğratıldı. Nayman ve Merkit mültecileri (aynı zamanda Cengiz Han'a muhalif) etrafında toplayan Küçülük; bir onun, bir diğerinin müttefiki gibi davranarak her an bozulabilecek Harezmşahlı-Karahıtay münasebetinden istifade etti.

Küçülük, Gür Han Chih-lu-ku'nun kızı Qûnqû ile evlendi; Qûnqû, Nayman maceraperestin ilk bakışta deli gibi âşık olduğu iradeli bir kadındı. Chih-lu-ku, kızının is-

teklerini yerine getirdi ve üç gün sonra evlenmelerine müsaade etti. Bunun vahim neticeleri olacaktı. Harezmşahların Karahıtay ordusu karşısında zafer kazanmasından istifade eden Küçülük, Chih-lu-ku'yu esir etti ve 1211'de devletin idaresini eline aldı. Kayınpederinin sadece bir unvandan ibaret kalan hükümdarlığının devamına müsaade etti fakat gerçek iktidarı artık o ve Naymanlar elinde bulunduruyordu.[8] Chih-lu-ku 1213 yılında ölünce Küçülük, kendini *Gür Han* ilan etti. Yerli Müslüman nüfusun Küçülük tarafından Hıristiyanlık yahut Budizmi benimsemeye zorlanmaları karşısında gösterdikleri mukavemet, huzursuzluğu arttırdı.

Moğol kasırgası, Batı Türkistan içlerine yayılmak üzereydi. Birbirleri hakkında gizlice bilgi edinmeye çalışan Harezm ve Moğol elçileri karşılıklı gidip gelirken Cengiz, Küçülük'ü ezmeye karar verdi. Tekrar Merkitlere saldırdı ve 1216-1218 yılları arasında Karahıtay topraklarını işgal etti. Küçülük öldü. Merkit mülteciler, Kıpçak topraklarına çekildi ancak onlar ve Naymanlar, artık bir askerî tehdit olmaktan çıktılar.

Moğollar, Harezmşah sınırlarına üşüştükçe endişeler arttı. Muhammed Harezmşah'ın Kıpçak akrabası, bir Moğol ticaret kervanını katletti. Moğol elçilerinin barış antlaşması imzalamalarının üzerinden çok geçmeden meydana gelen bu akılsızca tahrikin sebepleri, tarihçileri uzun süre şaşkına çevirmiştir. Mağdurlar için adalet ve mallarının tazminini isteyen bir Moğol heyeti de kılıçtan geçirildi. Artık mukadder olan savaş 1219 yılında başladı ve Muhammed'in orduları âdeta eriyip yok oldu. Muhammed kaçtı ve ömrünü Hazar Denizi'ndeki bir adada saklanarak tamamladı. Bu arada 1220'de Buhara ve Semerkand düştü ve her ikisi de yağmalandı. Semerkand'daki otuz bin esnaf, ganimet olarak Cengiz Han'ın oğullarına

[8] Rashîd ad-Dîn, *Jâmi' at-Tavârîkh*, I (ed. Rowshan and Mûsavî), 361-4.

ve yakınlarına dağıtıldı. Buhara'daki katliamdan kurtulanlar, Moğolları "geldiler, yıktılar, yaktılar, katlettiler, yağmaladılar, gittiler" diye naklediyorlardı.[9] Orta Asya, artık Moğol hâkimiyeti altındaydı.

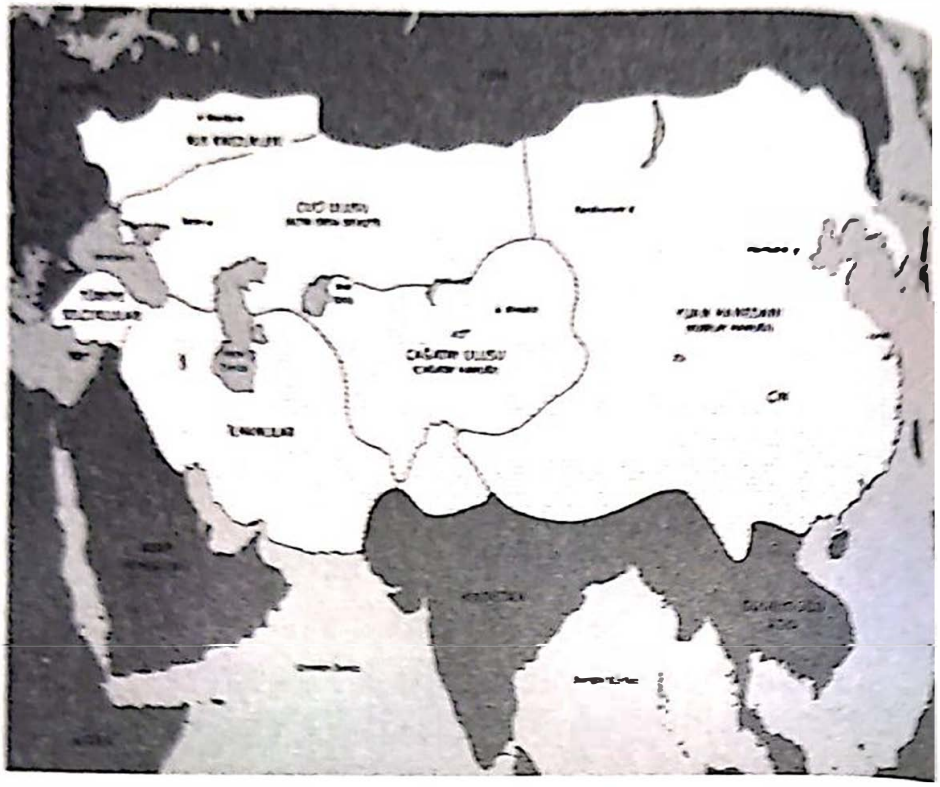
Daha sonra Doğu İran düştü; Moğollar bütün kuvvetleriyle Mâverâ-yı Kafkasya ve batı bozkırlarını yokladılar. Mayıs 1223'te, müttefikleri Ortodoks Hıristiyan Rus Knezliği'yle (Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın öz ataları) birlikte karşı koyacak kudrete sahip tek göçebe kuvvet olan Kıpçakları yendiler. Ganimet yüküyle doğuya döndüklerinde İtil Bulgarlarına ani bir darbe vurdular. Ruslar bu ani baskın karşısında şaşkına döndüler. Din adamları bunu Tanrı'nın bir cezası olarak ilan ettiler. Moğollar alışık oldukları bölgelere döneceklerdi. Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci, bu maksatla görevlendirildi.

Cengiz, artık sınırlarına yakın yerlerdeki yarım kalmış işlerine döndü. Orduları 1226-27 yıllarında Tangutları boyunduruğu altına aldı fakat kocamış fâtih, sefer sırasında hastalandı. 1227 Ağustosunda öldü. En büyük oğlu Cuci, birkaç ay önce ölmüştü. Cengiz, en küçük oğlu Toluy'a [Tuluy] meyilli olmasına rağmen onu ve ikinci oğlu Çağatay'ı es geçerek üçüncü oğlu, yumuşak başlı Ögedey'i halefi olarak seçti. 1229 *kurultayı*, onun bu tercihini tasdik etti. Dürüstlük, zeka ve aklıselim gibi meziyetleriyle tanınmasına rağmen Ögedey, içki müptelasıydı. Göçebe geleneğine göre, *odçigin* (ocak beyi) olan en küçük oğul Toluy, babasının atalarına ait topraklarını, şahsî eşyalarını ve yaklaşık 101.000 kişiden müteşekkil en büyük askerî kıtalarını pay olarak aldı. Bütün oğulları bu paya razı oldular.[10]

---

[9] Juvainî, *History*, I (trans. Boyle), 107, 122.

[10] Rashîd al-Dîn, *The Successors of Genghis Khan* (trans. John A. Boyle), New York: Columbia University Press, 1971, 17-18.

13. Yüzyıl Sonlarında Moğol İmparatorluğu

Esas itibariyle Büyük Kağan, eşitler arasında birinciydi. Her kardeş, büyük ve hâlâ müttehit olan Yeke Mongğol Ulus'u (Büyük Moğol İmparatorluğu) içinden kelimenin tam manasıyla bir "millet, devlet, halkı" ifade eden bir ulusu, aslında bir devleti ve askerî gücü aldı. Her ulusun başladığı sınırlar ne her zaman açıkça tanımlanmışsı ne de fethedilen bütün toprakları ihtiva ediyordu.[11] Göçebe anânesine uyarak en büyük oğul, babasının en uzakta kalan mülkünü aldı. Batu ve Orda liderliğindeki Cuci'nin oğulları Batu sınırında, Deşt-i Kıpçak'a (istilâsı süren kısım), Batu Sibirya'ya, komşu sahalara ve Moğolların Batu'da alabildikleri her yere sahip oldular. Batu, başkenti Saray'ı Aşağı İtil'de, bugünkü Astarhan yakınlarında kurdu. Cen-

[11] Peter Jackson, "From Ulus to Khanate", *The Mongol Empire and Its Legacy* (eds. Reuven Amitai-Preiss and David Morgan), Leiden: Brill 1999, 12-38.

giz'in vazettiği *Moğol Yasası*'nın uygulayıcısı ve titiz koruyucusu Çağatay, başlangıçta eski Karahıtay mülkünün pek çoğunu aldı, nihayet Doğu ve Batı Türkistan'ın neredeyse tamamına sahip oldu. Ögedey, evvela Çungarya (Doğu Türkistan'ın kuzeyi), güney Sibirya ve İrtiş bölgesine uzanan topraklara malikti. Sonradan, 1235 yılında imparatorluk başkenti Karakurum'u inşa ettiği Merkezi Moğolistan'a sahip olacaktı.

1229 ve 1235 *kurultayları*, ileride gerçekleşecek fetihleri belirlemişti. 1241'e gelinceye kadar Moğollar, Kıpçakları ve Rus knezliklerini zaptetmişti. Deşt-i Kıpçak'ın fethi, çok sayıda Türk göçebenin Cengizlilerin hâkimiyeti altına girmesine yol açtı. Bunlar, Avrasya'yı kasıp kavuran "Moğol" yahut "Tatar" kuvvetlerinin önemli bir unsuru hâline geldiler. Moğollar, aynı zamanda Orta Asya'daki beşeri gücünün neredeyse tamamına hâkim oldular ki bu, dünyadaki atların hemen hemen yarısı demekti.[2] Bu husus, onlara muazzam bir askeri üstünlük sağladı. Sert iklim şartları da Moğol başarısına katkıda bulundu. 1220 ile 1230'larda Kuzey Asya ve Rusya içlerine uzanan, muhtemelen volkanik patlamaların sebep olduğu soğuk, şiddetli yağışlar, dolu ve güçlü fırtınaların yaşandığı fevkalâde dönemler, ihtimal ki mahsulatın zarar görmesine ve mahallî iktisadî hayatın zayıflamasına sebep olmuştur.

1241'deki Moğol istilâları, Polonya ve Macaristan'ın kısa sürede Cengizlilerin hâkimiyetine girmesine yol açtı. II Henrik (Dindar Henrik)'in maiyetindeki yaklaşık 20.000 Polonyalı ve Alman şövalyeden müteşekkil birlik, 9 Nisan'da yenildi. Galipler dokuz çuval kulak topladılar ve Dük Henrik'in kafasını bir mızrak üzerinde teşhir ettiler. Ögedey'in muhtemelen alkolden ölümü ve Karakurum'daki siyasi gerginlik, en bundaki fetihlere darbe vur-

[2] S. A. M. Adshead, *Central Asia in World History*, New York: St. Martin's Press, 1993, 61.

du. Moğollar geri çekildi; Polonya ve Macaristan topluca rahat nefes aldı.

Ortadoğu'ya yönelik harekât, 1230'da başlamıştı. Moğollar, İran ve Mâverâ-yı Kafkasya'yı kasıp kavurdular. Ermeni tarihçi Kirakos Gandzakets [Genceli Kirakos], Moğolları çekirge sürüleriyle mukayese eder, "Tüm ülke cesetlerle doluydu ve onları gömecek kimse yoktu."[13] Türkiye Selçukluları, 1243 yılında Kuzeydoğu Anadolu'da meydana gelen Kösedağ Savaşı'nda mağlup oldular. İran ve Anadolu, artık büyük ölçüde Moğol hâkimiyeti altındaydı. Cengizliler arasındaki bir iktidar mücadelesinde Büyük Kağan olarak Ögedeylilerin yerine geçen Toluylular, Möngke döneminde genişlemeye devam etti. 1253 yılında Möngke, Cengizli fetihlerini tamamlamak üzere kardeşi Hülagü'yü Ortadoğu'ya gönderdi. 1258'de Abbâsi Halifeliği düştü. Bağdat'ta, Hülagü'nün kendi tahminine göre yaklaşık 200.000 kişi can verdi. Hükümdar kanının toprağa dökülmesine müsaade etmeyen eski bozkır ananesine itibar eden Moğollar, son Abbâsî Halifesi el-Musta'sım'ı bir çuvalın içine koyarak ölünceye dek atlarının ayakları altında çiğnediler.[14]

Möngke'nin ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ve Arık Böke arasında başlayan iktidar mücadelesi, Hülagü'nün daha fazla ilerlemesine mâni oldu. 1250'de Mısır ve Suriye'de iktidarı ele geçiren ve büyük ölçüde Kıpçak menşeli köle askerler olan Memlûklere karşı ilerlemek maksadıyla kuvvetlerinin bir kısmını geride bırakıp ordusunun önemli bir bölümüyle doğuya yöneldi. Memlûkler, Yakın Doğu'da Moğol ilerlemesinin sonu demek olan 1260 yılında, Celile'de (Ayn Calut) istilâcı Moğol kuvvet-

---

[13] Kirakos Gandzaketsi, *Istoriia Armenii* (trans. L. A. Khanlarian), Moskva: Nauka, 1976, 156.

[14] Minhâj al-Dîn al-Juzjânî, *Tabaqât-i Nâsirî*, II (ed. 'Abd al-Hayy Habibî), Tehran: Dunyâ-yi Kitâb, 1363/1984, 197-198.

lerini yendiler. İran, Irak ve Anadolu'nun pek çok yeri artık onlarındı. Suriye'de her an bozulabilecek bir sınır tesis edildi. Arap müfessir Ebû Şâme, yaşanan hadiseler karşısında "her şeye kendi hemcinsinden zarar geldiğini" acı acı kaydeder.[15] Ancak hemcinsleri ve Orta Asya menşeli olan Memlûkler, Moğolları durdurabilirdi.

Doğu Asya'da Möngke'nin kardeşi ve Büyük Kağan olarak halefi olan Kubilay, yeni başkenti bugünkü Pekin'de (Çince: Ta-tu, Moğolca: Daidu, Türkçe: Hanbalık, "Han'ın şehri") inşa etti; Çin hanedan adı *Yüan*'ı benimsedi ve 1279'da Çin'in fethini tamamladı. Aynı zamanda Kubilay, 1270 yılında nihayet boyunduruk altına almış olduğu Kore'den Japonya cihetine akınlar başlattı. 1274 ve 1281'deki bu deniz kuvvetlerinin harekâtı, Japonların *Kamikaze* (ilahî rüzgar) adını verdikleri tayfun fırtınalarıyla yok edildi.

Uzaklık, hanedanda zamanla dallanıp budaklanmalara ve mahallî menfaatler, Moğol birliğinde gitgide genişleyen çatlaklara yol açtı. Cuci'nin on dört, Çağatay'ın sekiz, Ögedey'in yedi, Toluy'un on oğlu vardı. Sonraki nesiller de aynı nispette velut idiler. Her biri kendi hissesinin peşindeydi. Âl-i Cengiz *altan uruk*'una (altın aile) mensup soylar hızla çoğaldı. Möngke, iktidarı ele geçirmek için entrika düzenlemekle itham ettiği Ögedeyliler ve Çağataylıların pek çoğunu tasfiye etmişti. Cuci Ulusu'ndan Batu, Möngke'nin iktidarın devrini tanzimine yardım etmiş olmasına karşılık, Batu ve Hülagü uluslarının Mâverâ-yı Kafkasya üzerindeki mücadeleleri yüzünden 1260'ların başlarında Cuci-Toluy Uluslarının ittifakı dağıldı. Cuci Ulusu, İran'daki akrabalarına karşı, Cuci idaresindeki topraklarda, kahir ekser Kıpçak olan Memlûklerle mutabakata vardı.

---

[15] Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhânid War, 1260–1281*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 1.

Toluy Ulusu mensupları kendi aralarında savaşsa da Kubilay'ın değişmeyen rakibi, çok defa Moğol geleneklerinin müdafii olarak kabul edilen Ögedey Ulusu'ndan Kaydu idi. Kaydu, Ögedey Büyük Kağanlığı'nı yeniden kurmaya değil, ailesinin *ulus*unu tekrar tesis etmeye çalıştı. Kubilay için çok büyük bir tehdit değildi. Karargâhı Güney Kazakistan'da bulunan Kaydu, Cengizliler arasındaki rekabetten faydalandı, 1270'lerin başında Türkistan'ın birçok yerini hâkimiyeti altına aldı ve 1281'de Çağataylılarla yirmi yıl süren bir ittifak kurdu. Amu Derya Nehri'nden Altay Dağları'na kadar uzanan topraklara hâkim oldu. Devleti, ölümünün ardından ortaya çıkan iç mücadelelerle dağıldı ve müttefiki olan Çağatay hanları mülkünü sahiplendi. Parlak zekâsı, yakınlarının aksine kanaatkâr mizacı, alkolden sakınması (babası alkolden ölmüştü) haricinde Kaydu'nun şahsiyeti hakkında çok az şey bilmekteyiz. Sakalı, dokuz ağarmış kıldan ibaretti. Kızlarından Kutulun, seferleri sırasında babasına eşlik eden zorlu bir savaşçıydı. Babası ona kendi seçtiği bir adamla evlenme hakkı tanıdı. Kutulun, ancak bir mübarezeyle kendisini yenecek kişinin kocası olabileceği hususunda ısrarcıydı. Uzun müddet bekar kaldı; ancak babasıyla çok samimî münasebetini ima eden bir dedikodu çıktığında yumuşadı.[16]

Ülkeyi parçalayan taht ve toprak mücadeleleri, imparatorluğun her yerine dalga dalga yayıldı. Müstakil Cengizli devletleri teşekkül etti: Cuci Ulusu, Çağatay Ulusu ile Çin ve doğu bozkırlarındaki Yüan Hanedanı. İran'ı merkez ittihaz eden Hülagü ve vârisleri, nispeten daha düşük bir yüce mevkii belirten *ilhan* (tâbi devletin hükümdarı) un-

[16] Bk. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo: The Complete Yule-Cordier Edition*, II, New York: Dover, 1993, 463-65, burada o, Türkçe "Aijaruc" adıyla anılıyor (*Ay Yaruq*, Ay Işığı).; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Richmond, UK: Curzon, 1997, 1-2, 19-67.

yanını aldılar. Hakikatte İlhanlılar (1256-1335), müsavi bir ulustu.

On üçüncü yüzyılın sonlarında Moğol İmparatorluğu Kore, Çin ve Mançurya'dan Ukrayna ve Rusya'ya uzanıyordu. Nüfuz sahasına Balkanlar ve Bizans İmparatorluğu da dâhildi. İran, Irak ve Mâverâ-yı Kafkasya, güney sınır bölgesini teşkil ediyordu. Düşmanlarıyla karşı karşıya geldikleri her yer zayıflamış yahut bölünmüştü. Şehirler yıkılmış ve yağmalanmış, ahali katledilmiş veya çekip sürülmüştü. Fetihler sona erdiğinde Moğollar, yerli ve yabancı müşavirlerin yardımıyla yeniden inşa faaliyetlerine-başladılar. Dinlere müdahale edilmedi. Moğol dinî müsamahası bazen mübalağalı olmasına rağmen muhtelif din adamlarının başlıca vazifesi, herhangi bir kaynaktan manevî destek almaktan mutlu olacak hanların sağlık ve saadeti için dualar etmekti. Üstelik müsamaha, dinî açıdan çeşitlilik gösteren imparatorlukta daha gerçekçi bir siyasetti.[17]

Cengizliler, müthiş yetenekli izciler idi. Her yerdeki simsarları, kabiliyetleriyle hükümete faydalı olabilecek bendeleri tespit ediyorlardı. Yine bunlar da savaş ganimetiydiler. Çok dilli imparatorlukta dil kabiliyetinin hususî bir kıymeti vardı. Dil bilenler istihdam edileceklerinden emindiler. Çinceyi mükemmel konuşan Kubilay, 1269'da, hizmetindeki Tibetli keşiş 'P'ags-pa'ya Moğolca, Çince ve imparatorluktaki diğer dilleri ifade edebilecek bir alfabe hazırlamasını emrederek meseleyle kâfi derecede alâkadar olmuştu. Hükümdarın bütün gayretlerine rağmen, bu mesele hiçbir zaman geniş kabul görmedi.

Moğollar, fethettikleri topraklarda sâdık ve işe yarar kullar aradılar. Cengiz ve vârisleri gökleri tefsir edebilen (ve belki de yöneten) mütehassısların varlığından endi-

---

[17] Peter Jackson, "The Mongols and the Faith of the Conquered" *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* (eds. Reuven Amitai and Michal Biran), Leiden: Brill, 2005, 245-278.

şe duyuyorlardı. Cengiz ve Ögedey'e hizmet eden Çinli leşmiş bir Kitan olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai, başlangıçta mü neccim ve iklim mütehassısı olarak yetenekleriyle Büyük Han'ın lütfuna mazhar oldu. Reşüdiddîn, Orta Asyalı göçebe Türklerinin sihirli yağmur taşı olan *yada taşı*'nın sahibi Kanglı Kıpçak boyuna mensup birinden bahseder. Ona göre, yağmur yağdıran bu kimse, yaz aylarında kar fırtınası da çıkarabilirdi.[18] Hariçten gelen mütehassısların, ilk Cengizlilerin çok daha tahripkâr itici güçlerini bir neb ze dizginleyen tesirleri oldu. Köylülerin sürü vergisi öde melerinin daha kârlı olabileceğini göstererek Ögedey'i, Kuzey Çin'in pek çok yerini sürüleri için otlaklara dönüş türmekten vazgeçiren Yeh-lü Ch'u-ts'ai idi.

Hünerli kimseler, kabiliyetlerinin ve hükümdarlığın ihtiyaçlarının iktiza ettiği cihette imparatorluğu dolaştılar. Moğol menşeli Bolad Ağa, Çin ve daha sonra İran'da hiz met gördü. Moğol İmparatorluğu'nun büyük tarihçisi Re şidüddîn'in buralara dair en mühim bilgi kaynaklarından biri oldu. Bolad'ın babası, ordu komutanı Yürki, aynı za manda *baurçi* (aşçı) yahut büyük ihtimalle Cengiz Han'ın ilk ve baş kadın efendisi, dört vârisinin annesi Börte'nin büyük hanesinde yemeklerin hazırlanmasına nezaret eden biri idi. Hanedanla bu yakın ve samimî münasebeti ona çok yüksek bir mevki sağladı. Çince ve Moğolcayı fasih surette konuşan Bolad, Kubilay döneminde birçok mühim vazifede bulundu. O da hükümdara rahatlıkla ulaşabile cek mevkiiyle babasının *baurçi* unvanını devam ettirdi. 1285-1286 yılında bir görevle İran'a gönderildi ve Toluy luların İranî koluna hizmet etmek için burada kalmaya ka rar verdi. Bolad, muhtemelen 1294'de İran'a kâğıt parayı (Çinlilerce bilinen) getirmekle mükellefti. Bu vazifesinde maalesef başarısız oldu.[19] Kâğıt para istihsalinde, İran'da

[18] Rashîd al-Dîn, *Successors* (trans. Boyle), 37.

[19] Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge

getirilen ve kâğıtla aynı kaderi paylaşan matbaaya ihtiyaç vardı.

İlhanlılar döneminin önemli nazırlarından biri olan Reşidüddîn, Yahudi menşeli İranlı bir Müslümandı. Meslek hayatına o da saray mutfağında han için yemek hazırlamak ve onun şahsî hizmetinde bulunmakla başladı. Bu yakın münasebeti ve elbette kabiliyetleri onu ön plana çıkardı. *Câmiü't-Tevârih* adlı eseri yalnız Moğolları ve diğer Orta Asya halklarını değil aynı zamanda Çin, Yakın Doğu tarihi ve Batı hakkında bildiklerini de ihtiva etmektedir. Böylesine geniş bir tarih tasavvuru, Moğolların kurdukları kıtalararası münasebetler olmadan imkânsızdı. Efendisi Gazan Han, zarif bir Moğol olmasının yanı sıra Arapça ve Farsça konuşuyordu, aynı zamanda Hintçe, Keşmirce, Tibetçe, Çince, "Frenkçe" ve diğer dillere de aşinaydı.[20]

Cengizli hâkimiyetindeki İran ile Çin, mutfak sanatlarının yanı sıra tıp ve eczacılık biliminde de mübadelelerde bulunuyordu. Reşidüddîn'in, Çince bir yemek kitabı vardı ve muhtemelen Bolad'ın yardımıyla Çin mutfağına da vâkıftı. Şerbet ve nohutlu çorba gibi Batı Asya yemekleri, Yüan sarayında bilinmekteydi. 1330 tarihli bir Yüan perhiz mecmuası olan *Yin-shan Cheng-yao*'da, bazı Farsça ve Türkçe ıstılahlar yer almaktadır.[21] Bu kabil münasebetlere, Moğol hâkimiyetine hiç girmemiş uzak bir saha olan Yemen'de, on dördüncü yüzyılın ortalarında bir emir tarafından altı dilde (Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Grekçe ve Ermenice) tanzim edilen lügatte de rastlanmaktadır. Madde başları arasında "çubuk" ve "Çin ördeği" gibi ke-

---

Cambridge University Press, 2001, 63-89, 177-179.

[20] Rashîd ad-Dîn, *Jâmi' at-Tavârîkh*, II (ed. Rowshan and Mûsavî), 1137-1138.

[21] Paul D. Buell, "Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways" *The Mongol Empire and its Legacy* (eds. Reuven Amitai-Preiss and David O. Morgan), Leiden: Brill, 1999, 200-223.

limeler vardır.[22] Moğollar, bütün Avrasya sathında damak kültürüne katkıda bulunmuşlardır.

Marco Polo, Cengizlilerin saraylarına kadar giden en meşhur Avrupalı idi ve fazla ehemmiyeti olmayan bir şahsiyetti. Maceralarıyla alâkalı kitabı, Avrupa'da en çok satanlar arasında yer aldı. Moğol başkentlerinde, muhataplarının itimadını kazanmaya yahut büyük hanlara maharetlerini sunmaya hevesli daha nice kimseler vardı. 1250'lerde Papalık tarafından Möngke'nin sarayına gönderilen Fransisken rahip Rubrucklu Willem, muhtelif deliklerinden kımız ve başka alkollü içecekler akan büyük, gümüş ağaç şeklinde bir garip alet yapan "Parisli Willem"dan bahseder. Keskin gözlü rahip de Moğolların imparatorluk halklarından topladıkları pirinç, darı, buğday ve baldan hazırlanmış bin bir türlü alkollü karışımları tattı. Bununla birlikte, "baştan aşağı aşağılık ve açgözlü şekilde birbirleriyle kafaya dikme" yarışı yapmalarını takbih ettiği büyük şölenlerin bir parçası olan sarhoşluk tertiplerini hoş görmedi.[23]

Müzik, Cengizli saray teşrifatının icaplarından olan aşırı içki tüketimine eşlik ediyordu ve Rubruck, "Tatar" ordugâhlarında çok çeşitli musiki aletlerinin varlığına dikkat çekiyordu. Yüan sarayı, dünya imparatorluğu olduğunu gösteren enstrümanlara sahip bir saz takımını besliyordu. Batı Asya'dan müzikle birlikte aynı tempoda hareket eden mekanik tavus kuşu suretinde bir org getirilmişti. Türk bozkırının *kopuz* gibi yaylı çalgıları da, Doğu ve Batı'daki Cengizli saraylarında mevcuttu. On dördün-

---

[22] Peter B. Golden, ed., *The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot*, Leiden-Boston-Köln, 2000, 112, 227.

[23] William of Rubruck, *The Mission of Friar William of Rubruck* (trans. Peter Jackson, ed. Peter Jackson and David Morgan), Hakluyt Society second series, vol. 173, London: Hakluyt Society, 1990, bilhassa 76-77, 183, 209-210.

cü yüzyılın başlarında Kuzey Afrikalı Müslüman seyyah İbn Battûta, Çin'de, sanatçıların Farsça, Arapça ve Çince şarkılar söyledikleri bir Moğol şölenine katıldı. İran'da da Çin müziği icra edenler vardı.[24] Okçuluk ve güreş, halkça çok rağbet edilen başlıca eğlence türleriydi. Moğol hanları, ülkelerinin her yerinden güreşçiler toplardı. Meşhur "Tazik" başpehlivanı, güreşmekten muaf tutuldu; efendisine, istikbalin başpehlivanları olacak çocukların babası olması emredildi. Polo gibi muhtelif atlı spor türleri, Çin'den Akdeniz'e kadar son derece yaygındı. Bu sebeple Moğollar, beynelmilel spor müsabakalarının ilk teşvikçileri olmalıdırlar.[25]

İdare ettikleri sahalarda ve bunların haricindeki coğrafyada tesirlerini ve tecrübelerini hissettiren Cengizliler ve Moğol seçkinleri, mübadele sürecinin faal oyuncularıydı. Kültür mübadelesi, Moğol süzgecinden geçti. Moğol İmparatorluğu bir müddet huzurlu, güvenilir karşılıklı kültürel münasebetlerin yaşanabileceği bir saha meydana getirdi. Bilgi alışverişi, dünya hakkında daha sahih bir fikir elde etmiş münevverler ve bazı cesur tüccarlar arasında yeni, şuurlu bir ufuk yarattı. Cengizli idaresi, dilde nispeten az bir iz bıraktı. İslâmî "Türkçe ve Farsça konuşan dünya", konuşma dilinde Moğolcaya dönüşmedi. Moğol yerleşimciler mahallî dilleri benimsedi. Moğol dili, büyük ölçüde Moğolların kendileriyle sınırlı kaldı.

Moğol hükümetleri yıkıldığı ve ticaret altüst olduğu zaman Batı Avrupalılar, bu karşılıklı ticarî münasebet çevresinde, Doğu'ya alternatif yollar bulmak arzusunda idiler. Müslüman Ortadoğu da pek iyi durumda sayılmazdı. Dokuzuncu yüzyıldan beri çöküşte olan Abbasî Halifeli-

---

[24] Thomas T. Allsen, "Command Performances: Entertainers in the Mongolian Empire," *Russian Histoire-Histoire Russe*, XXVIII/1-4 (Winter 2001), 41–45.

[25] aynı makale, 38-41.

ği, klasik Arap-İslâm medeniyetine ait unsurlarla birlikte ortadan kaldırılmıştı. On birinci yüzyılda Selçuklu Türklerinin gelişinden bu yana, bozkır halklarının İslâm merkezlerindeki hâkimiyeti devam ediyordu. İslâm, müessir bir siyasî-askerî-dinî kuvvet olarak on dördüncü yüzyılda Osmanlılar döneminde yeniden hayat buldu. Moğol kasırgasının yarattığı birçok benzer topluluktan biri olan Osmanlılar, aslında Cengizli çevresindeki bir Türk kümelenmesiydi.

Moğol yayılmacılığının yankıları, Güneydoğu Asya'da da hissedildi. Moğolların Güney Çin'i fethi, Tai nüfusun Pagan (Bagan) Burma Devleti'ne göçmesine sebep oldu. 1283 ila 1301 yılları arasında Pagan'a (1287'de kısa bir süre ele geçirilmişti) yönelik düzenli Moğol saldırıları, daha fazla yer değiştirmelere yol açtı. Bugün Vietnam, Kamboçya ve Endonezya olarak bilinen yerlerdeki Moğol askerî faaliyetleri de büyük ölçüde akim kaldı. Cavalı Majapahit Krallığı, 1293'te kurulmuş Moğol varlığından faydalandı ve daha sonra onları defetti. Akabinde Majapahit, Batı Avrupa'da çok revaç bulan baharatın önemli tedarikçilerinden biri oldu.

Moğol İmparatorluğu, bozkır halklarının yerleşik toplumlara karşı gerçekleştirdikleri en büyük istilâyı ifade eder. Bu imparatorluk bozkır, orman bölgesi ve pek çok komşu ülkeleri (Çin, İran, Ortaçağ Rusyası), geniş bir dünya mülkünde, insanlık tarihinin en büyük mücavir kara imparatorluğunda bir araya getirdi. Modern dünyanın öncüsü olan Moğol İmparatorluğu, 1250-1350 dönemindeki ilk "dünya sistemi"nin[26] başlangıcını teşkil eden milletlerarası iletişim ağlarına yerleşerek dünya tarihini derinden etkiledi.

---

[26] Jerry H. Bentley, "Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History," *American Historical Review*, CI/3 (June 1996), 766-767.

Yedinci Bölüm
Son Cengizliler, Timur ve Timurlu Rönesansı

Parçalanan Cengizli dünyasında yaşayan Moğollar, giderek tebaaları tarafından massedilen imtiyazlı bir azınlığa dönüştüler. Şamlı Arap tarihçi el-Ömerî'nin ifadesiyle istilâya uğramış Kıpçaklar, Moğollarla karışmışlardı ve bunlar "âdeta aynı nesepten" geliyorlardı.[1] Moğol hâkimiyeti döneminden arta kalan birçok İranî dilliler, altıncı yüzyıldan beri devam edegelen bir süreçte Türk dillerini benimsediler. Türkçe-Farsça iki dilliliği Buhara ve Semerkand gibi şehirlerde yaygın olarak devam etti. Farsça (Tacikçe) yüksek kültür ve hükümet dili olma vasfını korudu, fakat edebî muhitlerde dahi gittikçe Türkçeyle bir arada var olmak zorunda kaldı. Türkçe, Müslüman Orta Asya'nın siyasî açıdan hâkim dili hâline geldi.

Moğollar, Cengizlilerin hususî ordularının bir parçasını teşkil eden bazı boyları bölerek göçebe Türkleri şuurlu şekilde sağa sola dağıttılar. Cengizliler çöktüğünde, Cengizli başbuğların yahut başka mühim şahsiyetlerin adlarını taşıyan boy kimlikleri veya boy benzeri birlikler yeniden ortaya çıktı. Bu, gerçek yahut icat edilmiş ananevî

---

[1] Al-'Umarî, *Das mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-abṣâr fî mamalik al-amṣâr*, herausgegeben mit Paraphrase und Kommentar von Klaus Lech, Asiatische Forschungen, Bd. 22, Wiesbaden: Harrassowitz, 1968, Arabic text, v.73.

akrabalık bağlarından ziyade *altan uruk* mensubuna sadakat hususunda yeni bir vurguyu aksettiriyordu.

Dil değişimi ve yeni kimliklerin ortaya çıkışı, genellikle önceden var olan yahut en dikkat çeken türüne dinde rastlanılan başka kültürel temessül şekilleriyle birlikte gerçekleşmiştir. İslâm, Mâverâünnehr'deki şehirlerden muhtelif Türk-Moğol halklarına yayıldı, bazıları yakın zamanda bu halkların faaliyet sahasına dâhil oldular. Uluğ, Ak, Boz ve Kök gibi farklı birkaç *cüz*'den mürekkep Cuci Ulusu'nda ilk ciddi akınlarını tertiplediler. On altıncı yüzyıldan itibaren Rus kaynakları, Cuci mülkünün esasını teşkil eden, artık önemini kaybetmiş "Uluğ Cüz"e "Altın Orda" demeye başladılar ve genellikle muahhar kaynaklarda da bu ad ile kaydedildiler. Batu'nun kardeşi Berke, muhtemelen 1257'de han olmadan önce, Cuci Ulusu'ndan İslâm'ı benimsemiş ilk kişiydi. Onun dinî mürşidi Buharalı bir sûfî olan Şeyh Seyfeddîn el-Bâharzî idi. Onun tesiri altında kalan bazı Cengizliler ile başkalarının da ihtida etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Fakat bu husus, Cuci Ulusu'nun İslâm'ı resmî din olarak ilan etmesine yol açmadı. Berke'nin sarayında şaman inancına ait pek çok eski anane hâlâ sürüyordu. 1263 yılında Saray'a gelen Memlûk elçileri, eski göçebe su kültüne göre elbiselerini yıkamamaları ve hatta kar yememeleri hususunda ikaz edildiler. Su; gökleri, Türkçe ve Moğolca konuşan halkların ulu gök tanrısı Tengri'yi temsil ediyordu. Su kirletilemezdi.[2]

İslâm, ancak 1320'lerde ihtida eden Özbek ile esaslı bir tutunma noktası kazandı. Özbek'in ihtidasına ait hikâye, bozkır halklarının ihtidasında sûfîlerin rolüne ışık tutmaktadır. Orta Asya'daki ihtida hikâyelerinde yaygın olan bu rivayete göre saraydaki şamanlar, kımız ve diğer meşrubatları hazırlamak için "sihirli güçlerini" kullanıyorlar-

---

[2] Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris: Payot, 1984, 137-141.

dı. Günün birinde, Müslüman velilerin huzurda bulunması, gerçekleşecek bu "harikulâde" ameliyeye mâni oldu. Özbek, şamanlar ve Müslümanlar arasında bir münazara tertiplenmesini emretti. İki taraf da galip gelemediğinden taraflar, bir kez daha hararetli bir münazaranın iktiza ettiğini ileri sürdüler. Biri şaman, diğeri de sûfî için olmak üzere iki büyük tandır yakıldı ve "hangisi yanmadan kurtulursa onun dininin sahih olacağına" karar verilecekti. Müslümanlar çok kıllı bir adam olan Baba Tükles'i seçtiler. Tükles bir savaş zırhı giydi, saçları savrularak zırhın halkalarını delip geçti. Daha sonra tandıra girdi. Muarızı şaman, arkadaşları tarafından çukura atıldı ve dakikasında ateşte telef oldu. Tandırında bir koyun pişiren Baba Tükles, dua okumaya devam ediyordu. İyice kızaran koyun çıkarıldığı ve tandırın kapağı açıldığında "neden acele ediyorsunuz" diye kızdı. O zamana kadar zırhı, "ateş gibi kor haline gelmiş", fakat "Ulu Tanrı'nın kudretiyle Baba'nın vücudunda bir kıl bile yanmamıştı." Han ve maiyeti derhal Müslüman oldular.[3]

Deşt-i Kıpçak'ta İslâm'ın intişarı, İtil Bulgarlarının şehirleri, Harezm'de Ürgenç ve daha uzakta Buhara haricindeki ticaret yollarını izledi. Şehirlere uzak göçebe nüfusta tesiri daha az hissedildi. Sûfîlerin yanı sıra hükümdarlar da bu dini teşvik ettiler fakat şamanî esas, arada kök saldığı halk İslam'ı içinde bugüne kadar varlığını sürdürdü.[4] Kısa süre önce ihtida etmiş Türk-Moğol Şamanları, kerametler gösteren sûfîlerin, tıbbî tedavilerin tesirli olması için şekil değiştirilmesi ve ruh dünyasına girilmesi gerek-

---

[3] Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, University Park, PA: Penn State Press, 1994, 541-543.

[4] David M. Abramson and Elyor E. Karimov, "Sacred Sites, Profane Ideologies: Religious Pilgrimage and the Uzbek State" *Everyday Life in Central Asia Past and Present* (eds. Jeff Sahadeo and Russell Zanca), Bloomington: Indiana University Press, 2007, 338.

tiğine inanan kendi ananevî şamanlarına çok benzedikleri-ni düşünüyorlardı. İhtidadan asırlar sonra, mesela Kırgız-lar arasındaki şamanlar, hâlâ esrimeler ve ruhlara kurban adamalarla hasta insanları "tedavi" ediyorlardı. Akabinde çoğu kere Kur'an'dan ayetler nakledildiyor, iki inanç siste-minin nasıl iç içe geçtiğini gösteren uygulamalar birbirini izliyordu. 1958-1965 yıllarındaki şiddetli kuraklıklar bo-yunca çaresiz kalan Kırgızlar, genellikle Müslüman veli-lerin mezarları başında, kadim şaman ananelerine uyarak hayvan kurban etmişlerdi.[5] Atalardan intikal eden kurt gibi hayvanlara saygı, bazı Orta Asya topluluklarının halk kültüründe yaygın olarak sürmektedir. Müslüman olma-larına rağmen bazı Kırgız ve Özbek kadınlar, doğum es-nasında hâlâ eski Türklerde doğurganlık tanrıçası olan Umay'dan medet umarlar.

Ne var ki yeni bir dinin kabulü, parçalanmış bir devleti koruyamazdı. Özbek'in oğulları ve torunları, birbirlerini katletme gibi şenî bir âdete sahiptiler. 1359'da hanedan-da tam bir başıboşluk yaşanmasına karşılık İslam gide-rek Cengizliler hâkimiyetindeki Moğol ve Türk halkların harmanlanmasıyla vücut bulan ve artık Türkçe konuşan "Tatarlar"ın büyük çoğunluğunun dini oldu.

Nihayet Cucililer, diğer şubelere hâkim oldular, fakat iç huzur hemen temin edilemedi. Moskova Knezi Dimit-ri'nin selefleri, hanlar adına vergi toplamakla temayüz et-mişti, ancak Tatarlardaki siyasî istikrarsızlık, tâbi Dimit-ri'nin 1300'lerin ortalarında muhtariyet iddiasında bulun-masına imkân tanıdı. 1380 yılında Don Nehri yakınında Mamay kumandasındaki Tatar ordusunu yenince, zafer anısına "Donskoy" (Donlu) lakabını aldı. 1381'de Altın Orda'ya hâkim olan yeni metbuu Toktamış'ın huzuruna bizzat gelmemesi, 1382'de Moskova üzerine bir akına

---

[5] Toktobiubiu Dj. Bayaliyeva, *Doislamskie verovaniya i ih perejitki u kirgizov*, Frunze, Kırgız SSR: İlim, 1972, 140-142, 149-151.

yol açtı. Dimitri kaçtı ve Tatarlar şehri yağmaladılar. Fakat Moskova, bu zillete rağmen Tatar gücünü parçalamayı sürdürerek kendi siyasetini tedricî bir şekilde gerçekleştirmeye muvaffak oldu. "Tatar boyunduruğu"nun son bulduğu III. İvan (1462-1505) dönemine kadar Ruslar, hanların hükmî vassalı olarak kaldılar.

Toktamış'ın başarısı, sık sık veraset mücadeleleriyle sarsılmış istikrarsız komşusu Çağatay mülkünün kudretli kumandanı Timur'dan aldığı yardımlardan kaynaklanıyordu. Şehirlere yakın yerlerdeki Çağataylı göçebeler, İslâm'ın tesirini hissediyorlardı, hâlbuki şehirlerden çok uzak olanlar İslam aleyhtârı idiler ve şehirlilere karşı temkinliydiler. Belli aralıklarla vuku bulan baskılara karşılık İslâm, on dördüncü yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Çağataylı yönetici zümrenin dini hâline geldi, fakat boy mensuplarının büyük bir çoğunluğu pagan olarak kaldı.

On dördüncü yüzyılın ortalarında Çağatay mülkü ikiye bölünmüştü. Takriben Mâverâünnehr'e karşılık gelen ve eski bir İslâm merkezi olan Batı kısmı, Çağatay Ulusu olarak biliniyordu. Bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu, Kırgızistan ve Doğu Türkistan'ı şamil Doğu bölgesi, "Moğolların ülkesi" anlamında *Moğulistan* diye anılmaya başlandı. Etnografik açıdan bakıldığında bu yanlıştır. Bölge sâkinlerinin çoğunluğu Türk ve Türkleşmiş Moğollar idi. Müslüman müellifler, hakikî Moğollar gibi İslam medeniyetinin daha az temas ettiği göçebeleri ifade etmek için "Moğul" unvanını kullandılar. Batıdakiler, doğudaki akrabalarını müstehzi bir ifadeyle *Çete* (eşkıya, başıboş, serseri) diye tesmiye etmişlerdir.

Çağatay Ulusu, muhtelif boy varlıklarının ittifakları ve husumetlerinin, Cengizli beylerin şahsî ordularının iç içe geçtiği yamalı bir bohçaydı. Batıda daha ziyade Timurlenk olarak bilinen Temur, burada iktidara geldi. Türkçe "demir" manasındaki bu isim, Arapça ve Farsçaya Tîmûr

olarak uyarlanmıştır. Türk dünyasında hâlâ yaygın olarak kullanılan müşterek bir isimdir. "Tîmûrlenk", "Aksak Timur" manasına gelen Farsça Timur-i Leng terkibinden türemiştir. Sağ bacağındaki bir yara sebebiyle aksayarak yürüyordu ve gençlik maceralarının birinde koyun çalarken düşmanı tarafından sağ elinin iki parmağı kesilmişti.[6] Semerkand'ın yaklaşık 100 km güneyinde, Moğol menşeli Türkleşmiş bir boy olan Barlas aşiretinde dünyaya geldi.

Ölümünden kısa bir süre önce onu ziyaret eden Kastilya elçisi Don Ruis Gonzales de Clavijo'ya göre, Timur'un babası Turagay, "Çağatay kavmine kan bağıyla akraba, muteber bir aileye mensuptu fakat ardında üç yahut dört süvariye sahip olan küçük bir mülkün beyi" idi.[7] Clavijo ve diğerlerinin kaydettiği ananevî rivayetler, Cengiz Han'dan farklı olmayan bir bozkır imparatorluğu müessisinin harcıâlem tasvirini sunar: nispeten genç yaşta liderlik, askerî muvaffakiyet ve kut (iyi talih). Clavijo, Timur'un gençliğinde "dört beş arkadaşıyla" birlikte komşularından sürekli hayvan çaldığını, "cesur ve misafirperver olduğunu", çaldığı hayvanları toylarda arkadaşları ve başkalarıyla paylaştığını anlatmaktadır. Zamanla, âlicenap bir eşkıya olarak ünü arttı ve nihayet yaklaşık üç yüz kadar kişi Timur'a katıldı. Clavijo, onun "yoluna çıkan" herkesi soyması ve haksız kazançlarını tekrar maiyetindekilere dağıtması hakkında izahlarda bulunur. "Bu suretle, rast geldiği tüccarlardan mürûriye alarak tüm ana yolları kuşattı."[8]

Timur, Çağatay Ulusu'nun amansız boy ve aşiret rekabetlerini ustalıkla idare etti ve 1370'de mühim bir siyasî şahsiyet oldu. Yalnız Cengiz soyundan gelenler han

---

[6] Don Ruiz Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403–1406* (trans. Guy Le Strange), London: Routledge, 1928, yeni baskı. Frankfurt am-Main, 1994, 137, 212.

[7] Clavijo, *Embassy to Tamerlane* (trans. Le Strange), 210.

[8] aynı eser, 210-211.

olabileceği için, Timur bu unvanı asla kullanmadı. Onun yerine, Cengiz soyundan gelinlerle evlenerek iktidarını meşrulaştıran Timur, fiilî olarak hükmetmesine rağmen kukla Cengizlileri tahta oturttu. Kendisi *Küregen* (Moğolca: *kürgen*, damat) unvanıyla yetindi. Müslüman kitleler için o, yalnızca Büyük Emir idi.

Çağatay Ulusu'ndaki kuvvet üssünün istikrarsızlığına karşılık Timur'un asıl ihtiyaç duyduğu şey, müessir bir ordunun devamlılığını sağlamak olacaktı. Hareketli olmalarını sağladığı müddetçe, maiyetindekiler ona sâdık kaldılar. Bu, daimî savaş ve talan demektir ki, tertiplediği seferlerdeki acımasız kuvvetini izah etmektedir. Bereket versin ki, muhalifleri zayıflamış ve bölünmüştü. Kendini Çağataylılar yahut Ögedeyliler namına hareket eden biri veya *Padişah-ı İslâm*'ın müdafii şeklinde takdim ederek savaşlarını meşrulaştırdı. Asıl gayesi, başında kendisinin bulunduğu müttehit Cengiz İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaktı. Nevi şahsına münhasır bir şahsiyetti. Harikulâde bir askerî komutan ve siyasetçi olan Timur, aynı zamanda eşi benzeri görülmemiş surette vahşet yapabilecek kabiliyete sahip biriydi. Derhal teslim olmayanları yıkım ve kıyım bekliyordu.

Bozkır insanı, Avrasya ötesi büyük göçebe fâtihlerin sonuncusu olan Timur, yerleşik topluma hiç yabancı değildi. Göçebe ananelerine ve Cengizli esrarına sözde bağlılığı açık olmakla birlikte o, aynı zamanda sınır İslâmı'nın mahsulü bir Müslümandı. Kendi kendini İslâm'ın müdafii ilan etmiş olmasına rağmen kurbanları listesinde dindaşları mühim bir yekûn tutuyordu. Başkalarını şehirlere aşırı müptelâ oldukları için tenkit etmekle birlikte, fetihlerinden esas müstefit olan Semerkand idi. Şehir büyüdü ve Timur'un zapt ettiği yeni, ücra mahallerdeki bazı şehirler, sonradan onun adını aldı.

Clavijo, Semerkand'ı, şehrin içindeki ve dışındaki bahçeler gibi, "pek çok su kanalıyla" sulanan bağ ve bahçelerle çevrili, kesif nüfusa sahip bir yer olarak tasvir eder.[9] Timur, hükümet konakları, darphane, hapishane, Kök Saray (mavi çinileri sebebiyle bu adla anılmıştır) ve Bostan Saray adıyla iki sarayın bulunduğu bir kale inşa etti. Muahhar rivayetlere ve bugün de hâlâ anlatılanlara göre, hükümdarın beyaz bir kilim üzerinde bağdaş kurup oturduğu Kök Taş'ın da bulunduğu Kök Saray, hükümdarlık mercii idi.[10] Saray, daha sonra kanlı taht mücadelelerinin yaşandığı bir yer olarak menfî şöhret kazandı. Timur, Cengiz'in çok yabancısı olduğu yeni sulama kanallarının bakım ve inşasına katkıda bulundu. Savaşlarda kazandığı ganimetleri teşhir maksadıyla tezyin ettirdiği, yakın zamanlarda ziyaret eden birinin "kupa/zafer abidesi" diye vasıflandırdığı Semerkand,[11] imparatorluğunun görülmeye değer bir parçasıydı. İhtişamlı binalara rağmen Timur, şehirdeki pek çok park ve bahçenin birinde, çadırda uyumayı tercih ediyordu. Diğer şehirlerin yanı sıra Harezm bölgesindeki feci bir şekilde yağmalanmış Keş ve Ürgenç şehirleri de yeni inşa faaliyetlerinden faydalandı. Orta Asya, yeniden Doğu ve Batı arasında önemli bir milletlerarası ticaret merkezi oldu.

Tutarsız bir kişi olan Timur, maiyetinde Müslüman âlimlerin olmasından hoşnuttu, fakat hem şeriata hem

---

[9] *a.g.e.*, 286.

[10] Timur ile Kök Taş'ın münasebetine dair sık sık tekrarlanan hikâyenin on sekizinci yüzyılda uydurulmuş olduğu, on dokuzuncu yüzyılda bu mekânı ziyaret edenler tarafından tamamıyla benimsendiği anlaşılıyor. Bugünkü değerlendirmelerin hiçbirinde ondan bahsedilmez, bk. Ron Sela, "The 'Heavenly Stone' (Kök Tash) of Samarqand: A Rebels' Narrative Transformed", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XVII/1 (2007), 21-32.

[11] Colin Thubron, *Shadow of the Silk Road*, New York: Harper Collins, 2007, 199.

de ananevî bozkır kanununa (*töre* yahut *yasa*) riayet etti. Orduları Müslümanları köleleştirirken (İslam hukukunca men edilmişti) ve camileri tahrip ederken o, İslamî müesseselere destek oldu. Askerleri, arkalarında kafataslarından piramitler bıraktı. Muasırı pek çok göçebe seçkin arasında olduğu gibi, bir ayağı şehirli İslâm dünyasında ve diğer ayağı pagan bozkırında idi. Taraftarlarının pek çoğu hâlâ şaman inancındaydı. Stratejik amaçlarla bozkıra seferler düzenlemiş olmasına karşılık, ordusunun esasını teşkil eden Çağatay güçleri dışında, göçebeleri mülküne getirmek için gayret sarf etmedi. Göçebeler, güçlü merkezî devletlerin bir parçası olmaya hevesli değillerdi. Timur'un gayesi için onları muvazenesiz ve parçalanmış bir biçimde tutması kâfi idi.

Bu, bir dereceye kadar at sırtında bir hükümetti. Timur, hükümet altyapısı açısından kayda değer bir şey ortaya koymadı. İmparatorluğu, evvelce mevcut olan bürokratik ve vergi-toplama vasıtalarına eklemlendi. Timur, zamanla mahallî yöneticilerin yerine aile mensuplarını ve itimat ettiği kimseleri ikame etti. Güvenilir kimseler azdı.

Timur'un komşularına yönelik bir tür "yağmacı" seferleri, Hindistan'dan Anadolu'ya kadar uzanıyordu. Bunlar ganimet elde etmeye yönelik akınlardı, kalıcı fetihler değillerdi. Yerli hükümdarlar ya boyun eğip fidye ödüyor ya da kahredici saldırılara maruz kalıyorlardı. Eski mahmisi Toktamış'ı defalarca bozguna uğrattı; Saray'ı ele geçirip yağmaladı. Rus kaynaklarında "Orda" ve sonra "Altın Orda" olarak zikrolunan Cuci Ulusu'nun merkez üssü bir daha asla toparlanamadı.

Timur, Şam'ı "ziyareti" esnasında Mağribli tarihçi, filozof-sosyolog İbn Haldûn ile 1401'de birçok defa "müzâkerede" bulundu. Timur, ümmî olmasına rağmen alaka duyduğu alanların genişliğinin bir emaresi olarak âlimden haberdardı. İbn Haldûn, fâtihin huzuruna geldi ve uzat-

tığı elini öptü. Ana dili Türkçe yanında fasih bir surette Farsça konuşan Timur, Arapça bilmiyordu ve Harezmli bir tercümandan istifade ediyordu. Âlimi, Mağrib hakkında soru yağmuruna tuttu ve ondan kendisi için bir şehrengiz yazmasını istedi. Fâtihin ordugâhında bir aydan fazla kalan İbn Haldûn, ısmarlanan kitabı yazdı (bugüne kadar neşrine rastlanmamıştır). Timur'un zekası, bilgisi ve mütecessis hâlinden etkilendi. Fevkalâde bir diplomat olan büyük tarihçi, insanlık tarihindeki en büyük sahipkıran olduğunu söylediği davet sahibinin gururunu okşadı ve "Tatar" saray teşrifatının önemli bir rüknü olarak ona hediye vermeyi ihmal etmedi.[12]

Timur'un sulhperver olmayan yönü, Ankara Savaşı'nda Osmanlı Sultanı Bayezid'i yendiği ve esir ettiği 1402 yılında fazlasıyla gözler önüne serildi. Osmanlı hükümdarı, esir alındıktan kısa bir süre sonra öldü ve Osmanlıların İstanbul'u almaları yarım asır gecikti. 1404 yılında başkenti Semerkand'a dönen Timur, maiyetindekilerle birlikte Clavjio'yu ve kısmen lakayt bir tavırla Çin'de yeni kurulan Ming Hanedanı heyetini karşıladı. Çin, onun bir sonraki hedefiydi. Kocamış cihangir, doğuya sefere çıktı, fakat ertesi yıl eceliyle öldü.

Hanedan kurucusunun aksine oğulları münevverdi. Âlimleri, şairleri, mimarları ve sanatçıları himaye ettiler. Bazı tarihçiler, kültür ve liyakatin gelişmesine verdikleri önemle Timurluların, Avrupa'da kültürel debdebenin, hükümetin temel rükünlerinden biri olduğu Rönesans monarşilerine benzediğini savunmaktadır. Timur'un oğlu ve halefi Şâhruh, Herat'ı (bugünkü Afganistan) merkez ittihaz etti; eşi Gevher Şâd, tezhip ve mimarlık gibi süsleme sanatlarını destekledi. Cami, *medrese* ve daha başka vakıflar tesis etti. Gevher Şâd, aynı zamanda felaketine yol açan

---

[12] Tilman Nagel, *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*, Munich: Verlag C.H. Beck, 1993, 337-339.

siyasette de müessir bir şahsiyetti. 1457 yılında seksen yaşındayken hanedan içindeki bir iktidar mücadelesinde öldürüldü.

Sanata düşkünlük ve hanedan içi rekabetlerden kaynaklanan cinayet, Timurlu dünyasının en meşhur meseleleridir. Şâhruh'un oğlu, Mâverâünnehr valisi ve 1447'de halefi olan Uluğ Bey, bilime meraklıydı ve Semerkand'da hâlâ ayakta olan bir rasathane inşa etti. Önem verdiği astronomi ve matematik, *medrese*nin bir parçası hâline geldi. Uluğ Bey ve çevresinde gelişen kültür, Farsça ve Doğu Türkçesinin kullanıldığı iki dilli bir görünüme sahipti. Çağatay Ulusu arasında gelişen Doğu Türkçesi, *Çağatayca* olarak bilinmektedir. Ne Şâhruh ne de Uluğ Bey ordu kumandanı olacak istidada sahipti. 1447'de devlet, haris akrabalar, huzursuz madunlar ve isyankâr vassalları tarafından paramparça edildi. Uluğ Bey, iktidarda gözü olan oğlu Abdüllatîf tarafından öldürüldü. Amansız rekabetlere rağmen, son Timurluların en başarılı ismi Sultan Hüseyin Baykara, Herat'ta şairler ve sanatçıların bulunduğu şaşaalı sarayında uzun uzadıya sohbetler tertipliyordu. Timurlu kültürünün parlak döneminde ait eserler, Osmanlı ve Memlûk payitahtlarının yanı sıra Hindistan'daki hayranlarıyla Türk-İran edebiyat ve sanat dünyasının her yanında makes buldu. Herat'ta, sultanın yakın arkadaşı şair Mir Alî Şir Nevâî, hem Farsça hem de Çağatay Türkçesinde divan tertip etti. *Muhâkematü'l-Lügâteyn* (1499) adlı eserinde, Farsça ile Türkçenin aynı itibarda olduklarını savundu. Bununla birlikte Fars kültür gelenekleri, velev ki Çağatayca ifade edilmiş olsun, hâkim olma temayülündeydi.

Herat'la münasebeti olması muhtemel ve hâlâ esrarını koruyan "Muhammed Siyah Kalem" bu asrın müstesna sanatkârları arasındaydı. Gündelik göçebe hayatı, hayalî cin tasvirleri ve gezgin sûfîlere ait zengin, renkli ve canlı tabloları İran'daki yerleşik dünyanın çevresindeki Türk

göçebelerin emsalsiz anlık tasvirlerini sunmuştur.[13] Herat'ta Nevâî'nin himayesindeki rakipsiz minyatür sanatçısı Kemâleddîn Behzâd, bir dizi portre (Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara'nınkiler de dâhil) yapmış, sarayı ve halkın gündelik hayatlarını tasvir etmiştir.

Sûfîler, ferdî olarak ve topluluk hâlinde, Orta Asya göçebelerinin İslâmlaşmasında mühim rol oynadılar. Tarikatlar şeklinde teşkilatlandığı için, kısmen büyük servetler edinen sûfîler, Timurlu siyaseti, cemiyeti, iktisadı ve kültürünün kayda değer unsurlarıydı. Bu tarikatların en nüfuzlusu Buhara bölgesinden bir Tacik olan Hoca Bahâeddin Nakşibend tarafından kurulmuş Nakşibendiyye *tarikatı* idi. Nakşibend, her tarikat pîrinin postunu ve bir dereceye kadar nüfuzunu halefine miras bıraktığı uzun bir geçmişe sahip geleneği devam ettirdi. Sathî bazı benzerlikler taşıdığı Hıristiyan keşişliğinin aksine sûfîler dünyadan uzaklaşmıyorlardı. Yeryüzünü dolaşıyorlardı ve imarethaneleri ardına kadar açıktı. Şehirlerde ve köylerde pek çok Müslüman, tarikatın daimî mensubu olmaksızın âyinlere katılıyordu. Nüfuzlu Nakşibendî Hoca Ubeydullah Ahrâr, Timurlu sultanların müşaviri oldu. Ondan geriye kalan mektuplar, zahitlere, rütbe ve makam sahiplerine destek olmak hususunda müşahhas "niyazların" büyüleyici bir karışımıdır. Hoca'nın tavsiyeleri büyük öneme sahipti.

Çin'deki Cengizliler gibi Timurlular da müessir bir vergi toplama sistemi ve göçebelerin yabancısı oldukları daha merkezî hükümet usulleri geliştirdiler. Göçebeler bozkır-

---

[13] Filiz Çağman, "Glimpses into the Fourteenth-Century Turkic World of Central Asia: The Paintings of Muhammad Siyah Qalam" *Turks: A Journey of a Thousand Years, 600-1600* (ed. David J. Roxburgh), London: Royal Academy of Arts, 2005, 148-190. Timur dönemi sanatına ait örnekleri şu çalışmada bulmak mümkündür: David J. Roxburgh, "The Timurid and Turkmen Dynasties of Iran, Afghanistan and Central Asia c. 1370–1506" *Turks* (ed. Roxburgh), 192-260.

lara ricat ettiler, geliştiler ve nihayet Timurluların aleyhine büyük, güçlü bir konfederasyon hâlinde geri döndüler. Timurlu Orta Asyası'nda kargaşalar sürdüğü ve o zamana kadar beynelmilel ticaret merkezi olan Hint Okyanusu ticaretinden Memlûklu hâkimiyetindeki Mısır marifetiyle gelen malların maliyetleri arttığı için Avrupa'da deniz gücüne görülmemiş bir alaka duyulmaya başlandı. Devlet gelirlerinin azalması karşısında umutsuzluğa düşen Memlûk Sultanı Barsbay, transit ticarete ağır vergiler koymaya başladı. Bu pahalı aracıyı aşmak isteyen Avrupalılar, Hint Okyanusu'na doğrudan ulaşmak maksadıyla daha müessir bir deniz gücü geliştirdiler. Nihayet, Vasco Da Gama'nın 1498'de Hindistan'a seyahatini müteakip deniz yollarının değişmesi, Orta Asya ekonomisini etkiledi. Kara yollan çok tehlikeli ve masraflı hâle gelmişti.

Timurlular çağında, Mâverâünnehr'deki Türklerin ittifakına ve gayri-Türk nüfusun daha fazla Türkleşmesine, hâlihazırda hareket halinde olan nüfusta değişmelere şahit olundu. Türk boylarından bazıları, muhtemelen Timurlu hâkimlerin baskısı altında yerleşik hayata geçmeye başladı. Yerleşik tebaayı idare etmek daha kolaydı. Yerleşik hayat tarzının ve Türk dilinin kullanımının yaygınlaşmaya başladığı bu iki safha, bugünkü Özbek halkının önemli bazı etnik ve dil unsurlarını ortaya çıkardı.

Cucililerin dağılması, Timurluların dağılmasını hazırlatıyordu. 1399'da evvelce Toktamış'ın kumandanlarından olan Edige, Toktamış'ı ve müttefiki Litvanyalı Vytautas'u (Witold) mağlup etti. Bundan sonra, 1410 yılına kadar Cuci hanedanına mensup birkaç kukla şahsiyeti kullanarak Altın Orda'ya hâkim oldu. Deşt-i Kıpçak'taki göçebeler arasında İslâm'ın çoğu defa zorla yayılmasını bilfiil destekledi ve soyunun ilk halife Ebu Bekr'e dayandığını ilan etti. Burada garip olan, muteber bir İslamî nesebi, bozkırdaki siyasî iktidarın icrasıyla irtibatlandırma teşebbüsüdür. Bu

teşebbüs akim kaldı. Edige, 1419 yılında bitmek bilmeyen bir savaş girdabında can verdi, vücudu Cengizli olmayan türedilere bir ibret olarak lime lime edildi. Bu utanç verici akıbete rağmen, Edige'nin maceraları, efsane halinde Tatarlar, Başkurtlar, Karakalpaklar, Özbekler ve Nogayların şifahî halk kültürünün bir parçası olarak yaşadı. Onun asıl taraftarları, Türkleşmiş bir Moğol boyu olan Nogaylar idi. Yeniden toparlandılar ve on beşinci yüzyılda artık Nogay Orda olarak bilinen Nogaylar, Batı Sibirya ile İtil arasındaki siyasî açıdan parçalanmış Cengizli topraklarında saltanat belirleyicileri ve yıkıcıları oldular.

1420'lerde meydana gelen taht mücadeleleri, kuraklık ve veba, Cuci Ulusu'nun devam edegelen parçalanmasını şiddetlendirdi. Bu karanlık bir devirdir ve bu devirden geriye kalan tarihî kayıtlar ihtilaflıdır. 1443 ila 1466 yılları arasında (hatta, muhtemelen 1502 gibi geç bir döneme kadar), Kırım'da, Orta İtil bölgesi Kazan'da ve Aşağı İtil bölgesi Astarhan'da üç yeni Cuci hanlığı teşekkül etti. Dördüncü devlet Kâsım Hanlığı, 1452'de Moskova Knezliği'nin yardımıyla Oka Nehri kenarında kuruldu. Cengizli soyundan herhangi biri, bu hanlıklarından biri ya da bir diğeri üzerinde hak iddia edebilirdi. Askerî destekleri son derece mühim olan Nogaylar, bu devam eden siyasî kargaşadan faydalanmaya dünden razıydı. Cuci mülkü bir dizi istikrarsız devlete kaldı.

İtil-Ural bölgesindeki Cuci hükümranlığının da etnik ve dinî şubeleri vardı. İtil Bulgarları, Kıpçaklar ve bugünkü İtil Tatar halkını vücuda getiren "Tatarlar"la karışmışlardı. Bu sürecin dışında kalan diğer Bulgar kümelenmeleri, yerli Fin halklarla karıştılar ve İslâm'ı kabul etmediler. Bunlar İtil Tatarlarına komşu olarak yaşayan, bugün yaklaşık iki milyon civarında olan günümüz Çuvaş halkının atalarıdır. Bulgarca-Türkçe dilini muhafaza eden tek halktır. "Bulgar" mirasına ait mefhumlar, Çuvaş ve İtil Tatar

kimliklerinin tanımlanmasındaki rolünü oynamaya devam etmektedir. Tatarlar arasında Bulgar mirası, İslâm ile irtibatlandırılmıştır.[14] Ural bölgesindeki komşu Başkurtlar da İslâm'ı kabul etmiş fakat, yakın dil akrabalıkları olan, büyük kısmı yerleşik ve diğerlerine nazaran oldukça şehirleşmiş Kazan Tatarlarının tam aksine bunlar, göçebeliği sürdürmüştür.

İtil-Ural bölgesinin doğusunda, Batı Sibirya'nın orman-bozkır bölgesinde, en kuzeydeki Müslüman devlet olan Cuci menşeli Sibir Hanlığı, anlaşılması zor şartlar altında vücut buldu. Cuci'nin oğlu Şiban'ın soyundan İbak Han'ın liderliğindeki Sibirler, muntazam bir siyasî-askerî güç olarak ortaya çıktılar; Nogaylar ile sık sık yakın münasebetler kurdular ve bu sebeple İtil hanlıklarına hükmetmek isteyen Cuci soyundan prenslerin mücadelelerinde önemli rol oynadılar. 1481 yılında, İbak Han ve Nogaylar, Uluğ Cüz (Altın Orda) Hanı Ahmed'e art arda öldürücü darbeler vurdular. Ciddi şekilde zayıflayan ve ardından Kırım Hanlığı'ndan gelen saldırılarla harabeye dönen Altın Orda, 1502 yılında ortadan kalktı.

Altın Orda parçalanırken yeni konfederasyonlar ortaya çıktı. Nogay desteği sayesinde, Şibanî soyundan Ebu'l-Hayr Han, 1451'de Batı Sibirya-Deşt-i Kıpçak'ta hâkim güç hâline geldi. Kıpçaklar ve Türkleşmiş Moğol boylardan mürekkep olan taraftarları, Cuci soyundan İslâm'ı kabul etmiş hanın adını alarak kendilerini Özbek diye tesmiye ettiler. Bunlar, İngilizce'de daha ziyade isimlerinin Rusça telaffuzu Uzbek şeklinde bilinmektedir. Ebu'l-Hayr Han'ın Timurlu hâkimiyetindeki Mâverâünnehr'e başarılı akınları, nüfuzunu artırdı. "Devleti", Ural ve Sır-Derya nehirlerinden Balkaş Gölü ve İrtiş Nehri'ne uzanıyordu. Acımasız bir şahsiyetti, mülkündeki diğer Cucililer ve tâbi

[14] Bk. Allen J. Frank, *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Leiden: Brill, 1998.

boylardan gelen tehditleri bertaraf etti fakat felaketi başka bir bölgeden geldi: Güçlü bir Batı Moğol boy birliği olan Oyratlar.

Oyratlar, Moğol dünyasının orman sınırlarında ortaya çıktı. Başbuğları, evvelce Cengizlilerle önemli evlilik bağları kurmuş, *beki* unvanına sahip, siyasî açıdan güçlü şamanlardı. 1368'de Yüan Hanedanı'nın çöküşünden sonra, Çin'deki Moğolların çoğu, doğu ve batıda iki büyük coğrafî kümelenme vücuda getirdikleri Moğolistan'a döndü. *Tümenler* hâlinde teşkilatlanmış Moğollar, Moğol siyasetinin durmadan değişen satranç tahtasında, nüfuzu artıp eksilen Cengizli soyundan büyük hanların idaresi altında varlıklarını sürdürüyorlardı. Kimi Cengizli soyundan olmayanlar da dâhil olmak üzere birçok han, iktidar uğruna rekabet etmeye başladı. Zaman zaman Moğolistan'ın pek çok yerine hâkim batı boylarının temel unsuru olan Oyratlar, nihayet Batı Moğolistan, Doğu Türkistan ve Sibirya bölgesinin İrtiş Nehri'ne kadar uzanan sahasında hüküm sürdüler. Ming Hanedanı, başıboş hâldeki Moğol sınırlarına hâkim olmak ümidiyle Oyrat-Doğu Moğol rekabetlerini tahrik etti.

On beşinci yüzyılın ortalarında, Togon ve oğlu Esen dönemlerinde Oyratlar güçlendi. Nüfuzlarını Çağatay Ulusu'na, doğuda Mançurya ve Çin'e kadar genişleten ve hatta 1449'da yakaladıkları Ming imparatorunu bir yıl kadar esir eden Oyratlar, Moğolistan'a hâkim oldular. Cengizli soyundan olmayan Esen, çoğu defa Cengizli soyundan kukla bir kişiyi başa getiriyordu, fakat 1453'de kendini büyük han ilan etti. Kumandanları bu gelişmeden rahatsız oldular ve Esen, hasımlarından biri tarafından 1455'de öldürüldü.

Batıda yalnız Ebu'l-Hayr, Oyratlara karşı koyacak kudrete sahipti. 1446'da iki ordu birbirleri üzerine yürüdü. Esen'in kuvvetleri Ebu'l-Hayr'ın kuvvetlerinden sayıca

çok üstündü. Bununla birlikte Esen, "Artık gençlerimizin gömleklerinden ne ter damlasın, ne de vücutlarından kan aksın" diye elçisi marifetiyle mağrur Özbek hanına barış teklif etti.[15] Ebu'l-Hayr Han, bu teklifi reddetti. Yenildi ve Sır-Derya bölgesinde Sığnak şehrine sığındı. Bu Oyrat mücadelesi, gelecekte ortaya çıkacak hadiselerin habercisiydi. 1457 yılında Esen'in halefi Amasanci, Ebu'l-Hayr Han'ı feci şekilde yenilgiye uğrattı.

Uzun zaman Ebu'l-Hayr Han'ın acımasız idaresi altında sürünen Cuci Ulusu'na mensup Canıbeg ve Giray, artık onun nüfuzunu tehdit ediyorlardı. Bu asiler kendilerini *Özbek-Kazak* diye tesmiye ediyor ve sonradan yalnızca hür, müstakil adam, yağmacı, maceraperest gibi genellikle "asi" manasında bir unvan olacak *Kazak* ismiyle anılıyorlardı.[16] 1459'dan 1460'ların sonlarına kadar binlerce Özbek-Kazak, Ebu'l-Hayr idaresinden kaçtı ve Kazakistan'ın güneydoğusunda, Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasındaki Yedisu bölgesine sığındı. Mirza Haydar Duğlat'ın 1546'da tamamladığı *Tarih-i Reşîdî* adlı tarihindeki kayıtlara göre, Ebu'l-Hayr Han'ın ölümünden sonra Özbek Devleti "karıştı ve aralarında bitmek bilmez kavgalar baş gösterdi."[17] Günümüzün Kazakları olan Özbek-Kazaklar büyümeye devam etti. 1466'ya kadar çoktan heybetli bir konfederasyon teşkil etmişler ve çok geçmeden Özbeklere karşı harekete geçmeye hazır hâle gelmişlerdi. Günümüz Özbek

---

[15] S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pişçulina, V. P. Yudin red., *Materialı po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov*, Alma-Ata: Nauka, 1969, 169.

[16] Kazak, daha sonra Rus (kazak) ve Ukrayna (kozak) dillerinde bozkır sınırlarındaki özgür ve büyük ölçüde Slav olan nüfusu ifade etmek için ödünçlenmiştir: Don Kazakları/Kossaklar.

[17] Mirza Muhammad Haidar Dughlat, *A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i Rashîdî* (ed. N. Elias, trans. E. Dennison Ross), London, 1895; yeni baskı. London: Curzon Press, 1972, 82.

ve Kazak halkları, artık kısmen kalıcı hâle gelmiş olan bir bölünmenin mahsulüdürler.

Çağataylıların devam edegelen kavgaları ve hanların gönülsüz göçebelere İslam'ı genellikle zorla benimsetmeye çalışmaları neticesinde Moğulistan'daki durum karmakarışık bir hâl aldı. *Tarih-i Reşîdî*, Çağatay soyundan Muhammed Han döneminde, "bir Moğul sarık takmazsa başına at nalı çivisi çakıldığı"ndan bahseder. Aynı kaynak, serkeş başbuğun, çelimsiz bir Tacik din adamının heybetli bir kâfiri yere sermesiyle hemen ihtida ettiğini yazmaktadır.[18] On beşinci yüzyılın sonlarında Moğulistan İslâmlaşıyordu. Ancak Kırgızlar, büyük ölçüde şaman yahut İslâm ve şamanlığın harmanlanmasıyla vücut bulan inancın taraftarı olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu dinî gerilimler ortasında Oyratlar, eski Çağatay mülkünün her yerini durmadan tehdit ettiler. Moğulistan'da Üveys Han onlarla altmış bir kez savaşmış ve yalnız birinde galip gelmişti. Bununla birlikte Üveys Han, bölgeyi hemen hemen bir arada tutabildi. 1428'de ölümünün ardından daha büyük bir siyasî parçalanma ortaya çıktı.

Doğu Türkistan'da da istihaleler meydana geldi. On dördüncü yüzyılın sonlarında Turfan, hâlâ büyük ölçüde gayrimüslim idi. Uzun zaman Türk Budist ve Hıristiyan kültürleriyle münasebeti olan "Uyguristân" ismi, on altıncı yüzyıla kadar hafızalardan silinmişti. Bölge, on altıncı yüzyılın sonu ila on yedinci yüzyılın başlarında tamamen İslâmlaşmıştı.

Bu zamana kadar Cengizli nüfuzu hayli zayıflamıştı. Dayan Han unvanıyla bilinen Kubilay soyundan Batu Möngke, 1483'den sonra Doğu Moğollarını yeniden bir araya getirdi. Bir yaşında öksüz kalan Batu, belli bir üstünlüğe sahip Çahar Moğollarının hanı Manduul'un dul eşi, dişli ve siyasî açıdan güçlü Manduhay Hatun (mahallî

[18] *a.g.e.*, 14-15, 58.

kroniklerden birinde "üvey annesi" olarak bahsedilir) ile evlenerek yedi yaşında tahta çıktı. Bugün İç Moğolistan'a Çaharlar hâkimdir. Siyasî kararlar muhtemelen Manduhay Hatun ve onun ordugâhından çıkıyordu.

Moğol kronikleri, sonradan Dayan Han'ı Cengiz'in gerçek vârisi ve Manduhay Hatun'u ulusun anası olarak tasvir etmişlerdir. Dayan Han, Moğolları sağ ve sol cenahlara bölünmüş altı grup hâlinde teşkilatlandırdı. Bazı değişikliklerle birlikte sistem, yirminci yüzyılda da sürdü.[19] Çaharlar yanında sol cenaha, Moğolistan Cumhuriyeti (Dış Moğolistan) nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Halhalar da dâhildi. Dayan Han'ın başarılarına rağmen, ölümünden sonra her iki taraf için de tahripkar neticeleri olan mücadeleler yeniden baş gösterdi. Birlik zor durumda kaldı. Bu arada Orta Asya sınırındaki bölgelerde yeni imparatorluklar teşekkül ediyor; bozkırda yeni konfederasyonlar şekilleniyor ve yeni teknolojiler önem kazanıyordu.

Onuncu yüzyılın başlarında Çinliler, "ateş mızrağı"na bağlı ve barut doldurulan bir tüpten mürekkep ilk alev makinasını geliştirmişti. Buna, insan vücudunu parçalayabilecek parçacıklar saçan başka düzenekler eklendi. Moğol döneminin şafağında, iptidaî barutlu silahlar mevcuttu. Yeni askerî teknolojiler karşısında daima dikkatli olan Moğollar, bu aletleri Avrasya'nın her tarafına yaydılar. 1300'de tüpler daha büyük, namlulu ve artık kurşun ateşleyebilecek hâle geldi. Timur'un cephaneliğinde ateş püskürtücüler ve fişekler bulunmaktaydı. Osmanlı seferinde ele geçirdiği topçu mütehassısları yanında götürerek Orta Asya'ya tüfek ve topları sokmuş olması muhtemel görünüyor. Barut Çağı, Orta Asya'ya varmıştı ve Timur,

---

[19] Johan Elverskog, ed. and trans., *The Jewel Translucent Sutra. Altan Khan and the Mongols in the Sixteenth Century*, Leiden: Brill, 2003, 8-9, 48-52, 71.

bu yeni savaş araçlarının daha fazla yayılmasına katkıda bulunmuştu.

Bununla birlikte göçebeler, genellikle bu yeni silahları benimsemekte geç kaldılar. Bu ilk safhada mezkûr silahların emniyetleri ve hassas nişanları, nadiren talimli okçunun yerini tutabilmişti. Başlangıçta toplar, hızla hareket eden atlılara karşı çok tesirli değildi. Ming Hanedanı'nın silahlarının, Esen Han'ın Oyratları karşısında hafif kaldığı görüldü. Bu durum Ming Hanedanı'nın kudretini şüpheye düşürdüğü gibi, barutlu silahların Moğol tehdidiyle müessir bir şekilde başa çıkmaktaki acziyetinin, Çin silahlarının gelişmesini geciktirdiği ileri sürülmüştür. Ancak Avrupa'da durum böyle değildi.[20] Zamanla, giderek çok daha hassas barutlu silahlarla mücehhez piyadelerin süvari okçulardan üstün olduğu ispat edilecekti. On beşinci yüzyılın sonlarında göçebeler, hâlihazırda barutlu silahlarla müdafaa edilen son derecede müstahkem şehirleri artık fethedemiyorlardı. Savaş teknolojisi, müteharrik atlı okçunun binlerce yıllık üstünlükleri aleyhine gelişiyordu.

---

[20] Kenneth Chase, *Firearms: A Global History to 1700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 52-53, 55, 61; Peter C. Perdue, *China Marches West The Qing Conquest of Central Eurasia*, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2005, 58-59.

Sekizinci Bölüm
Barut Çağı ve İmparatorlukların Tazyiki

On altıncı yüzyılın başlarında Orta Asyalılar, kendilerini zamanla sınırlarındaki rakip imparatorluklar arasında sıkışmış hâlde buldular. Batı İran ve Anadolu Türk boyları arasında militan bir Sûfî hareketin vârisi olan Safevî Şahı İsmail, İran'ı fethetti ve Şiî İslâmı devlet dini hâline getirdi. Şiî İran, en kudretli Sünnî Müslüman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünnî Orta Asya ile doğrudan temas kurmasını engelledi. 1550'lerde Moskova Knezliği, Orta Asya ve Ortadoğu Müslüman Türk halkları arasındaki engelleri daha da arttırarak İtil Cucilerini istilâ etti. Moğolların, dinî rehber *Dalay Lama*'nın manevî (ve umumiyetle siyasî) lideri olduğu Tibet Lama Budizmini benimsemeleri, Cengizli memâlikini daha da parçalayarak Müslüman Türkleri ve Farsları, Budist Moğollardan ayırdı. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Mançu İmparatorluğu'nun doğuşu ve yükselmesi bu ayrılıkları derinleştirdi.

Askerî güç dengesi göçebelerin aleyhine değişiyordu. 1600'lerin ortalarında göçebelerin kompozit yayı ile fitilli tüfek arasında hâlâ bir denge vardı. Bir asır sonra, çakmaklı tüfek, üstün silah hâline geldi. Bazı göçebeler, ananevî savaş tarzlarına uymayan yeni teknolojiyi reddettiler. Diğerleri bu teknolojiyi kullanmaya istekli idiler, ancak büyük ölçüde yeni silahları imal edecek sınaî kabiliyetleri

ya da onları satın alacak paraları yoktu. Neticede Orta Asyalılar, silah yarışında geride kaldılar. Göçebe-savaşçının altın çağı artık geçmişti.[1]

Ebu'l-Hayr Han ile bağlarını koparan Kazaklar, Türk Cengizli dünyasının yeniden teşekkülünde bir katalizatör görevi gördüler. 1470 sularında, Canıbeg ve Giray liderliğindeki Kazak aşiretleri, güçlü bir birlik içinde kaynaşarak bugünkü Kazakistan'a yerleştiler. Aslında sosyo-politik bir tabir olan *Kazak*, etnik isme dönüştü. Canıbeg'in oğlu Kâsım Han, Cuci'den sonra, bir milyondan fazla savaşçı ile Deşt-i Kıpçak'ın hemen her yerini idare eden en güçlü hükümdar kabul edilir.[2]

Muhammed Şibanî (Ebu'Hayr Han'ın torunu) ve Özbekler, Kazak düşmanlarının baskısı yüzünden 1500'de Timurlu idaresinin bakiyelerini sürerek Mâverâünnehr'e girdiler. Sonradan Hindistan'a sığınan Timurlu asilzâde, şair ve savaşçı Bâbür, Şibânî Han'ın amansız düşmanlarından biri idi. *Bâbürnâme* adlı hatıratında Bâbür, Özbek ezelî hasmını zemmeden bir tasvir çizer. Bâbür onu "Yavşan Han" olarak tesmiye eder, onun "yavan şiir" yazan ve besteleyen bir cahil olduğunu anlatır; "aptal, ahmak, küstah ve putperest olduğuna dair aleyhinde birçok şey söyler."[3] Yavşan, sanrılara sebep olacak ilaçların yapılması için kullanılırdı, dolayısıyla Bâbür'ün taktığı aşağılayıcı lakap (Moğolca benzer bir ses oyunu *şeybak*, "yavşan"), aynı zamanda onun esrarkeş olduğunu ima eder.

Gerçekte Şibanî Han, asrının şartlarına göre iyi tahsil görmüştü; manzum ve mensur eserleri bölgenin müşkülpesent edebî muhitlerinde ona itibar kazandırdı. O, bu

---

[1] Chase, *Firearms*, 124, 203.

[2] Dughlat, *Tarikh-i Rashîdî* (ed. Elias, trans. Ross), 272-273.

[3] *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor* (ed. and trans. Wheeler M. Thackston), New York: Oxford University Press, 1996, 256.

gibi konularda hiç de temiz olmayan Bâbür'den daha fazla içki müptelâsı değildi. Üstelik Şibanî Han, Nakşibendîlerin yanı sıra, göçebeler arasında İslam'ın yayılmasında mühim bir rol oynayan Yesevî dervişleriyle samimî münasebeti olan itibarlı bir Müslüman idi. Şah İsmail'in ideolojik iddialarına karşı koyan Şibânî Han kendini "imâmü'z-zamân, halîfetü'r-rahmân" olarak ilân etti.

Özbekler, Mâverâünnehr'i "Özbekistan"a dönüştürdü. Bunlar aynı zamanda nüfusun az bir kısmını teşkil eden askerî ve siyasî zadegân zümreyi vücuda getirdiler. Dilleri ve kültürleri yamalı bohça olan ilk Türk ve İranlı tabakalar arasında yerleştiler. Resmî ve edebî çevrelerinde Türkçeyi temsil edenler, yeni Kıpçak fâtihleri değil, şehirli Türk-İran, Timur medeniyetiyle uzun zamandır münasebeti olan aşırı derecede Farslaşmış Çağatay Türkçesi idi. Entelektüel seçkin zümre Farsça ve Türkçe iki dilliliğini devam ettirdi. Türk-Fars kültür sahası Hindistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na uzanıyordu. Sünnî-Şiî düşmanlığı, karşılıklı kültürel münasebetleri daha da zorlaştırdı, ancak Türk-Fars müşterek hayatı devam etti.

Muhammed Şibanî Han, İran'daki Safevî Şiîlere karşı kendisi gibi Sünnî Müslüman olan Osmanlıların müttefiki idi. Şibanî Han için mukadder olan savaş, 1510'da Merv yakınlarında gerçekleşen bir meydan muharebesinde ölümüyle feci şekilde neticelendi. Safevîler, apaçık meydan okuyan Osmanlı sultanına onun saman dolu kafa derisini gönderdiler. Bazı Timurlular, Safevîlerin yardımıyla kısa süreliğine Mâverâünnehr'e döndüler; 1512'de yeniden dirilen Özbekler karşısında bir kez daha mağlup oldular.

Bâbür, 1512 yılında önce Afganistan'da Kabil'e ve daha sonra Hindistan'a kaçan Timurlular arasındaydı. Delhili Ludi sultanını mağlup etti ve Hindistan Bâbür Hanedanı'nı (1526-1858) kurdu. Bâbür ve hemen ardından gelen halefleri Hindistan'ı, Mâverâünnehr'i yeniden ele geçire-

cekleri zamana kadar, muvakkat bir melce olarak görüyorlardı, ancak bu gayeye matuf teşebbüsleri akim kaldı. Bununla birlikte Bâbürlüler, kültürel açından ilk vatanlarına yönelmeye devam ettiler. Bâbürlü hükümdarlar, on sekizinci yüzyılın başlarına kadar hâlâ Çağatay Türkçesinde tahsil görüyorlardı. Farsça, Orta Asya'da olduğu gibi devlet ve yüksek kültür dili olarak kullanılıyordu. Bâbürlüler ile Özbekler arasındaki husumet devam etmesine karşılık Bâbürlü Hindistanı, Orta Asya'nın bürokratik, askerî ve entelektüel kabiliyetinden faydalanmayı sürdürdü. Kazanç peşinde olan hırslı, kabiliyetli insanlar için burası bulunmaz bir yerdi. Bazı Orta Asyalılar geriye dönmediler; iklim ve yiyeceğinden şikâyet eden diğerleri kısa süreliğine geldiler, servet edindiler ve ayrıldılar.

Bâbür'ün kuzeni Mirza Haydar Duğlat'ın hayat hikâyesi, devrinin buhranlı tabiatını resmetmektedir. Özbekler, 1508 yılında Herat bölgesinde babasını öldürünce Bâbür onu yanına aldı. Bâbür'ün himayesinde, Farsça ve Türkçe şiir yazmada, resim, hat ve ok yapımında "marifetli" biri oldu.[4] *Tarih-i Reşîdî*'si vakalar ve bu vakalara yön veren insanlar hakkında parlak mülahazalarla doludur. Bir diğer kuzeni, Moğolistan'da Yarkend Hanlığı'nın hükümdarı Said Han'ın hizmetinde olan, yaşadığı asırda Orta Asyalı zadegânların çok marifetli olduklarına dikkat çeken Duğlat, bir asker ve siyasetçi olarak sivrildi. 1541 yılında Keşmir'i aldı ve yarı muhtar devletçiğini kurdu. Acımasız tecrübeler ona ortaya çıkan fırsatları kaçırmamayı öğretti.

Batı'da Moskova Knezliği, on altıncı yüzyıldan itibaren Orta Asya sınırlarının teşekkülünde giderek belirleyici bir unsur oldu. Ortodoks Kilisesi ve Moğollara hizmet etmekle meşruiyet kazanan Moskova büyük knezleri, diğer Rus knezliklerini idareleri altında topladılar. Osmanlı Türklerinin 1453'te İstanbul'u fethetmelerinden sonra Moskova

[4] *Baburnama* (ed. and trans. Thackston), 46.

Knezliği, kendini Ortodoks Hıristiyanlığın son karakolu olarak görüyordu. Doğuda Fin-Ugor topraklarına yayılan Moskova Knezliği, çok geçmeden kürk avcısı kuzey halkları üzerinde Kazan ve Sibir hanlıklarıyla nüfuz mücadelesine girişti. Bu gelişme, Sibirya ve daha sonra Kazak bozkırlarına yayılan Rusların İtil Tatar hanlıklarını istilâsı için bir milat oldu.

1552 yılında, "Korkunç" İvan yani Moskova Çarı IV. İvan, Kazan Hanlığı'nı istilâ etti. Ural bölgesindeki Müslüman Bulgar-Tatarlar ile Başkurt kabileleri ve İtil bölgesi Fin halklarından müteşekkil nüfusun tamamı Rus tebaası oldu. IV. İvan, 1556'da Astarhan Hanlığı'nı aldı. Asırlardır Türk halklarının idaresinde olan İtil-Ural bölgesi, Rus hâkimiyetine girdi. Moskova Çarlığı Orta Asya'ya ilk adımını atmış oldu.

1547 yılında çar (sezar) unvanını alıp İtil hanlıklarını istilâ eden IV. İvan, güçlü bir ideolojik iddia olarak kendini Bizans imparatorlarının ve Cengizli hanlarının vârisi olarak sundu. Moskof propagandacılar, Çarın istilâlarını İslam'a karşı bir haçlı seferi olarak tasvir ediyor; Müslüman Tatarları topyekûn Hıristiyanlığı benimsemeye çağırıyorlardı. Kiliseler, harap olmuş camilerin yerini aldı ve İslam dininin tebliği yasaklandı. Bundan sonra Moskova'nın politikaları, şartlara bağlı olarak Hıristiyan misyonerlik faaliyeti (bazen cebrî) ve hoşgörüsü arasında gidip geldi. İtil bölgesindeki Fin nüfusu gibi pagan halklar, çoğu zaman, ancak üstünkörü şekilde Ortodoks Hıristiyanlığı kabul ettiler. Şümullü bir kolonizasyon takip edildi. On yedinci yüzyıla gelindiğinde, Ruslar bu bölgelerde çoğunluğu meydana getiriyorlardı.

Moskof hizmetine girmeye teşvik edilen Tatar soyluları, Ortodoks Hıristiyanlığı kabullenerek ve emperyal Rus aristokrasisinin önemli bir unsurunu teşkil ederek hızla asimile oldular. Kabul etmeyenler, genellikle tüccar veya

ulemâ olabildiler. Akabinde İtil boyu Tatar tacirleri ve ulemâsı, bozkırlarda Türkçe konuşan göçebeler arasında İslam'ın devam edegelen faaliyetlerinde önemli rol oynadı.

1500'den 1900'e kadar, dünyanın en hızlı büyüyen ülkelerinden biri olan Rusya, günde yaklaşık 50 mil kare ele geçiriyordu. İlk safhada Moskof sınır kaleleri, daha fazla yayılmak ve göçebe köle akınlarından korunmak maksadıyla menzil noktaları oldu. Köle akınları büyük insan kaybına yol açtı. On sekizinci yüzyılın ilk yarısı gibi geç dönemde bile, çok sayıda Rus (muhtemelen 200.000 kadarı) kaçırılarak esir edilmişti. Bu durum, Rus topraklarını bir köle kaynağı olarak Afrika'dan sonra ikinci sıraya koyuyordu.[5]

Kazak maceraperest ve haydut Yermak Timofeyeviç'in 840 kişilik bir kuvvetle Sibir Hanı Küçüm'ü mağlup edip başkenti İsker'i yağmaladığı 1581'de IV. İvan, Sibirya'yı istilâya başladı. Yermak, 1585 yılında bir Tatar pususunda öldü, fakat Ruslar Küçüm'ü vurmaya devam etti. Küçüm ailesini (iddiaya göre yüz karısı vardı), servetini, mülkünü kaybetti ve 1598'de nihaî hezimetinden sonra sığındığı Nogaylar tarafından katledildi.[6]

Rus ilerlemesine yardım eden çiçek hastalığı (Sibirya'nın bazı bölgelerinde halk arasında "Kızıl Cadı" olarak adlandırılır[7]) ve diğer başka hastalıklar yerli nüfusu kırıp geçirdi. Moskova orduları ilerlerken stratejik mevkie sa-

---

[5] Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*, Bloomington: University of Indiana Press, 2002), 21-22.

[6] Vadim V. Trepavlov, *Istoriya nogayskoy ordı*, Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2001, 372-375.

[7] Kırmızılar giymiş kan içen bir yaşlı kadın olarak tasvir edilir. Bk. Ruth I. Meserve, "The Red Witch", *The Role of Women in the Altaic World.* Permanent International Altaistic Conference, 44 th Meeting, Walberberg, 2631 August 2001, ed. Veronika Veit, Asiatische Forschungen, Bd. 152, Wiesbaden: Harrassowitz, 2007, 131-141.

lıip kaleler inşa ederek Sibirya üzerinden Pasifik'e yürüdüler. 1638'de Pasifik'e ulaştılar ve 1640'larda Ohotsk'un temelini attılar. Onları Rus koloniciler takip etti. Oyratların önce tebaası ve sonra da diğer Sibirya halkları üzerinde hâkimiyet kurmak için rakipleri olan Yenisey Kırgızları, hem Ruslara hem de Oyratlara haraç ödemek zorunda kaldılar. Rus ileri harekâtı ancak Mançu Ch'ing İmparatorluğu ile karşılaştığında durdu.

Mançu İmparatorluğu, evvelce Ch'in (altın) hanedanını ortaya çıkarmış Mançuryalı Cürçen halkından neşet etmişti. Bozkır göçebelerinden olmamalarına karşılık Orta Asya'nın siyasî ananelerinin tesiri altındaydılar. Cürçen reisi Nu-erh-ha-ch'ih, Cürçenlerin çoğunu birleştirdi. 1616 yılında, boyunun ismi olan *Aisin* (altın) ismini alıp kendini han ilan etti (Aisin Gioro, "Altın" gioro "soy" veya "bir soy ismi"," Kin ve Cengizli teamüllerini hatırlatıyordu). Oğlu ve halefi Huang T'ai-chi, Doğu'daki Moğollara ve Kuzey'deki Çinlilerin bir kısmına boyun eğdirdi.[8] 1635 yılında *Cürçen* ismini kullanmayı yasakladı ve halkının resmî adı olarak icat edilmiş *Mançu* adını benimsedi.[9] Taraftarları genellikle iki kültürlü olan Cürçenler, Moğollar ve Çinlilerden mürekkep bir halitaydı. Ertesi yıl imparatorluğunu ilan etti ve Chin adına benzeyen Çince Ch'ing hanedan adını aldı.

1644'te Ming Hanedanı'nı mağlup ettikten ve hükümetleri Çin'e kati olarak yerleştikten sonra Mançular Moğolistan'a, Sibirya içlerine ve Müslüman Orta Asya sınırlarına ilerlediler. Ruslar, Sibirya ve batı bozkırlarından

---

[8] Çincede Huang Taizi "Saygıdeğer Oğul", Mark C. Elliot, *The Manchu Way*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2001, 63, 396-397n71.

[9] Giovanni Stary, "The Meaning of the Word 'Manchu.' A New Solution to an Old Problem," *Central Asiatic Journal*, XXXIV/1-2 (1990), 109-119. Stary Mançu kelimesinin "güçlü, kuvvetli, azametli" manasındaki man ile bir dileğin gerçekleşmesini ifade eden -ju son ekinden türetir. "Güçlü, kuvvetli ve azametli olasın."

bu bölgeye yaklaşıyorlardı. İki imparatorluk Sibirya'da karşılaştı. Rusya, Çin ile ticaret yapmak, Ch'ing Hanedanı ise kuzey sınırlarında siyasî istikrarı tesis etmek peşindeydi. Nerçinsk Antlaşması'nda (1689) sınır meseleleri ele alındı.[10] Tuhaf olan şey, her iki tarafın da resmî müzakere dili olarak Rus müzakerecilerden birkaçının bildiği, Mançu heyetine eşlik eden Cizvitlerin ise fasih surette konuştuğu Latincede karar kılmalarıydı. Cizvit misyonerler ve diplomatlar on altıncı yüzyıldan beri Çin'de nüfuz sahibiydi. Her iki taraf resmî olmayan muhaberat için Moğolcayı kullanıyordu. 1727 Kyahta Antlaşması, Rus-Ch'ing sınırlarını istikrara kavuşturdu ve iki imparatorluğun sınır ticaret kenti olarak Selenge Nehri üzerinde Kyahta tesis edildi.[11]

Rus imparatorluğu, kuzeyden ve batıdan Müslüman Orta Asya sınırlarını kuşatmıştı. Devam edegelen mânialar, bozkır göçebelerini siyasî açıdan bölmüştü. Rusya'nın Orta Asya meselelerine müdahil olmasını sağlayan rakip Moğol fırkaları, yerli muhaliflerine ve Çin'e karşı giderek artan bir şekilde Moskova'nın desteğini aradılar.

Moğollar arasında tefrikalar artmıştı. Birlik, karizmatik liderlerin yükselişi ve düşüşüne bağlı olarak istikrarsız bir hâldeydi. Budizm birleştirici unsurlar sağlıyordu. Dayan'ın sayısız torunlarından biri olan Cengizli Altan Han, Doğu Moğollarını yeniden canlandırdı; Çin, Tibet ve daha sonra Müslüman Türk Orta Asyası'nın yağmalanmasına sebep olan Oyratlara karşı savaştı. Altan'ın akınları Pekin

---

[10] Antlaşma metni ile Rusça ve Mançuca kopyaları için bk. Basil Dmytryshyn vd. (eds. and trans.), *Russia's Conquest of Siberia: A Documentary Record 1558-1700*, Portland, OR: Western Imprints, The Press of the Oregon Historical Society, 1985, 497-501.

[11] Fred. W. Bergholz, *The Partition of the Steppe: The Struggle of the Russians, Manchus and the Zunghar Mongols for Empire in Central Asia, 1619-1758*, New York: Peter Lang, 1993, 270-277, 335–340; Perdue, *China Marches West*, 161-173.

bölgesine ulaştı ve bu akınlar, bugün bilindiği şekliyle Çin Seddi'ni yaparak daha büyük tahkimatlara girişen Ming Hanedanı'nı telaşlandırdı.[12] Altan Han'ın nihayet 1571 yılında Çin ile tesis ettiği barış, Cengizli rakipleri arasında ona istemeyerek de olsa bir üstünlük sağlayıp itibarını arttırdı. Altan Han'ın büyükbabasının sayısız torunları arasında alt sırada yer alışı ve Cengizliler arasındaki rekabetler, onun resmî olarak yüce han diye tanınmasına mâni olmuştu. Tek çıkar yolu kalıyordu: Budizm.

Tibet Budizmi'nin Çin Moğolları arasında da taraftarları vardı. Yüan Hanedanı çökünce Moğol Budizmi de zayıflamıştı. Tibet, şimdi tekrar kendi monarşisi altında dinî bir canlanma yaşıyordu. Buda'nın canlı timsali olan bir yüce Lama tarafından yönetilme fikrinin müdafii, reformcu Tsong-kha-pa tarafından Gelupga (Sarı Şapka) okulu kuruldu. Tibetli misyonerler, Moğollar arasında inançlarını yaydılar.

Karizmatik Lama Ashing'in ortaya çıkmasıyla Altan Han, 1571'de "birden bire" Budizm'e ilgi duymaya başladı. Altan, Lama'nın "sarsılmaz cömertliği"nin Moğollara uzanması gerektiğini bildirerek, Gelugpa lideri olan Sonam Gyatso'yu Moğolistan'a davet eden altınla yazılmış bir mektup gönderdi.[13] 1578'de gerçekleşen buluşmalarında Altan Han, Sonam Gyatso'ya, hem bilgelik okyanusu hem de Lama'yı cihanşümul kılavuz olarak simgeleyen Moğolca *dalai* (okyanus, deniz)'nden müştak *Dalay Lama* unvanını verdi ve 1419 yılında ölen, Dalay Lamalar silsilesinde üçüncü sırada yer alan Tsongkhapa'nın onun bede-

---

[12] Arthur Waldron, *The Great Wall of China: From History to Myth*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 3-4, 122-164.

[13] Lubsan Danzan (Lubsangdanjin), *Altan Tobchi* [Altın Hülâsa] (trans. N. P. Şastina), Moskva: Nauka, 1973), 290; Johan Elverskog (ed. and trans.), *The Jewel Translucent Sūtra*, Leiden: Brill, 2003, 129-130.

ninde vücut bulduğunu ilan etti.[14] Lama ve Kağanı "güneş ve aya benzeten" karşılaştırmada daha da ileri giden Altan, "evvelki bir ruh göçünde", Lama'nın 'Pags-pa ve kendisinin de Kubilay olduğunu ileri sürdü.[15] Bu hamleyle Altan Han, Tibet'te Gelugpa Lamalarının nüfuzunu arttırdı ve din sayesinde Kubilay Han ile rabıtasını vurgulayarak kendi hâkimiyetine ebedî bir meşruiyet kaynağı kazandırdı. Moğolistan'da, Cengizli soyuna dayanan hükümet ile Budizm artık birleştirilmişti. Hükümdarlara lâyık mevkiinin sembolü olarak kurulmuş Kökekota şehri ("Mavi Şehir," bugün İç Moğolistan'ın başkenti Huhhot), mühim bir Budist kültür merkezine dönüştü.

Diğer büyük Cengizli prensler hızla din değiştirdiler. Sonradan ziyarete gelen Tibetli keşişler, Tibetçe Yonten Gyatso olarak bilinen dördüncü Dalay Lama'nın Altan Han'ın torunu olduğunu ifade etmişlerdir. Buda'nın vücut bulmasını ifade eden ilk *Cebtsundamba Hutugtu* ("kutsal aziz," en yüksek din adamlarına verilen bir unvan) da Moğolistan'da, Zanabazar adlı bir Halha prensi şeklinde ortaya çıktı. 1648 yılında Lama manastırını kuran ilk Cebtsundamba Hutugtu, Moğol Lama Budizmi'nin teşekkülünde mühim bir amil oldu. Urga şehri, bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ulan Bator'un esasını teşkil etti. Sonraki Moğol ruhanî liderleri *Cebtsundamba Hutugtu*lar, büyük siyasî ve iktisadî nüfuza sahip oldular. Oyratların din değiştirmesi, bir süre sonra Oyrat alfabesini tertip eden ve Tibetçe 177 eseri Moğolcaya çeviren Gelugpa mektebinde tahsil görmüş Oyrat Lama Zaya Pandita'nın (Namkhaijamts) gayretleriyle 1620 civarında gerçekleşti. Budizm'i ve kabileler arası barışı yaymak isteyen

---

[14] Tsongkhapa, ilk Dalay Lama olarak kabul edildi. Müzakere tercümanlar vasıtasıyla yapıldı, ıstılahlarda ve protokolde bazı yanlış anlamalar meydana gelmiş olabilir.

[15] Lubsan Danzan, *Altan Tobchi*, 291-292.

Zaya Pandita, Dalay Lama'nın emri üzerine kabileler arasında yorulmadan dolaştı.

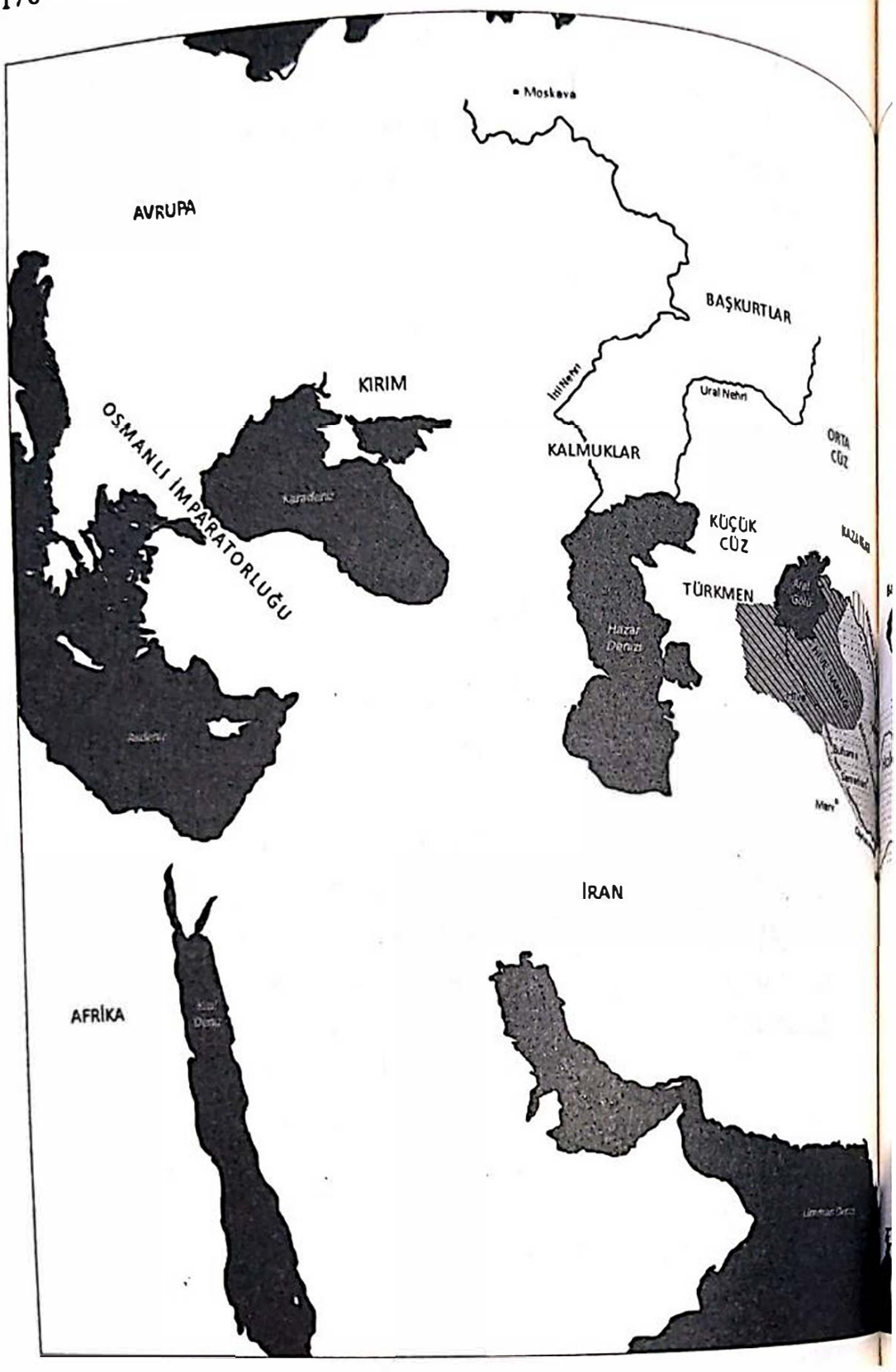
Moğol Budistler, "Kara İnanç" Şamanizm'in ve insan kurban etme gibi uç âdetlerin kökünü kazımaya çalıştılar. Altan Han'ın genç oğullarından biri öldüğünde, annesi yüz çocuk ve deve yavrusunun, öteki dünyada prense eşlik etmesi için kurban edilmesini istedi. Bozkır dünyasında hükümdar ailesi için bu tür fedakârlıklar kadim bir gelenek olmasına karşılık Moğol toplumu derhal buna tepki gösterdi ve kıyımı engelledi. Altan Han'ın karısı kötülüğün sembolü hâline geldi. İddiaya göre, 1585 yılında öldüğünde, Dalay Lama, onun bir kertenkeleye dönüşen cesedinden kötü ruhları kovdu, sonra da cesedi alevler içinde kül oldu.[16]

Bunu Moğol Budist kültürünün altın çağı izledi; Moğol bilim adamları, Tibet klasiklerini tercüme ettiler, *Altan Tobçi* ve *Erdeni-yin Tobçi* gibi önemli tarihleri derlediler. Budizm'in kabulü, Moğol toplumunun bütün kademelerinde etkili oldu. Lamaların, eski hanların ruhlarının tecessüt etmiş sureti diye ilan ettiği hanlar, yeni bir meşruiyet kaynağı elde ettiler. Halk, çadırlarında Buda heykellerini bulunduruyor ve bunlara yeme içme esnasında adaklar sunuyordu.[17] Din değiştirmeyle birlikte Moğolistan ve komşu bölgeleri, Orta Asya Türk-İran İslam topraklarından çok farklı olan Budist din ve kültür sahasının bir parçası hâline geldi. Din değiştirme, Tibet'teki Gelugpa mezhebinin manevî ve siyasî liderleri olarak Dalay Lama müessesesi-

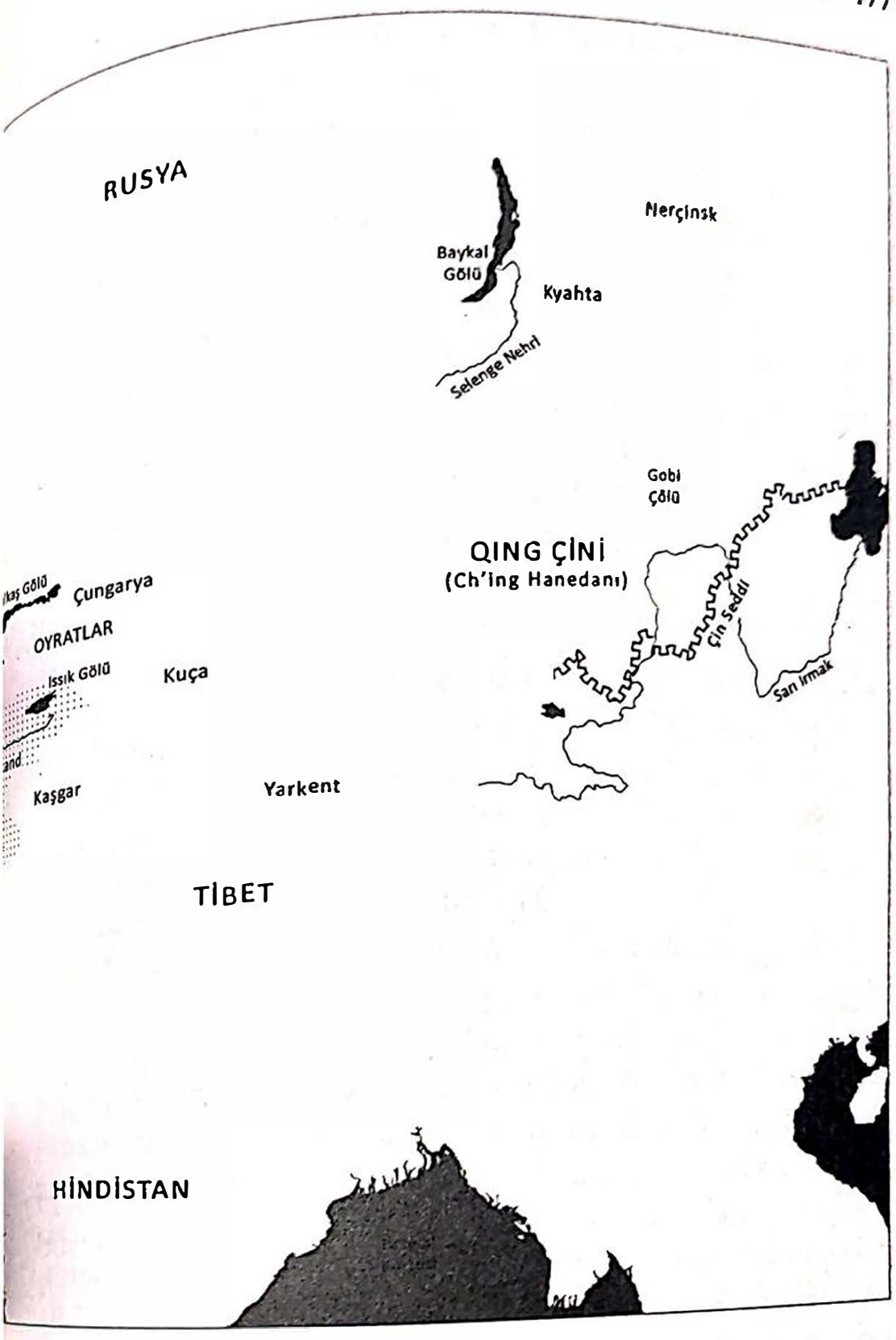
---

[16] Kadın, Altan Han'ın babasının eşlerinden biriydi. Eski bozkır teamülüne göre varis, çoğunlukla babasının eşi (kendi annesi haricinde) veya eşleriyle yahut ölen kardeşinin eşi/eşleriyle evlenirdi. bk. C. R. Bawden, *The Modern History of Mongolia*, New York: Frederick Praeger, 1968, 28-29.

[17] Bawden, *The Modern History of Mongolia*, 27-28, Xiao Daheng'in (Hsiao Ta-heng'in) 1594'te din değiştirme vakasından bir nesil sonra yazıldığını açıklamaktadır.

17. ve 18. Yüzyıllarda Orta Asya

RUSYA
Nerçinsk
Baykal Gölü
Kyahta
Selenge Nehri
Gobi Çölü
QING ÇİNİ
(Ch'ing Hanedanı)
Çin Seddi
Sarı Irmak
Çungarya
OYRATLAR
Issık Gölü
Kuça
Kaşgar
Yarkent
TİBET
HİNDİSTAN

nin nüfuzunu da arttırdı. Böylece Moğol seçkinleri ve idarecilerinin çoğunu yetiştirdiler ve onlar üzerinde müessir oldular. Altan Han'ın ölümünden sonra aile kavgalarının ve rakip hanların sayısının gün geçtikçe artması, siyasî iktidarı daha da parçaladı. "Yeke Moğol Ulusu"nun sayıca çoğalması, aslında Mançu istilâsının önünü açmıştı.[18]

On yedinci yüzyılın ortalarında Budist Moğollar, doğuda Müslüman Türklerin ve Farsların etrafını kuşatmıştı; rakip Bâbürler güneyi elinde tutuyordu, düşman Şiî Safeviler güneybatıya set çekmişti ve kuzeybatıda Hıristiyan Moskova giderek sivrilmeye başlamıştı. Şibânî soyuna mensup Özbek Hanlığı, birlikten mahrum Moğol dünyasını yansıtıyordu. İlk Özbek hanları nispeten gayretliydi fakat Moğolistan'daki Cengizli akrabaları gibi, bu bir hanedan "meselesi"ydi ve her hanedan mensubu kendine ait bir mülk arzusundaydı. Neticede Özbek "devleti" daha ziyade bir konfederasyona benziyordu. Şibânî soyuna mensup herkes *sultan* unvanına ve fiilî olarak hâkim olmasını sağlayacak irsî bir hakka sahipti. Bu ayrılıklar, hanlığın en büyük zaaf kaynağı idi. Han, hukuktan ziyade iknayla ve mahallî ileri gelenlerle (memurlar, boy veya dini liderler) işbirliği yaparak yahut icbarla hüküm sürüyordu.

İlk Şibânîlerin başkentleri Semerkand, Buhara, Taşkent ve Belh arasında değişiyordu. Zaman zaman kudretli idareciler ortaya çıktı. Şiirden anlayan ve sanatın hamisi, Şibânî Han'ın yeğeni Ubeydullah, Safevîleri defalarca mağlup ederek Mâverâünnehr'de Şibânî idaresini tesis etti ve bütün hanedan mensuplarının hırslarına gem vurarak 1545-47'de Bâbürlü akınlarını geri püskürttü. 1583 ila 1598 arasında Buhara'yı yöneten II. Abdullah, vefasız akrabalarına, isyankâr Özbek beylerine ve Oyrat baskınlarına rağmen, mülkün çoğunu nüfuzu altında topladı; Doğu Türkistan ve Doğu İran'da memleketler fethetti, Özbek

[18] Elverskog (ed. and trans.), *The Jewel Translucent Sûtra*, 35-40.

askerî aristokrasisinin nüfuzunu kırdı. Sikkenin ayarını sağlayarak ve sulama sistemini ıslah ederek iktisadî hayata önem verdi. Ticarî menfaatleri arasında, Orta Asya ticareti hakkında bilgi toplamak ve Çin'e karşı güvenilir olabilecek bir güzergâh aramak maksadıyla İngiliz Anthony Jenkinson'u Buhara'ya gönderen Korkunç İvan ile temas kurmak da vardı. Bu husus, Rusya'nın bölgeyle münasebetinde bir milat teşkil etti. II. Abdullah'ın vefatının hemen ardından bazı Özbek beylerince desteklenen Kazak akınları başladı. Göçebelerin Mâverâünnehr'i fethetmeye yönelik bu son teşebbüsleri akim kaldı.

Ademimerkeziyetçi güçler ortaya çıktı. Dinî müesseselerin başı şeyhülislam, hatırı sayılır dinî, siyasî ve iktisadî güce sahipti. Manevî rehberler olarak hanlar üzerinde büyük bir nüfuza sahip zengin ve vergilerden muaf Nakşibendî şeyhleri gibi Sûfî şeyhler, siyasete bulaşmışlardı. Liyakatsiz hükümdarlar birbirini takip ederken, Safevîler ve Kazaklardan gelen ve gittikçe artan iç tehditlerle karşı karşıya kalan Özbek kumandanlar, II. Abdullah'ın kayınbiraderi Cânî Muhammed'in liderliğinde yeni bir hanedanda karar kıldılar. Astarhan'daki Çuci ailesine mensup birinin soyundan gelen Muhammed, makbul Cengizli sicile ve hanedanla birkaç kuşak geriye uzanan akrabalık bağlarına sahipti.

Tokay Timurlular yahut Astarhanlılar olarak da bilinen Cânîler veya Cânoğulları (1599-1785), istikrarsız bir bünyeyle ortaya çıktı ve nihayetinde Özbek boyları, askerî kumandanlar ve güçlü feodal beylere dönüşen soylular arasında otoriteden mahrumiyetleriyle seleflerinden daha zayıf olduğunu gösterdi. Sûfîler ve hanedan arasındaki ittifak, hâkim bir müttefik olarak neşet eden dervişlerle daha da güçlendi. Cânî sülalesi, önceki yıl Bâbür İmparatorluğu'nu yağmalayan Nâdir Şah'ın 1740'daki istilâsından sonra bir daha doğrulamadı. Son Cânî hükümdarları,

çoğunlukla Özbek Mangıt boyundan kendi *atalık*larının kuklaları oldular. Bir müddetten beri fiilî hükümdarlar olan bu Mangıt *atalık*ları, 1753 yılında kendilerini *emir* olarak adlandırmaya başladılar. Han'ın damadı Mangıt Şah Murad, 1785 yılında bu oyuna son verdi ve müstakil hükümdar oldu. Ancak Cengizli soyundan olmadığı için handan ziyade *Emir* olarak kaldı ve bu sebeple meşruiyet kazanmak için dinî teşkilatın desteğini almaya gayret etti.

On sekizinci yüzyılın sonlarında Özbek Devleti, Cengizlilerin zayıfladığı dönemde baş nazır olan ve daha sonra kendi iktidarlarını tesis eden mahallî Özbek aşiret reislerine mensup hanedanlar tarafından üç ayrı mülke bölünmüştü. Buhara'daki Mangıtlardan başka Kungratlar, on yedinci yüzyıldan beri eski Harezmli topraklarının başkenti olan ve on sekizinci yüzyılın başlarında Buhara'dan tamamen müstakil hâle gelmiş Hive Hanlığı'na hâkimdiler. 1804'te Kungrat boyundan Eltüzer, han unvanını aldı. Fergana vadisindeki Özbek Ming boyunun liderleri, on sekizinci yüzyılın başlarında kurdukları Hokand şehrine fiilen hâkim oldular. Hokand Hanlığı'nı (1798-1876) tesis eden Âlim, han unvanını aldı. Her şeyi, mahallî askerî beylere ve hükümranlıklarını usulen tasvip eden güçlü sûfî şeyhlere borçluydular.

Siyasî parçalanmaya kültürel durgunluk eşlik ediyordu. Bir zamanlar İslâm irfanının mühim merkezi olan Orta Asya *ulemâsı*, Müslüman dünyanın bu parçasında giderek benzerleri gibi katı bir kuralcılığa bulaştı. Yenilik hicap duyulan bir mefhumdu. Gelenekten herhangi bir kopuş, temel dinî değerlere saldırı addediliyordu. Özbekistan, hızla gelişen ve giderek Avrupa'nın hâkim olduğu modern dünyanın kıyısında kaldı. Avrupa denizaşırı imparatorluk inşasına girişirken, Akıl ve Aydınlanma Çağı'nı yaşarken Özbekistan "beyin göçü"yle karşılaştı: Kabiliyetli insan-

lara, yüksek ücretlerle Bâbür İmparatorluğu'na hizmet etmek cazip geliyordu.

Avrupalıların on altıncı yüzyılda Doğu'da ve Amerika kıtasında yeni deniz yolları küşadı, iklim değişiklikleri (Küçük Buzul Çağı), kıtlıklar, iktisadî buhran, nüfusun azalması ve bitmek bilmeyen siyasî kargaşaları içeren on yedinci yüzyılın küresel buhranları, cihanşümul ticaret kalıplarını değiştirdi. Bilim adamları uzun müddet, bu değişikliklerin Orta Asya'nın iktisadî açıdan ötekileştirilmesine ve fikrî durgunluğuna yol açan sebepler olduğunu düşündüler. Son yıllarda yeni araştırmalar bu görüşün bazı yönlerini tenkit etmeye başladı.

Orta Asya, dünya ticaret sisteminin bir parçası olarak varlığını sürdürdü, ancak ticarî mallar ve yollar değişti. Seyir, doğu-batıdan ziyade kuzey-güneye idi. On yedinci yüzyılın sonlarında Orta Asyalı aracıların yolunu kesen Moskova, aynı zamanda kuzeydeki güzergâhları keşfetmeye başlamış, buna karşılık Orta Asya, Rusya'yı Çin'e bağlayan başlıca hat olmuştu. Hintli tüccarlar Hindistan, Çin, İran, Afganistan ve Orta Asya'yı birbirine bağlayan bir ağ kurdular. Hindistan'a yük taşıyan kervanlarda 40.000 kadar hayvan bulunabiliyordu. Nihaî menzil fazla uzak olmayabilirdi. Bu muteber eski karayolunda hâlâ taşınmalarına karşılık ipek ve baharat lüks mal olma özelliğini kaybetti. Köle ticareti gelişti. Kadim çağlardan beri bilinen at ticarî önemini korudu. Evrengzîb Şâh döneminde Bâbür İmparatorluğu, Buhara ve Afganistan'dan yıllık 100.000 at ithal ediyordu. Buhara aynı zamanda Güney Asya'ya büyükbaş hayvan ve meyve (bilhassa kavun ve üzüm) ihraç ediyordu. Dinî husumet, Şiî İran ya da Hıristiyan Moskofla ticarete engel teşkil etmiyordu. Buharalı tacirler, hem ham ipekten hayvancılığa uzanan mahallî ürünleri hem de

Sibirya (kürk), Çin ve Hindistan'dan gelen ürünleri taşıdılar. Orta Asya, bir ticaret yolu olma vasfını devam ettirdi.[19]

Bununla birlikte, bazı bölgelerde çöküş ve nüfus kaybına yol açan yeni iktisadî rekabetlere rastlanıyordu. Göçebeler genellikle barut çağının gerisinde kaldılar ve bundan zarar gördüler. Hızlı teknolojik ilerlemelerin tehditleriyle mücadele edecek ve yenilikleri hoş karşılayacak bir zihniyete hazırlıklı değillerdi. Benzer meseleler büyük Türk-İslâm dünyasının her tarafında görülüyordu. Fetihçi hanedanlıklardan bürokratik devletlere bir farklılaşma yaşayan Osmanlı, İran ve Bâbür imparatorlukları, aynı zamanda mütecaviz Avrupa'nın değişen iktisadî ve siyasî-askerî çehresinin tehditleriyle pençeleşiyordu. Avrupa ileri karakolları ve kolonileri, artık Asya ve Amerika Kıtası'nda noktalanıyordu. Orta Asya için yakın tehditler, Rusya ve Ch'ing Çini'nden geliyordu.

Kazaklar, doğrudan Rusların ilerleme hattı üzerinde bulunuyorlardı. Diğer Cengizli hükümetlerde yaygın olan siyasî parçalanma, Kazak toplumunu da sarmıştı. Özbeklerin aksine, önemli şehir merkezlerinin emniyetini sağlayamayan Kazaklar, varlıklarını bozkırda sürdürdüler. Devrik ve gözden düşmüş aşırı sert idareciler olan hanlar, tebaaları üzerinde daha mutlak hâkimiyet tesis etmeye çalışmışlardı. Muhtemel bir birleştirici unsur olan dinin fazla önemi yoktu. Kazak hanlarının göçebeler arasında -genellikle yarım yamalak başarılar elde etmiş- İslâm'ı pekiştirmeye çalışan sûfî tarikatlarla samimî münasebetleri vardı. 1820'lerde Kazakları ziyaret eden Rus seyyah ve etnograf Aleksey I. Levşin, "dininiz nedir?" diye sorduğunda pek çok Kazak'ın "bilmiyoruz" diye cevap verdiğini

[19] Çok tartışılan bu mevzuyla alakalı muhtelif görüşler için bk. Scott C. Levi, *Indian and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800*, New Delhi: Oxford University Press, 2007.

kaydeder.[20] Bugün bazı bilim adamları, Levşin'in raporunun doğruluğunu artık sorgulamaktadır.[21] Yüzyıllardır devam edegeldiği gibi birçok Kazak, İslâm ile Şamanlığı harmanlamıştı.

Halk geleneğine göre, Hak-Nazar Han (1580'de katledildi) devrine kadar Kazaklar, Yedisu bölgesinde Büyük Cüz, Merkezi Kazakistan ve Güneybatı Sibirya'da Orta Cüz ve Batı Kazakistan'da Küçük Cüz olmak üzere üç kitleye bölünmüştü. Bu isimler, her birinin kıdem sırasını ifade ediyordu. İnkıraza rağmen Kazaklar, zaman zaman iktidarlarını Kırgızlar, Nogaylar (iç bölünmelerle parçalanmış) ve Başkurtlara kadar genişlettiler. On yedinci yüzyılın başlarında Kazaklar, kendilerini bilhassa Oyratlar gibi düşmanlarla kuşatılmış buldular.

Başıbozuk Oyratlar da her yandan baskı ile karşılaştı. Hara-Hula'nın Oyratları birleştirme çabaları, Torgutlar adlı bir topluluğun kopmasına yol açtı. 1620'lerde hanlan Ho Urluk maiyetindeki yaklaşık 200.000 ila 250.000 kadar Torgutlu, Cungar Havzası'ndan Ural Nehri'ne doğru ve daha sonra Rus, Kazak ve Nogay topraklarını yağmalayarak ilerledikleri İtil-Hazar bozkırlarının ötesine kadar göç etti. Doğuda gelişen siyasî nizamdan memnun olmayan diğer Oyratlar da onlara katıldı. Bu Batı Oyratları, daha ziyade Kalmuklar diye bilinmektedir. Ho Urluk, Kuzey Kafkasya'da bir savaşta öldüğü hâlde oğulları Şukur Dayçin ve Punçuk, akrabalarının şiddetli tehacümlerine ve doğudaki diğer Oyratların baskılarına rağmen sonunda 1650'lerde Aşağı İtil bölgesinde devletlerini kurarak var-

---

[20] A. I. Lyovşin, *Opisanie kirgiz-kazatskih ili kirgiz-kaysatskih ord i stepey*, St. Petersburg, 1832 (yeni baskı Almaty: Sanat, 1996), 313.

[21] Kazak dinî teamüllerinin tabiatıyla alakalı tartışma için bk. Bruce G. Privratsky, *Muslim Turkistan*, Richmond, Surrey: Curzon, 2001, 7-29 ve bilgilendirici izahlar için bk. Devin De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, University Park, PA: The Pennsylvania State Press 1994, 65-6, Kırgız İslamı'nın yüzeyselliği iddiasıyla ilgili.

lıklarını gösterdiler. Bu hadise, İtil bölgesinde Budist bir güç olan Kalmuk devletinin teşekkülünü ifade eder.

Moskova, Rus sınırlarını tehdit eden Müslüman Kırım Tatarları ve Nogaylara karşı Budist Kalmuklardan istifade etmeye çalıştı. Kalmuklar, 1655 yılında Çar'a bağlılık yemini ettiler, fakat her iki taraf anlaşmayı farklı anladı. Ruslar, Kalmukları, Çar davet ettiğinde silahlanacak "tebaa"ları olarak görüyor; Kalmuklar ise kendilerini "müttefik" addediyorlardı. 1660'larda Moskova, hâkim müttefik hâline gelmişti. Doğudan gelen çok sayıda Oyrat topluluğu, Rusya'nın himayesindeki büyük Kalmuk hükümdarı Ayuki Han'a katıldı. Moskova, Ayuki'nin Kırım Tatarları (ve uzaktaki Osmanlı metbularıyla) ve diğer bozkırlı düşmanlarıyla başa çıkacak ordusunu son derece müessir bir güç kılmak için barutlu silahlar temin etti.

Doğuda, Oyrat Cungarları (Moğolca ordunun "sol kanadı" anlamına gelen *jüünghar* kelimesinin iştikâkıdır[22]) bir imparatorluk vücuda getirdiler. Tanrı Dağları'nda, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki sahayı zapt ettiler, bugünkü Çungarya, ismini onlardan alır. Cungar beyi Batur Hungtayci, babası Hara-Hula'nın başlattığı siyasî ittifak programını devam ettirdi. Rusya ile 1635 antlaşması, ticarî fırsatları arttırdı ve nüfuzunu güçlendirdi. Beşinci Dalay Lama'dan, Cungar itibarını yücelten *Erdeni Batur Hungtayci* unvanını aldı.

Batur Hungtayci, 1640'da Moğollar arasındaki düşmanlıklara son vermek için toplanan Moğol-Oyrat *kurultayına* katıldı. Kurultay, muhtemelen bu başıbozuk Moğolları birleştirmek umuduyla hanlık otoritesini arttıran ve Budizm'i Pan-Moğol dini olarak resmîleştiren Moğol-Oyrat yasasını hazırladı. Yasa, Lamalara imtiyazlı bir mevki

---

[22] Bu ismin köklü halk etimolojisiyle alakalı meseleler, şu tetkikte dile getirilmektedir: Christopher I. Beckwith, "A Note on the Name and Identity of the Junghars," *Mongolian Studies*, 29 (2007), 41-45.

balışediyor ve şamanları yurtlarına davet eden insanları cezalandırıyordu. Beher ailedeki her on erkekten biri keşiş olacaktı. Nitekim Batur Hungtayci, dokuz oğlundan biri olan Galdan'ı tahsil için Tibet'e gönderdi. Nüfus artışını teşvik eden yasa, aynı zamanda özel hayatın birçok yönünü de tanzim ediyordu. Genç kadınların on beş yaşında ya da bu yaşın üzerinden çok çekmeden evlenmesi bekleniyordu; beher sene, her on haneden dört oğul evlenmek mecburiyetindeydi. Eski teamüllere uygun olarak, bir mücadelede katledilen düşmanın eşi alınabilirdi.[23]

Tibet'teki tahsilinden 1670 yılında dönen Galdan, emperyal hırsları için ideolojik destek sunarak ona *Buşuktu Han* (Tanrının İradesiyle Han) unvanını veren Dalay Lama'dan çok yardım gördü. Cengizli olmayan Cungar hükümdarları, *han* unvanını kullanmaktan çekinmişlerdi. Rusya ve Ch'in Hanedanı'yla yazışmalarında tasdik edilen bu unvan, Galdan'ın hükümdarlık mevkiini meşrulaştırdı. Ancak yurdunda, müstakbel gelinini kaçırdığı yeğeni Tsevang Rabtan (daha sonra *Hungtayci* olarak hüküm sürdü), sık sık ona meydan okudu. Bununla birlikte artık develerle taşınan toplara (Rusya'dan gelen teknoloji) sahip olan Galdan, Tibet ve Doğu Türkistan'ı idaresi altına alarak (1677-1678) ve Doğu'da Halhalara gözdağı vererek Cungarları Orta Asya'nın önemli güçlerinden biri kıldı.

Üç imparatorluk, Rus, Ch'ing ve Cungar, endişeyle birbirlerini izliyorlardı. Bir Ch'ing generali, Galdan'ın "sert ve kötü biri, şarap ve seks müptelâsı" olduğunu yazmaktadır[24], fakat henüz Mançu egemenliğine girmemiş Moğol-

---

[23] Valentin A. Riasanovsky, *The Fundamental Principles of Mongol Law*, Tientsin, 1937 (yeni baskı, Indiana University Uralic and Altaic Series, vol. 43, The Hague: Mouton, 1965), 92-100.

[24] Peter C. Perdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 140.

lar arasında nizamı onun sağlayabileceği düşüncesindedir. Karşılığında onlar da Galdan'a, bozkır dünyasında bir liderin mevkiini her zaman yücelten ticarî haklar verecekler di. Çara hizmet etmesi gerektiğini defaatle vurgulayan Ruslar da Galdan'a ticarî haklar teklif ettiler, ancak onun Rusları Ch'ing aleyhtarı ittifaklara katma teşebbüslerini savuşturdular.

Cungarlar, İli Nehri üzerinde Gulca'da bir şehir merkezi inşa ettiler; yiyecek temin etmek maksadıyla Doğu Türkistanlı köylüleri (sonradan *Tarançi*, yani "tarımcı" olarak bilinen) getirdiler, Avrupalı ve Çinli ustaları topladılar. Galdan'ın vergi toplama sistemi, sikke kesme ve silah sanayi (barut, zırh ve el silahları imali) gibi yerleşik esasa dayanan birliğinden anlaşılacağı üzere, muvakkat bir bozkır yapısından ziyade emperyal hırsları olan bir devlete sahipti.[25] Galdan'ın Lamalardan mürekkep casuslar şebekesi, Ch'ing hâkimiyeti altındaki Moğolları kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Galdan'ın yayılmacı siyaseti komşularını tedirgin etti. Evvelce rakip olmayan Moğolların çoğu, Doğu Türkistanlı Müslümanların yaptığı gibi Mançulara katıldı. 1690'da Ch'ing İmparatoru K'ang-Hsi (iktidarı 1661-1722), kumandanlarına, "onu (Galdan) takip etmelerini ve acımadan öldürmelerini" emretti.[26] 1696 yılında, 400.000 kişiden müteşekkil büyük bir Ch'ing ordusu, Galdan'a ezici bir darbe indirdi. Galdan, yanıbaşındaki açlık tehlikesinden ve her gün taraftarlarını kaybetmesinden, belki de tabiî sebeplerden veya zehirlenmeden dolayı ertesi yıl

---

[25] Perdue, *China Marches West*, 304-306; Millward, *Eurasian Crossroads*, 89-90.

[26] *Ta Ch'ing Sheng-tsu Jen Huang-ti* Shilu [4 Ağustos 1690 Kangşi İmparatorluk Kararnamesi] için bk. B. P. Gurevich and G. F. Kim (red.), *Mejdunarodnıye otnoşeniya v Tsentral'noy Azii. XVII-XVIII vv. Dokumenti i materiali*, I, Moskva: Nauka, 1989, 195-196.

öldü. Cesedi yakıldı. Ch'ing Hanedanı, şerefini lekelemek için onun intihar ettiğini duyurdu. Oğullarından birini yakaladılar ve herkesin önünde idamını gerçekleştirdiler. Biraz pazarlıktan sonra Tsevang Rabtan, amcasının başını ve küllerini Ch'ing Hanedanı'na verdi. 1698'de, Mançu hükümeti de rakiplerine bir mesaj olarak onları Pekin'de bir törenle imha etti.

Cungar tehdidi, Ch'ing sınırlarındaki tek müstakil Moğol hükümdarı olan Tsevang Rabtan'ın hâkimiyeti döneminde devam etti. Emperyal hırsları, komşularını Rusların yahut Ch'ing Hanedanı'nın kollarına attı. 1717-1718'de Tibet'e yönelik Cungar talanları, Ch'ing Hanedanı'na yakın Gelugpa'ya çevrilmişti. 1720'de Tibet, Mançu sahasına dâhil oldu. K'ang-Hsi'nin ölümünü müteakip Tsevang Rabtan, kendilerini Kalmuklar ve Cungarlar arasında sıkışmış bulan Kazaklara karşı tahripkâr akınlara başladı. Kazak geleneği, 1723-26 dönemini "Büyük Felaket" (kelimenin tam manasıyla "yalın ayak zoraki göç" demek olan *Aktaban Şubırındı*) diye ifade eder; çetin hava şartları ve kıtlığın şiddetlendirdiği toplu göçte, göçmenlerin yaklaşık üçte ikisi öldü. Firar eden Kazaklar, Özbeklerin topraklarına sökün ettiler, diğerleri ise Rus ve Kalmuk sınırlarına doğru yöneldiler.

Kalmuklara karşı bir denge arayan Küçük Cüz Hanı Ebu'l-Hayr, 1731'de Rus hamiliğini kabul etti. Kısa süre sonra onu, Orta Cüz (1740) ve Büyük Cüz (1742) izledi. Geçici bir siyasî manevra olarak görülen bu münasebet, ne huzur ne de emniyet getirdi. Aksine bu hadise, Kazak bozkırında doğrudan Rus idaresinin başlangıcını teşkil etti. Cungarlar ve Kalmuklara karşı Kazakların, Kırgızların ve Orta Asya'daki diğer Türk halklarının asırlık mücadelesi, bugün de hâlâ söylenen, hemen hemen bütün Orta Asya Türk halklarınca bilinen *Alpamış* ve Kırgız millî destanı *Manas* gibi destan anlatılarında muhafaza edilmiştir.

1757 yılında Mançular, Cungar tehdidine son veren Tsevang Rabtan'ın torunu Amursana'yı bozguna uğrattılar. Amursana, Oyratları tamamen mahveden çiçek hastalığından öldüğü Rus hâkimiyetindeki Sibirya'ya kaçtı. Çungarya, Mançu hâkimiyetine girdi. Ch'ing Hanedanı'nın şubeleri gibi pek çok iç bölünmenin kurbanı olan son bozkır imparatorluğu da düştü.

Ch'ing hükümeti, İç ve Dış Moğolistanı birbirinden ayırarak kendine en yakın Moğollar üzerinde doğrudan hâkimiyet kurdu. Cengiz imparatorluk geleneğinin ötesinde müşterek bir kültürel ve dinî kimlik sunan Tibet Budist medeniyeti, Moğol toplumundaki inkişafını devam ettirdi. Diğer taraftan bu medeniyet, Çin'in nüfuzuna karşı da bir araç oldu, aksi takdirde asimile olmaları mümkündü.

Rusların kendi iç işlerine müdahalesinden giderek rahatsız olan bazı Kalmuklar, 1771'de artık Mançu hâkimiyeti altında olan Çungarya'ya dönmeye karar verdiler. İtil'in batısındakiler varlıklarını sürdürdüler ve yavaş yavaş Rus hâkimiyetine girdiler. Kazaklar ve diğer halkların yağmalarından geriye kalanların Doğu Türkistan'a meşakkatli geri dönüş süreci başladı.

Hızla genişleyen Rus ve Ch'ing imparatorlukları, aralarında entrikalar çeviren Kazakları artık her iki taraftan kuşatmışlardı. Rus hâkimiyetinden duyulan memnuniyetsizlik, Kazakların 1770'lerin ortalarında Büyük Yekaterina'ya karşı olan Yemelyan Pugaçëv isyanına katılmalarına yol açtı. Sırım Batır, Ruslara karşı fazlasıyla yumuşak başlı olarak gördüğü hanlarına ve soylulara karşı Kazaklar arasında ortaya çıkan bir harekete liderlik etti. 1797'de Hive'de sürgündeyken zehirlenme neticesinde öldü, fakat hareketi Kazak merkezî otoritesinin zayıfladığını gösteriyordu. Kazak hanlarının seçiminde artık Ruslar belirleyici idiler.

Kırgızlar -komşuları, müttefikleri, tâbileri veya Kazak, Özbek ve Moğulistandaki muhtelif hanlıkların düşmanları- Cengizli soyundan olmayanlar tarafından idare ediliyordu. *Tarih-i Reşîdî* onları "kâfirler" ve "Moğolistan'daki tüm isyanların tertipçileri" olarak vasıflandırır.[27] On yedinci yüzyılda Mahmûd ibn Veli, onların hâlâ, İslâm'da kebâir addedilen putlara taptığını ve bu sebeple "gerçek Müslümanlar olmadıklarını" yazmaktadır.[28] İslâm, onlara, uzun bir müddet yavaş ve nakıs bir şekilde ulaşmıştı. Bununla birlikte, henüz İslâmîleşmiş Doğu Türkistan'ın siyasetine sık sık müdahale ediyorlardı.

On altıncı yüzyılın başlarında nüfuzlu bir Nakşibendî Şeyhi olan İshak Veli, Altışehr'e ("Altı Şehir": Kâşgar, Hoten, Yarkend, Turfan, Yengisar ve Aksu) geldi. Onu, kardeşi Muhammed Yusuf izledi. Peygamber Muhammed'in soyundan oldukları iddiasındaydılar. Mahallî olarak, bu soya mensup kişiye *hoca* deniliyordu, hoca kelimesi yahut daha dünyevî haliyle "muallim, pîr/ata, memur", aynı zamanda ilk dört halifenin ve sahabelerin soyuna da işaret ediyordu. Daha sonra "büyük mürşid"in rekabet hâlindeki torunları, üstünlük iddiasıyla birbirleriyle savaştılar. Muhammed Yusuf'un oğlu Hidâyetullah'ın liderliğindeki fırka, Cungar Hanı Galdan'a sığındı. Cungarların 1678'de Müslüman Doğu Türkistan'ı fethiyle birlikte vali oldu. Kırgız boyuna mensup olanların desteklediği her bir fırkanın rakip hocaları mücadeleyi sürdürdü. Ch'ing Hanedanı, 1757'de Cungar İmparatorluğu'nu yıktıktan sonra, ilk olarak uzakta bulunan Kâşgarya'yı Hocalar vasıtasıyla idare etmeyi düşündü. Müslümanların mukavemeti, iki yıl sonra bölgeyi istilâ edecek Ch'ing Hanedanı'nı zor durumda

---

[27] Dughlat, Tarikh-i Rashîdî (ed. Elias, trans. Ross), 125, 148.

[28] Buri A. Akhmedov (ed. and trans.), Makhmud ibn Vali, *More tain otnositel'no doblestei blagorodnykh* [Mahmûd ibn Velî, *Baḥru'l Esrâr fî Menâkıbu'l Ahyâr*], Taşkent: Fan, 1977, 41.

bıraktı. Kâşgarya haraçgüzâr bir yurt kılındı. Mançu amban*ları* (yüksek memur), kasabalara ve mühim şehirlere tayin edildiler ve askerî valilerden biri Kulca'ya yerleşti. Orta Asya'nın önemli bölgeleri, Rus yahut Ch'ing Hanedanı'nın hâkimiyeti altında girdi.

Dokuzuncu Bölüm
Modernite Meseleleri

Siyasî açıdan bölünen ve dış dünya tarafından yeterince bilinmeyen Orta Asya, on dokuzuncu yüzyılın başlarında takatten düşmüş Ch'ing Hanedanı ve hızla yayılan Rus imparatorluklarıyla karşı karşıya geldi. Orta Asya'da İngiliz-Rus rekabetini ifade eden *Büyük Oyun*'un çoğu defa iştirakçisi olan İngiliz seyyahlar, fakirleşmiş bir mülk tasvir ederler. On dokuzuncu yüzyıl gezgin-yazarlarından Yüzbaşı John Moubray Trotter, Buhara Emirliği'nde "meskûn yerleşik nüfusun" veya "ziraî kabiliyete sahip kimselerin" "onda bir nispetinde olmadığı"nı yazar. Göçebeler kemiyet bakımından fazlaydı ve "metruk yurtları" ardında bırakan kum taneleri her şeyi kaplamıştı.[1] Düşük nüfus yoğunluğu gerilemenin tesirini artırdı. Hastalıklar ve pek çok genç erkeği üreme havuzundan çekip çıkaran keşişlik yüzünden on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Moğolistan'ın nüfusu yaklaşık 500.000 kadardı. Yirminci yüzyılın başlarında, Rus hâkimiyetindeki Orta Asya, 11-12 milyon nüfusa sahip olmalıdır. Kötü hayat şartları, ölüm oranlarında artışa sebep oluyordu.

---

[1] Captain John Moubray Trotter, compiler, "Central Asia", Section II, Part IV. *A Contribution towards the Better Knowledge of the Topography, Ethnography, Resources and History of the Khanat of Bokhara*, Calcutta: Foreign Department Press, 1873, 3-6.

Daha geniş bir dünya hakkındaki türlü türlü malumat vardı. İngiliz ordu subayı Alexander Burnes'in 1830'ların başlarında üç yıl boyunca ziyaret ettiği Buharalı *Kuş Beyi*, "Avrupa âdetleri ve siyaseti"nden haberdardı ve Rusya hakkında "günü gününe bilgi" alıyordu.[2] 1875 yılında bir başka İngiliz subayı, Yüzbaşı Frederick G. Burnaby, İngiliz-Rus rekabetinin farkında olan ancak İngiliz ve Almanların aynı "millet"ten olup olmadığı hususunda kararsız kalan Hive hanını "muy simpatico" [çok sevimli] buluyordu.[3] Hive, kanunsuzluğuyla ün kazanmıştı ve köle ticaretinin merkezi olmakla menfî bir şöhrete sahipti. Askerî teknoloji yeterince gelişmemişti. Amerikalı hariciye memuru Eugene Schuyler 1873'te, Hokandlıların sahip oldukları Rus tüfekleri için lazım olan "fişek imalinde çok sıkıntı çektiklerini" ve Rusların kurduğu topçu sistemlerinin ihtiyaçları hakkında "adamakıllı bilgiye sahip olmadıklarını" yazmaktadır.[4]

Buharalı Mangıt emirleri, Cengizli kimliğine sahip olmamalarını telafi maksadıyla dinî taassuba önem vererek umumu ilgilendiren dinî âdetleri sert bir şekilde tatbik ettiler. Schuyler'in müşahede ettiği gibi, aslında "mollalar ve dervişler" haricinde, pek çok insan sadece halk önünde dindardı, ama mahrem olarak "kimsenin bilmediğini düşünürlerse birçok günahı işlemeye" meyilliydi.[5] Burnes, Müslüman seyahat arkadaşlarının hüsnüniyetini

---

[2] Lieutenant Alexander Burnes, *Travels into Bukhara*, I, London: John Murray, 1834, 267-270.

[3] Frederick G. Burnaby, *A Ride To Khiva*, London: Cassell Petter & Galpin, 1876 (yeni baskı. Oxford: Oxford University Press, 1997), 307, 309-310.

[4] Eugene Schuyler, *Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, II, London: Sampson Low, Marston Searle, and Rivington, 1876, 6, 11.

[5] Schuler, *Turkestan*, I, 162.

ve "dostluklarını" methediyordu,[6] ancak Buhara'da gayrimüslim olduğunu gösteren esvabı giymek zorundaydı ve ancak Müslümanlara tanınan bir imtiyaz olduğu için "şehrin surları içinde ata binemezdi." Yalnızca bazı umumî hamamlar gayrimüslimlere açıktı; *ulemâ*, suyun kadın veya gayrimüslimlerin varlığıyla "kirleneceğini" yahut kana dönüşeceğini ileri sürüyordu. Bir zamanlar meşhur olan Buhara medreseleri, ezberciliğe dayanan dinî tedrisatıyla yerinde sayıyordu. Buhara'nın 13.000 piyade, 5.00 süvari ve 620 topçu birliğinden mürekkep gönüllü ordusu yeterince teçhizatlı değildi, maaşları yetersizdi ve mensupları büyük ölçüde başka işlerle meşguldü. Geceleri dışarı çıkmaya cüret ettikleri için tutukladıkları ahaliye gözdağı veriyorlardı.

En büyük hanlıklardan biri olan Hokand, Doğu Türkistan'da cihadı teşvik eden Hoca-Hanlar için bir melce olurken, Ch'ing Hanedanı'nın hâkim olduğu Çin'e baskınlar düzenliyor ve onunla alışveriş yapıyordu. Buhara, Hive ve Hokand hem birbiriyle hem de İran ve Kazaklarla savaşıyordu. Esir aldıkları herkes Buhara köle pazarlarına düşüyordu. Buhara nüfusunun "dörtte üçü" "köle asıllı"ydı.[7] Özbek hanlıklarının güneyinde, Herat bölgesinden bir Peştun reisi olan Ahmed Dürrânî Han, bugünkü Afganistan'ı vücuda getiren Peştunlar, Tacikler, Özbekler, Türkmenler ve Moğollardan memzuç gayrimütecanis birliği hâkimiyeti altında toplamak için fetih ve diplomasiden faydalandı. İngilizler, Rusların Hindistan emelleri karşısında onu bir tampon bölge olarak görüyorlardı.

Bozkırda, ticaret ve siyasî manevra kabiliyeti arayarak yılda yaklaşık 1,5 milyon sığır ve 100.000 kadar at ihraç eden Kazaklar, hem Rus ve hem de Ch'ing Hanedanı'nın tebaası oldular. Her daim kavgacı olan Cengizliler, 1801

---

[6] Burnes, *Travels*, I, 252.

[7] *a.g.e.*, 276.

yılında Bökey Han'ın hâkimiyetinde, İtil-Ural bölgesi civarında dördüncü cüzü meydana getirdiler. Yeni siyasî ve iktisadî işbirliklerinin habercisi olan Rus İmparatorluğu her gün adım adım ilerliyordu.

On sekizinci yüzyılın başlarında, I. Petro'nun Mâverâünnehr'i istilâ etme teşebbüsleri felaketle sonuçlanmasına karşılık 1740'ta Ural bölgesindeki Başkurdistan'ın istilâsından sonra Rus istihkâm hattı, bozkır içlerine ilerledi. Rusya, göçebelerin köle baskınlarıyla başa çıkmaya çalışıyor, asıl alaka duydukları mesele olarak kara ticaretinin simsarı olmanın yollarını arıyorlardı. Türkistan'daki zengin altın yataklarına ait raporlar büyük ilgi uyandırıyordu.

II. Yekaterina, evvelki İslâm aleyhtârı politikaları değiştirdi. Selefi Yelizaveta, Kazan havalisindeki 536 camiden 418'ini yıktırmış ve dinî propagandayı yasaklamıştı.[8] Tüm dinî müesseseleri daha fazla devlet nezaretine almak isteyen Yekaterina, Müslümanlara müsamaha gösterilen azınlık statüsünü verdi ve dinî hayatlarını murakabe maksadıyla 1788 yılında Müslüman Ruhanî Meclisi'ni kurdu. Müslüman mekteplerinin açılmasına müsaade etti; ancak Müslümanlar, Hıristiyan bir devletin murakabesi altındaki müesseseler hususunda ihtiyatlı idiler. Rus otoriteler, Şamanizmle örtülü olduğuna inandıkları bozkır İslamı ile taassup yuvaları olarak gördükleri Özbek şehirlerindeki İslâmı birbirinden tefrik ediyorlardı. Yekaterina, İslâm'ı, Kazakları öncelikle iyi Müslümanlar, sonra iyi vatandaşlar ve nihayet iyi Hıristiyanlar kılacak bir "medenîleştirme" aracı olarak görüyordu. Göçebeler arasında dolaşabilen ve onların dilini konuşabilen, tebaası Tatar muallimleri, "gerçek" İslâm'ı yaymak için kullandı. Tatarlar bozkırda, ananevî teamüllere sıkı sıkıya bağlı olan İslâm'ın yerleşmesinde önemli bir unsur oldular.

---

[8] Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006, 38.

1822-1848 yılları arasında Rusya, tüm Kazak cüzlerini ilhak etti, hanların iktidarına son verdi ve boyları, muhtelif vilayet ve mülkî idareler altında topladı. Bazı boyların aşağı yukarı kendi hükümetlerinin idaresi altında toplanmaları sebebiyle zaman zaman Hive ve Hokand'a yönelik isyanlar ortaya çıktı. 1853'te Rus General Perovski, Hokand'a ait Ak Mescit kalesini aldı. Rus ilerleyişi sonraki otuz yılda da bazı fasılalarla devam etti. Hokand Hanlığı'nın menfî idaresinden rahatsız olan komşu Kırgız boyları, Rusya'nın metbuluğu için talepte bulundular. 1868'de, bazı Taşkent tüccarlarının Rus yanlısı tavırlarından cesaret alan ve hükümetin emri olmadan hareket eden General M. G. Çernayev, Hokand mülkü olan Taşkent'i zapt etti. Rusların Hindistan üzerine tecavüzleri karşısında her zaman ihtiyatlı davranan İngilizlerin öfkelenmesini istemeyen hükümet, onu geri çağırarak madalya verdi ve -en mühimi- Taşkent'i elinde tutmayı sürdürdü.

1868'de, yeni Türkistan Genel Valisi (1853 yılından beri istila edilen tüm Orta Asya toprakları) olarak tayin edilen General P. K. von Kaufman, Hokand Hanı Hudâyâr'ı Rus tebaası mertebesine indirdi. Buhara Emiri Muzafferüddîn'in ordusu, içerideki düşmanlar karşısında hezimete uğradı ve anlaşmayı kabul etti. Buhara, Haziran 1868 yılında Rus himayesine girdi; Rusya, dinî bir savaşın tahrikinden korktuğu için doğrudan ilhak etmeyi göze alamadı. On dokuzuncu yüzyılın sonu ila yirminci yüzyılın başlarında Buharalı tarihçi Abdülazîz Sâmî, Buhara'nın çöküşünü ahlakî çürümeye atfetmekte; adaletsiz idare ve sofu *ulemâ*yla açıklamaktadır. Ordunun tamamen yozlaştığını ve büyük ölçüde "hiç silah sesi duymamış hırsızlardan, kumarbazlardan, sarhoşlardan, bazıları çılgın ve deli, diğerleri topal ya da kör" kimselerden müteşekkil olduğunu yazmaktadır.[9] Hive Hanlığı, 1873 yılında Rus himayesine

---

[9] Mîrzâ 'Abdal *'Azîm Sâmî, Ta'rîh-i Salâtîn-i Manġitîya* (Istoriya mangıtskih

girdi. 1876'da Hokand kolayca ilhak edildi. Sâmî gibi mahallî tarihçilerin her bir vakada açıkladığı üzere, hanlıkların çöküşünde Rus ordularının gücü kadar kötü idare ve mahallî seçkin zümrelerin yozlaşması da mühim rol oynadı. Son Türkmen merkezi Merv (Mary diye de telaffuz edilir), Rusya'nın İran ve Afganistan sınırlarına dayandığı 1884 yılında ilhak edildi. Rus kuvvetleri, kısa zamanda Britanya'nın şaşkın bakışları altında Afganistan'a girdiler.

Diğer emperyalist güçler gibi Rusya da, cahil "yerliler"e "medenîleştirme misyonu" getirdiğini ileri sürdü. Aşağı yukarı Batı Avrupa cesametindeki bu toprak kazançları için Rusların ödediği bedel, nispeten azdı. Muhtemelen bin kişi fiilî savaşta öldü. Orta Asyalıların kayıpları çok daha fazlaydı. Zayıf ve parçalanmış rakiplerle karşılaşan Rus generalleri, teknolojiye ve sayıca üstünlüğe sahipti. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman nüfusundan daha fazla, yaklaşık yirmi milyon Müslüman tebaaya sahipti. Hükümet, gayrî-Ortodoks Hıristiyan ve Yahudi tebaası gibi, henüz yeni eline geçirdiği Müslüman nüfusun sadakati konusunda da müteredditti.[10]

Ch'ing Hanedanı'nın hâkim olduğu Orta Asya'nın doğusundaki meseleler kısmen farklı bir şekilde gelişmişti. İç Moğolistan, çok sayıda Çinli köylünün kolonileştirmesiyle karşı karşıya idi. Çinli tüccarlar, Moğolistan'ın her tarafında iktisadî hayata hâkimdiler. Şehirlerin inkişafı ya-

---

gosudarey) (ed. And trans. L. M. Yepifanova), Moskva: Vostoçnaya Literatura, 1962, 119 (109b); ve Jo-Ann Gross, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza 'Abd al-'Azîz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzarini), Bloomington: Indiana University Press, 1997, 216.

[10] Robert D. Crews, "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-century Russia,", *The American Historical Review*, CVIII/1 (February 2003), 50-52.

vaştı. Urga, çoğu çadırlarda yaşayan yaklaşık 7.000 nüfusa sahipti. Kayda değer bir azınlığı keşişler teşkil ediyordu. Kültür farklılıkları, iktisadî rekabet ve sömürü, Moğollarla Çinliler arasında husumete yol açtı. Lamacı Budizm, şüphe yok ki Moğol kimliğinin muhafazasında mühim rol oynadı. Gobi'nin kuzeyinde olan ve dolayısıyla doğrudan Ch'ing Hanedanı nüfuzundan bir nebze uzakta kalan Moğol prensleri, Çin'e karşı bir denge unsuru olarak Ruslardan istifade ettiler.

Bariz kültür ve din farklılıkları, Müslüman Doğu Türkistanlıları, metbuları Ch'ing Hanedanı'ndan ayırdı. 1825 ila 1857 arasında Kâşgarya'da amansız hizipçi rekabetlerle parçalanmış Hocaların liderliğinde veya onlar lehine isyanlar patlak verdi. Kazak âlimi ve Rus ordusunda subay olan Çokan Velihanov, 1858 yılında Kâşgar'da kopan kıyameti tasvir eder. Ch'ing askerleri, şehri yağmalayarak kadınları ele geçirdiler; "törenle, dehşet verici bir sükunetle" idamlarını gerçekleştirdiler.[11] İdam edilenlerin kafatasları şehrin kapılarını süsledi.

Vaziyet, başka yerlerde 1850'lere kadar daha sâkindi. Ağır vergi sistemi ve Ch'ing Hanedanı'nın kötü idaresi, bir süre sonra Türk dindaşlarına emsal teşkil edecek Dunganların (Çinli Müslümanları ifade eden bir isim) isyanına sebep oldu. Yamalı bohçaya dönüşen Doğu Türkistan, mahallî rekabetler ve Ch'ing Hanedanı aleyhtârı hareketler içinde dağıldı. Ch'ing Hanedanı elindekileri kaybederken Hokandlı bir kumandan olan Yakub Bey, bölgenin pek çok yerini zapt etti; Rusya ve İngiltere ile diplomatik ve ticarî münasebetler kurmaya çalıştı. Londra, Yakub Bey'in *emirliğini* tanıdı. Rusya, 1871 yılında İli Nehri Vadisi'ni alarak bu vaziyetten kendi lehine faydalandı. Yakub Bey 1877 yılında ölünce *emirliği* çöktü ve Ch'ing Hanedanı herkesi

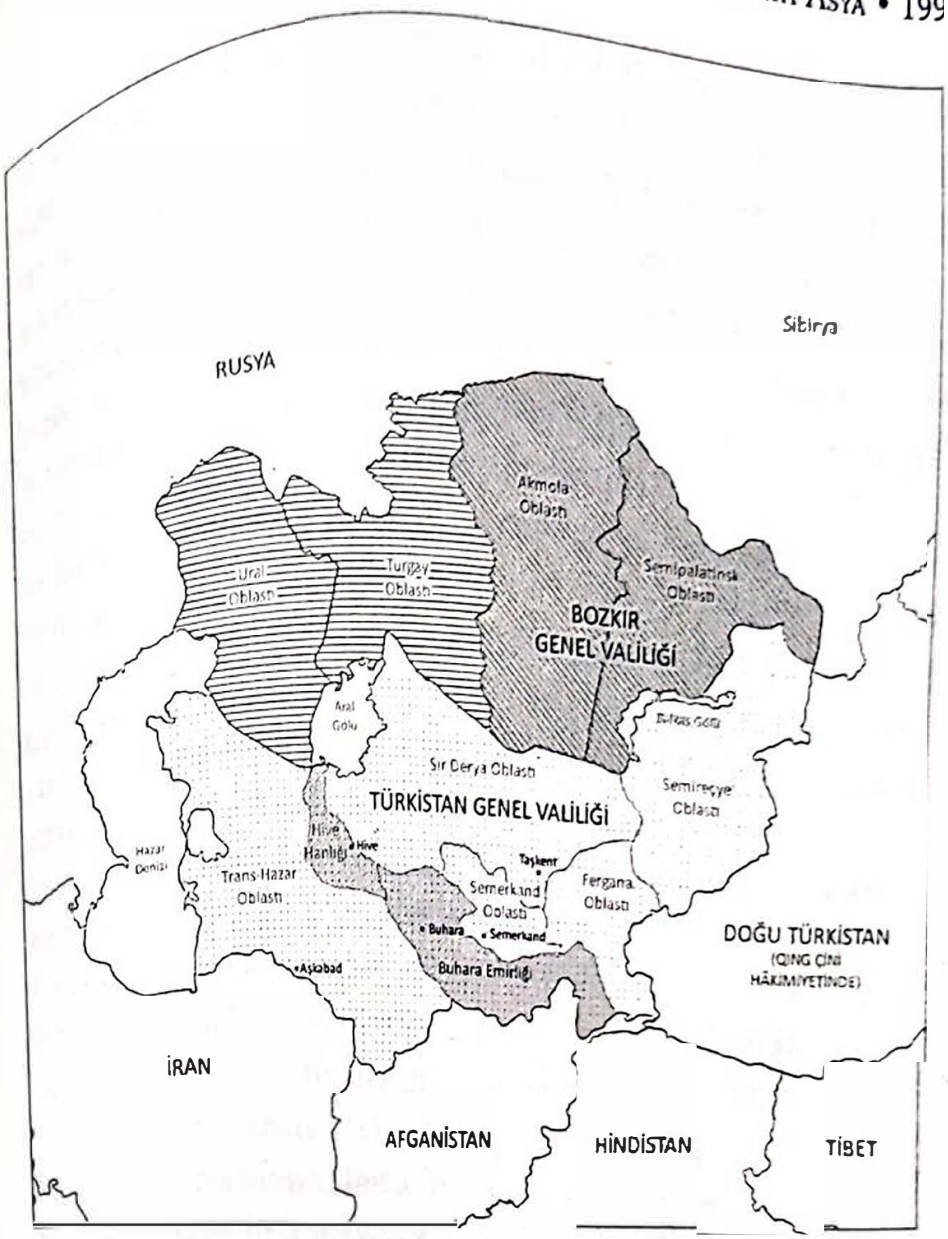
[11] Çokan Ç. Valihanov, "Oçerki Cungarii", *Sobranie Soçinenii*, 5 tom., Alma-Ata: Kazahskaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1984–1985, 3:327.

gafil avlayarak otoritesini yeniden tesis etti. İli Vadisi üzerindeki Rus-Ch'ing toprak ihtilafları, 1881 yılında halledildi. Daha sıkı bir tarassut iddiasında kararlı olan Ch'ing Hanedanı, 1884 yılında Doğu Türkistan'a ve Çungarya'ya eyalet statüsü verdi. Bundan böyle, Sincan eyaleti ("yeni topraklar") doğrudan Ch'ing memurları tarafından idare edilecekti.

Rusların henüz yeni ele geçirdikleri Orta Asya sahasının idaresine dair hiç bir tasavvuru yoktu. Genel valiliklerde nüfus, ananevî liderlerin idaresi altında kaldı. Rus hükümeti, İslâm'ın mahallî hassasiyetleriyle tezat teşkil ettiği için hükümetin masraflarını ve risklerini azaltmak maksadıyla mümkün mertebe uzaktan idare etti. General von Kaufman, göz ardı edilen ve devlet desteğinden mahrum olan İslâm'ın önemini kaybedeceğini ileri sürdü. Zahirde daha az dindar olan göçebelerin Ruslaşacağı ve nihayet Hıristiyanlaşacağı hesabının hatalı olduğu anlaşıldı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, İslâm'ın Kazak hayatındaki rolü, kimliklerin mühim unsurlarından biri hâline gelerek arttı.

Ruslar, Orta Asyalıları bölünmüş ve demokrasi gibi "muzır" modernleştirici fikirlerden tecrit edilmiş surette elinde tutmaya çalıştı. Etnik açıdan Rus olmayan diğer tebaanın aksine Orta Asyalılar, modern harp ve silahlar konusunda bilgi sahibi olabilecekleri için orduya alınmadılar. Yeniliğe mâni olmak ümidiyle Çarlık otokrasisi, genellikle daha muhafazakâr seçkinler ve ulemâyla birlikte hareket etti. Hatta ulemâ, dinsizlerden geldiği için hıfzısıhha ve sağlık teşkilatını geliştirme teşebbüslerine karşı çıktı. Bu politikalar geri kalmışlığı daimî kılıyordu.

Rusya, tabiî kaynakları sömürmeye ve "ahali"yi susturmaya çalıştı. Genellikle devlet memurları ve vasıflı işçiler olan Ruslar ve Rus İmparatorluğu'nun Avrupa bölgelerinden gelenler, kahir ekser eski "mahallî" beldeler etrafında

20. Yüzyıl Başlarında Rus Hâkimiyetinde Orta Asya

gelişen şehirlere yerleştiler. Von Kaufman, mahallî dilleri ve âdetleri bilen idarecilere ihtiyaç duyuyordu. Bilim adamları, etnograf ve sanatçılardan müteşekkil ekipler, "ahali"nin, bitki örtüsünün ve hayvanların listesini çıkarmaya muvaffak oldular. Muhtelif kümelenmeleri tasnif etmek zor bir vazifeydi, fakat imparatorluğun idaresi için elzemdi. İnsanlar ekseriya din, boy, bodun ve etnik grup gibi pek çok tabakadan müteşekkil kimliklere sahiptiler ve sorulara, soru soranın mensubiyetini nasıl idrak ettiğine göre cevap veriyorlardı.

Yeni istila ve ilhak edilen halklar, Rusya'nın tebaaları, fakat vatandaşları olmayan *inorodtsı* (yabancılar) şeklinde tayin edildiler. Çarlık siyaseti, hükümet politikalarıyla tezat teşkil etmediği müddetçe İslâm şeriatına, örfî hukuka, "âdetler"e dokunmadı. Uzun bir şehirli İslâm geçmişine sahip olan Türkistan Genel Valiliği'nde hükümet, dinî meselelerde *iyi niyetli ihmal* politikasını sürdürdü. Bununla birlikte, 1885 sonrasında Rus idaresine karşı genellikle sufi şeyhlerin liderliğinde isyanlar meydana gelmeye başladı. Bozkır Genel Valiliği'nde ise devlet, İslâmî müesseseleri malî açıdan destekledi ve idare etmeye gayret gösterdi. Göçebeler güvenilir vergi mükellefleri kılınmaya çalışılırken ve iskana teşvik edilirken hükümet, istikrarlı bir biçimde onların en verimli meralarına tecavüz etti. Bu vakayla birlikte "vilayet" toprakları, bilhassa Kazaklar, Ruslar, Ukraynalılar ve aynı zamanda Doğu Türkistan'ın Tarançi ve Çinli Müslüman toplulukları gibi ziraî kolonicilere açıldı. Toplu kolonizasyon 1890'larda başladı. 1896 ila 1916 yılları arasında, bir milyondan fazla kolonici, memleketin beşte birine sahipti. 1914 yılına kadar Ruslar, Kazakistan nüfusunun yüzde 30 ila 40'ını teşkil ediyordu. Türkistan, yalnız 1916 yılında yaklaşık 336.000 göçmen kabul etti.

Dünya genelinde pamuğa talep arttıkça, pamuk yetiştiriciliğinde uzun geçmişe sahip Türkistan, Rusya için "büyük bir pamuk tarlası" hâline geldi.[12] 1912 yılında Türkistan, Rus pamuğunun yüzde 64'ünü yetiştiriyordu. Orta Asya'nın giderek büyüyen tek mahsullü iktisadı, onu küresel fiyat dalgalanmalarına tâbi kıldı. Sanayileşme, geleneksel esnaf ve sanatkârları, makine işi mallarla haksız bir rekabete zorladı. Çarlık hükümetinin pençesi, Orta Asya'nın artan iktisadî önemiyle birlikte sıkılaştı. Şehrin

[12] M. H. Abuseitova vd., *Istoriya Kazahstana i Tsentral'noy Azii*, Almatı: Bilim, 2001, 409.

büyümesini teşvik eden demiryolları, Orta Asya'yı doğrudan dünya ekonomisine taşıdı. 1877 yılında 120.000 nüfusa sahip (Eugene Schuyler'e göre) Taşkent, 1910 Rus nüfus sayımında 234.000'e ulaştı.[13] Yabancı müşahitler, Rusların evvelce bilinenlere nazaran, daha fazla emniyet sağladıklarına inanmaktadırlar. Rusya ve modernleşen Müslümanlarla (İtil Tatarları) münasebetlerin artması, Orta Asya'nın kültürel ve entelektüel dünyasını yeniden şekillendirdi. Yeni düzene ayak uyduramayan geleneksel liderler unutulup gittiler.

Orta Asya'daki reform ve yenileşme, daha büyük İslâmî uyanışın ve Avrupa tehdidine karşı tepkinin bir parçasıydı. Bu süreç, dinî ve kültürel yenileşme, eğitim reformu ve nihayet millî bilincin, yani milliyetçiliğin ortaya çıkması gibi birkaç safhada ilerledi. Yenileşmeyle alakadar farklı cereyanlar vardı. Genellikle tüm yeniliklerin aşırı tutucu bir reddi olarak tefsir edilen Selefiyye hareketi (Arapça *Selef*, "ced"), ilk Müslümanların değerlerine ve teamüllerine dönmeye dikkat çekiyordu. Diğerleri, Müslümanların modern teknolojiyi almak, aynı zamanda sınaî dünyasındaki vazifesini tam manasıyla yerine getirirken hem geleneksel dinî hem de içtimaî kıymetleri telif edebilecek bir kültür meydana getirmek zorunda olduğunu savunuyorlardı. Bu modern, laik bir eğitim demekti. İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, Orta Asya'daki okullarda da dine teveccüh gösterilmişti.

Von Kaufman'ın Türkistan'daki iyi niyetli ihmal politikası, İslâmî eğitim sisteminin tamamen ortadan kalkmasını umuyordu. Rus sâkinler ve yerli halklar için 1876'da birkaç çift dilli okul açıldı; okulların hedefleri karşısında temkinli olan Müslümanlar, genellikle bunlardan uzak

[13] Edward Allworth (ed.), *Central Asia:. 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, 3. baskı, Durham: University of North Carolina Press, 1994, 98.

durdular. 1894'te, 90 iki dilli okul öğrencisinin yüzde 95'i Rus'tu. Tatarlar ve hâlihazırda Rusya'dan gelen modernleşme fikirleriyle doğrudan temas kurmuş Kazaklar arasındaki vaziyet farklıydı. Evvelce Tatarlar tarafından teşvik edilen İslâmî tesirleri kısmen azaltmak maksadıyla 1850'li yıllarda Kazaklar için birkaç okul açılmıştı. Laik eğitime ağırlık veren hükümet, 1870'de Rus-Tatar okulları kurdu. Bu vaka, Tatarların başlattığı reform hareketleriyle aynı zamana tesadüf etmekteydi.

Tatarlar, eğitime son derece önem veriyorlardı; *imam*ların erkek çocuklara kıraat, Kur'an, İslâmî akideler, Arapça, Farsça ve riyaziye öğrettikleri camilere merbut geniş bir medrese sistemi vardı. Kızlar, imamın karısından bazı bilgiler edinebiliyorlardı. Teceddüdün kökleri derinlere iniyor; Müslümanları Kur'an'ı tetkik etmeye ve modern itirazlara cevap verecek yeni izahlar yapmak için kendi hükümlerini değerlendirmeye çağıran Abdunnasır Kursevî'ye kadar uzanıyordu. Eğitimci ve yenilikçi Şehâbeddîn Mercânî, Müslümanların ne kadar modernleşirse atalarının İslâmına o kadar yaklaşacağını savunuyordu.

Kırım Tatarı gazeteci, inkılapçı ve sosyal aktivist İsmail Bey Gaspıralı (Rusça: Gasprinskiy), geleneksel ezberci tedrisata bir tepki olan *Usûl-i Cedîd*'i (yeni metot) geliştirdi. Yeni usul, kıraat tedrisinde geleneksel hece sisteminin yerine fonetiğin kullanılmasından ibaretti. Gaspıralı, okulları daha köklü bir şekilde cami-medrese külliyesinden ayırdı ve ilköğretim için özel eğitim almış muallimlerden istifade etti. Kızlara ait okullar vardı. Tedrisat her sınıfa mahsus ders kitapları ile sistemleştirilmişti. Gaspıralı'nın 1883 yılında neşretmeye başladığı *Tercüman* gazetesi, kültür reformunu ve Türk halklarının birliğini savunuyordu. 1880'lerde Kazan'da gelişen Cedîdcilik (*Cedîdizm*), sonraki on yılda Türkistan'da yayıldı.

Bu ılımlı yenilikler, onların asimilasyona ve din değiştirmeye sebep olacağından endişe eden *usûl-i kadîm* taraftarlarının şiddetli saldırılarını tahrik etti. Cedîdciliğin siyasî gayelerinden kuşku duyan hükümet, yeni okulları ne destekledi, ne de onlara bilfiil karşı çıktı. Nihayet, varlıklı Tatar tüccarlar, malî kaynak sağladılar. Tatarların eğitime olan meyli, Rusları (yüzde 18.3) aşan okur-yazarlık oranına (yüzde 20,4) yansımaktaydı.

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, Rus İmparatorluğu'nda 5.000 Cedîd okulu vardı. Tatarlar arasındaki cedîdcilik hususunda ihtiyatlı olan Çarlık hükümeti bunu, Buhara'daki "Müslüman taassubu"na karşı bir çare olarak görüyordu. Emir, 1910 yılında Cedîdci *Yaş Buharalıları* (Genç Buharalılar) sindirdi ve arkasından Özbekistan'ın inkılapçı entelektüel aydınları arasında yer alan Abdürrauf Fıtrat da dâhil birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Hareketin asıl konusu, modern bilgiye sahip olmadıkları sürece Müslümanların güçsüz kalacağı idi.

Cedîdci eğitim ve kültür inkılâpları, mukadder olan millî hareketlerin habercisiydi. Modern millî kimlikler ortak dil, kültür ve toprak mefhumları üzerine inşa edildi. Pek çok yerleşik Orta Asyalı, doğdukları yerleri ve ona yakın çevreleri vatanları olarak düşünüyordu. Göçebe nüfus, boy ve bodunlarla çok güçlü bir şekilde aynîleşmişti. Birçok Müslüman, temel kimliklerini hâlâ dine göre izah ediyordu. Coğrafî açıdan Ruslara yakın olan Tatarlar ve Kazaklar, diğerlerinden önce kendilerini farklı millî varlıklar olarak idrak etmeye başladılar. Tatar Abdülkayyûm Nâsırî ve Kazak İbrahim Altınsarın, millî hareketlerin inkişafında çok mühim olan millî dillere öncülük etmiştir.

Rus-Japon Savaşı'ndaki (1904-05) mağlubiyet, Rusya'da 1905 Devrimi'ne yol açtı. Savaş modernleşmiş, Avrupalı olmayan bir halkın Avrupalı bir gücü yenebileceğini göstererek yüz yıldan fazla bir zamandır Rusya'ya

karşı toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki inkılapçı hareketleri cesaretlendirdi. Zayıflayan Çarlık mutlakıyeti, kısa zamanda *Duma* adlı meclise razı olarak siyasî hayatın inkişafına yol açtı. Müslüman katılımcıların da dâhil olduğu dört Duma, 1906 ve 1914 yılları arasında toplandı, ancak reforma karşı olan Çarlık mukavemeti kırılamadı. Bununla beraber katılımın Buhara'daki yenilikçi aydınlar üzerinde bir tesiri oldu. Temsilî hükümet, otokratik Rusya'da başarılı olsaydı akabinde Buhara'da da benzer reformlar akla gelebilirdi. İmparatorluk Müslümanları, siyasî taleplerinde ısrar ederek müşterek bir hareket planı hazırlamak için bir dizi kongreler tertip etti. Fırkalara ayrıldılar. *İttifâku'l-Müslimîn*, kendileri gibi dinî hürriyet, mahallî muhtariyet ve liberal bir anayasal monarşi isteyen Rusya Anayasal Partisi (Kadetler) ile ittifak kurdu. Solda yer alan, *Tang* (Şafak) adlı Tatar gazetesiyle bağları olan *Tangçılar*, Marksist olmayan bir demokratik sosyalizmi tercih ediyorlardı. Çarlık hükümetinin zımnî desteğine sahip olan geleneksel dinî muhafazakârlar, sağda yer alıyorlardı.

I. Dünya Savaşı'nın (1914-18) yarattığı gerginlikler, Rus İmparatorluğu'nu yıktı. Temmuz 1916'da Orta Asya'da, amele taburlarındaki yerli halkların askere celbinin tahrik ettiği büyük bir isyan patlak verdi. İsyan, sömürge siyasetlerine, bilhassa en iyi arazileri ele geçiren Rus yerleşimcilerin istilasına karşı uzun süredir kaynayan öfkeyi aksettiriyordu. Hükümet sert misillemelerle ve istilacılardan müteşekkil, katliamlar yapan silahlı çetelerle cevap verdi. Yaklaşık 200.000 Orta Asyalı katledildi. 1917 Şubat Devrimi, Çar'ı devirdi ve iktidara ılımlı, demokratik temayülleri olan, fakat kolayca dağılabilecek Geçici Hükümet geldi. Komünistler (Bolşevikler), Başvekil Aleksandr F. Kerenski'nin Rusya'nın savaştan çekilmesi konusundaki isteksizliğini ve 1917 Ekim Devrimi'ni hazırlayan yıkıcı iç şartları kendi menfaatleri için kullandılar. Dış müdahaley-

ile çetrefilleşen gidişi, iç savaş takip etti. Bolşevikler, eski imparatorluğun pek çok yerini ele geçirip galip geldiler.

Orta Asyalı liderler, siyasî meselelere millî veya etnik-dinî açıdan bakmak temayülündeydiler. Pek çoğu, hükümette müstakil bir Müslüman sözcü veya muhtelif türde muhtariyetler talep ederek Rusya ile bir çeşit münasebeti destekliyorlardı. Geçici Hükümet kendi isteğiyle Müslümanların ferdî haklarını kabul etti, ancak cemiyet haklan ya da bu tür bir federal çözüm fikrine ayak diredi. Müslümanların kendileri, coğrafî ve millî kümelenmeler hâlinde bölündüler. Rus sömürgeciliği ve Tatar kültürel nüfuzu tarafından tehdit edildiklerini hisseden Kazaklar, müdafaa maksadıyla Mart 1917'de Alaş Orda siyasî partisini kurdular. İç savaş sırasında, başlangıçta komünist aleyhtarı Beyaz Güçleri desteklediler ve sonra Kasım 1919'da Bolşeviklerin safına geçtiler. Tatar Komünistlerin ortaya attığı İtil-Ural Cumhuriyeti'nde Tatar tahakkümünden korkan Başkurtlar, kendi Muhtar Başkurt Cumhuriyetlerinde karar kıldılar. Küçük sosyalist cemaatler de var olmasına karşılık Türkistanlı Müslüman siyasî cemiyetler, Kadetlerle ve Geçici Hükümet'le uyumlu olmak eğilimindeydiler. Müslüman halkların dil ve mahallî kültürlerindeki farklılıklar göz önünde tutulursa ortak bir program teşkili muhtemelen imkânsızdı. Orta Asya şehirlerindeki Rusların kahir ekseri, siyasî tercihlerinde çoğunlukla şöyle ya da böyle sosyalisttiler. Bunlar, yerli Müslümanları siyasî ve etnik düşman olarak görmek hevesindeydiler.

İç Savaş sırasında farklı bir Müslüman Komünist bakış açısı ortaya çıktı. Öğretmenlikten devrimciliğe dönen, Rusya Müslümanlarını farklı bir halk olarak gören Tatar Bolşevik Mirseyid Sultan Galiyev, tüm Müslümanların (ve aslında tüm Avrupalı olmayanların), hakikatte Avrupa halklarının işçi ve köylülerine müsavi, ezilen bir halk olduğunu iddia etti. Bu sebeple, Müslüman Doğu için sınıf

savaşı, Avrupa emperyalist-sömürgeci güçlere karşı ezilen bir Müslüman halkın mücadelesiydi. Daha da ileri giderek, Rusya Müslümanları arasında sosyalizmin zaferinin, sömürge dünyasının her yerini saran devrim için bir sıçrama tahtası olacağını iddia etti. Birçok Cedîdci bu fikri kabullendi ve Bolşeviklere katıldı. 1918 yılında Bolşevik idaresi Orta Asya'ya ulaştı; 1919 yılında mahallî ve Bolşevik aleyhtarı Beyaz Muhafız tehditlerinin üstesinden gelen Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Birçok mahallî Bolşevik, hâlâ etnik peşin hükümler besliyordu. Moskova, onları yerli Müslüman Komünistlerle bir yere vermek mecburiyetinde kaldı. Çalkantılı yıllar, Kazak bozkırlarında bir milyon kadar insanın öldüğü büyük bir kıtlığa yol açtı.

Bolşevikler, 1923'e kadar Orta Asya'da hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Kırsal direniş çetelerinin *Basmacı Hareketi*, on yıl kadar sürdü. 1920 ila 1924 yılları arasında Kazak, Türkmen, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri tesis edildi. Orta Asya Cumhuriyetlerinin Millî Tahditlerinin ardından Buhara ve Hive resmen Özbek SSC'nin bir parçası olarak 1924 yılında Sovyetler Birliği'ne dâhil oldu. "Türkistan" adının kaldırılması icap ediyordu". "Türkistanlılar", modern manada milletin temelleri olan ortak tarih, din (İslâm) ve edebî dilleri (Çağatayca ve Farsça/Tacikçe) paylaşmalarına karşılık, "Türkistan" kavramı daha ziyade Pan-Türkçü tedailere sahipti. Güçlü Türk karakteriyle küçük "Sovyet cumhuriyetleri"nin yaratılması, Sovyet güdümünde Türk kültürlerinin gelişmelerine imkân tanınması, yerli reformcular ve Cedîdcilere göre bir taviz idi. 1929 yılında, Özbek SSC'si haricinde Tacik SSC'si teşkil edildi ve 1936 yılında, daha önce muhtar bir eyalet ve sonra Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olan Kırgızistan, Kırgız SSC'ye dönüştü.

14 milyon kadar Orta Asyalıyı şamil yeni cumhuriyetlerin ve milletlerin ortaya çıkması, çoğunlukla kıtlık ve malî sıkıntılarla başa çıkma gayreti içindeki serbest teşebbüs unsurlarını yeniden tedavüle süren Sovyet Yeni Ekonomi Politikası (NEP, 1921–28) sırasında gerçekleşti. Daha önce Orta Asya devletleri, "milliyet"ten ziyade hanedan merkezli idi. SSCB, kendi idarî maksatlarıyla mütenasip olarak sınırlarını şekillendirdiği ulus-devletler yarattı. Her milliyetin kendine ait toprakları olacaktı. Bu siyasetin ilk kurbanları, işçi sınıfını etnik veya dinî farklılıklarla bölünmemiş, müttehit bir topluluk olarak gören Marksist "proleter birlik ilkeleri"ne muhalif fikirlere sahip Mirseyid Sultan Galiyev gibi millî komünistler oldu. Sultan Galiyev iki kez tutuklandı; siyasî muhaliflerin ve suçluların tutuklu kaldığı cezaî çalışma kampları sistemi demek olan Sovyet Gulag'ında öldüğü tahmin edilmektedir.

Sovyet hükümeti, çok geçmeden millî cumhuriyetlere ısmarlama milliyetler uydurdu. Yenilikçiler haricinde az sayıda Orta Asyalı "milliyet" duygusuna sahipti. Bölgenin karmaşık etnik yapısı, meseleyi daha da zorlaştırıyordu. Sovyet millî "tahditleri"nin tümü, etnografya ve dil çalışmalarıyla rasyonelleştirilmiş keyfî siyasî kararlardı. Bu bakımdan Sovyet politikası, etkili ve büyük ölçüde başarılı bir sosyal ve etnik mühendislik projesi olarak görülmelidir. Dil, Sovyet kimliğinin önemli göstergelerinden biri hâline geldi.[14] Bu sebeple, bugün bölgedeki dillerin menşeleri, teşekkülleri, mensubiyetleri ve münasebetleri, mühim siyasî neticeleri olan meselelere dönüşmüştür.

Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinin en kalabalığı olan Özbekistan, büyük Türk devleti demek olan Pan-Türkizm'e meyilli yerli aydınlara müsamahakâr davrandı. Öz-

[14] Jacob Landau and Barbara Kellner-Heinkele, *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001, 7.

bek, her hâlükârda mevcut *Türk* veya *Türkî* meflhumlarının yerini alacaktı. Bu meflhumlar, Pan-Türkçülük ile kendi siyasî ve kültürel inkılaplarını sürdüren, Orta Asyalı Türk aydınlar tarafından yakından takip edilen Türkiye'yi ima ediyordu. Evvelce kendilerini Özbek diye tarif etmemiş halkları tesmiye maksadıyla bu meflhumun kullanılması ve Türkçe ile Farsça-Tacikçe iki dilli uzun bir geçmişe sahip olan bir nüfusun Türk karakteri hususundaki ısrar, Cedîdcilerin ve diğer yenilik taraftarlarının desteğini kazanmanın bir aracı olmuştu. Türkleşmiş Tacik menşeli toplulukları veya Özbekistan nüfusunun neredeyse yarısını meydana getiren, yerleşik hayata geçmiş muhtelif Türk topluluklarını ifade eden *Sart* meflhumu, 1926 nüfus sayımında bir kimlik olarak ortadan kayboldu.

Dil ve diğer ayırt edici hususiyetlere aldırmadan, artık herkes resmen, tabiî bir kimlik olmayan *Özbeklere* dönüşmüştü. Özbekistan nüfusu iki dilli olsa da ağırlığı Taciklerin teşkil ettiği Buhara ve Semerkand gibi iki şehri içine alıyordu. Tacik-dillilerin yanı sıra kimi Türkçe konuşanlarca, diğer İranî dillileri ve ekseriya Şiî dağlı halkları ifade maksadıyla aşağılayıcı bir tabir olarak kullanılan *Tacikler*, kendi cumhuriyetlerini talep ediyorlardı. Bazıları bunun bir şekilde Özbekistan'ı küçültebileceğini ve Tacikistan'ı en büyük Sovyet Orta Asya cumhuriyeti kılacağını ileri sürüyorlardı. Bu hususlaki tartışmalar 1920'lerin ikinci yarısında çok rağbet görüyordu. Sovyetler, üstü kapalı olan, ancak yine de bazı Özbek aydınlarda görülen Pan-Türkçü özlemleri zayıflatmak maksadıyla bu etnik rekabeti istismar etti.[15]

Zamanla Sovyet politikaları Özbekler, Tacikler ve diğer halklar arasında farklı bir millî his vücuda getirdi. Eski boy ve bölge farklılıkları, hem Sovyet ve hem de Sovyet

[15] Sergey Abaşin, *Natsionalizmı v Sredney Azii. V poiskah identiçnosti*, Sankt-Peterburg: Aleteiya, 2007, 186-189.

sonrası Orta Asya'da çoğunlukla iktidar için yarışan hizipçi topluluklar (genellikle ideolojik bir cilâ ile) içinde varlığını sürdürdü. Boy kimliği Türkmenistan'da, Kırgızistan'da ve bazı yaşlı Özbekler arasında hâlâ bir amildir. Kazakistan'da Büyük, Orta ve Küçük Cüz mensubiyetleri, rakip siyasî fırkaları şekillendirmeye devam etmektedir.

Her yeni milliyetin, onu komşularından (umumiyetle müşterek geçmişe sahip yakın akraba halklar) ayıran tarihinin yanı sıra edebiyata, folklora ve elbette dil ile alfabeye ihtiyacı vardı. Siyasetçiler ve akademisyenler bu meseleleri çözmek maksadıyla toplandılar ve siyasî ihtiyaçlarını destekleyen ilmî rasyonelleştirmelerle bazı lehçeleri, millî edebî dil olarak seçtiler. Pek çok Türk dili, aralarındaki telaffuz farklılıklarını bulanıklaştıran Arap alfabesini kullanıyordu. Türkmence *göz*, Kazakça *köz* ve Tatarca *küz* aynı şekilde yazılıyordu. İmlânın ıslahı, hâlihazırda devrim öncesi modernleşme projelerinin bir parçası olmakla birlikte, Arap alfabesini değiştirmek hususunda da ısrar vardı. Arap alfabesi, Sovyet Müslümanlarını, hükümeti devirmesi muhtemel bir kaynak olan komşu ülkelerdeki Müslüman nüfusa bağlıyordu. 1927 ve 1928 yılında Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar ve Karakalpaklar Latin alfabesini kabul ettiler. 1928 yılında Türkiye de aynısını yaptı. Çok geçmeden onu Tacikler izledi. 1930'ların sonlarında Sovyet hükümeti, Latin alfabesinin Kiril ile değiştirilmesi gerektiğine karar verdi, bu süreç 1942'de tamamlandı. Rusça, Rus olmayan okullarda mecburî bir ders hâline geldi. Maksat, Sovyetler Birliği'nin 126 farklı milliyetini birleştirmek (*sblijenie*) idi. Neticede bu, mezkûr milliyetlerin âdeta Rusça konuşacak yeni bir "Sovyet tipi" içinde kaynaşmalarına (*sliyanie*) yol açacaktı.

Özel çiftçilik ve özel büyükbaş sürüleri yok eden kollektifleştirme ve göçebelerin iskanı 1930'ların sonunda tamamlandı, toplum dönüştürüldü; ancak bu, çok külfetli

oldu. Ukrayna'da milyonlarca kişinin başına geldiği gibi, Kazakistan'da da yaklaşık bir milyon kişi öldü. Tasfiyeler, yerli siyasî liderlerin kökünü kazıdı.

Yeni Sovyet kültürü, mahallî dillerde ifade ediliyordu, ancak muhteviyatını Moskova belirliyordu. Ruslar ya da Orta Asyalı olmayan diğer halklar, cumhuriyetçi Komünist Partilere hâkimdiler. Yerli halkların sembolik temsilcileri, ikinci veya daha alt kademelere getirildiler. 1920'lerin sonu ile 1930'lara kadar Şer'î mahkemeler ve Müslüman Ruhanî Meclisi'nin yanında medreseler de kapatıldı. İslâm, yeni devletin ateist ideolojisince muzır addedilen Hıristiyanlık, Musevilik ve Budizm gibi gerici diye tavsif edildi. SSCB'nin varlık mücadelesi verdiği II. Dünya Savaşı boyunca "militan ateizme" yapılan vurgu azaldı. Hükümet, 1943 yılında Müslüman Ruhanî Meclisi'nin Sovyetleşmiş şeklini canlandırarak Müslümanları bir araya toplamaya çalıştı. Bazı *medreseler* açıldı. Resmî olarak tanınan diğer dinlerde olduğu gibi, görevlileri sıkı bir takip altına alındı.

Mühim içtimaî istihaleler meydana geldi. Yaygın eğitim, bir nebze başarıyla sürdürüldü. 1927'de Özbekistan'da tesettür ve kadının topluma karışmaması aleyhinde kampanyalar tertipleyen Moskova, Orta Asyalı kadınların hürriyetini kazanmasına vekalet etti. Aslında, bu tür uygulamalar yaygınlaşmamıştı; Cedîdciler ve diğer yerli inkılâp taraftarları uzun zamandır bu gibi yenilikleri talep ediyorlardı. Özel hayatı tümüyle işgal eden Sovyet politikaları, tepkiye yol açtı. Halk İslâmı, bölgeden bölgeye değişen bir âdet olan tesettür ve erkeklerin sünnet olması gibi gelenekler, kimliğin sembollerine dönüştü. Neticede Moskova, tesettür hususunda galip geldi. Kadınlar, erkeklerle kanun önünde müsavî ve eşit meslekî haklar kazandılar. Bazı kadınlar bu fırsatlardan istifade etmeye çalıştılar; pek çok yerde, hususuyla taşrada ise bu gerçekleşmedi

yahut gerçekleşemedi. Ruslar ve Orta Asyalılar, bilhassa şehirlerde yan yana çalıştılar, fakat yabancılarla evliliklere nadiren rastlanıyordu.

1950'lerin sonlarına doğru, inkişaf eden hayat standartları, mühim bir nüfus artışı meydana getirdi. Sovyet Rus kültürü hâkimiyetini sürdürdü, ancak mahallî kültürlerin ifadesine de daha fazla serbestlik tanındı. Romancı Muhtar Avezov'un Kazak yenilikçi Abay Kunanbayoğlu (Rusça: Kunanbaev) hakkındaki romanlaştırılmış biyografisi, idarece kabul edilebilir konuları neşrederken Sovyet okuyuculara Kazak göçebe kültürünün zenginliğini tanıtıyordu. Sovyet idaresi altındaki Kırgız tecrübelerini veciz biçimde anlatan *Gün Olur Asra Bedel* (1980) adlı eserin Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov gibi büyük romancılar, hem Kırgızca hem de Rusça neşirler yaparak yerli ve milletlerarası takdir topladılar.

1970'lere gelindiğinde merkezi hükümet, Orta Asya cumhuriyetlerindeki liderliğin, nazarî olarak mahallî hükümette ve parti hiyerarşisinde ekseriya bir Rus'la birlikte onun altında olan, fakat aslında Moskova'nın çıkarlarını gözeten "yerlilere" devrinin daha kolay olacağını gördü. Leonid Brejnev'in SSCB'yi yönettiği (1964-1982) dönemin bariz bir özelliği olan "durgunluk" ve artan yolsuzluk sırasında bu yerli liderlik, Moskova'nın müzakere etmek zorunda kaldığı fillî bir kuvvete dönüştü. Sovyet aleyhtarı fikirler, Brejnev'in halefi ve son komünist yönetici Mihail Gorbaçov tarafından 1980'lerin sonlarında başlatılan *glasnost* (ifade özgürlüğü) devrinde daha açık bir şekilde ifade edildi. Aralık 1991'de Sovyetler Birliği dağıldı ve Bağımsız Devletler Topluluğu diye adlandırılan gevşek bir birlik içinde yeniden teşkilatlandı (Gürcistan ile Litvanya, Letonya ve Estonya gibi Baltık devletleri hariç).

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Orta Asyalılar, kendilerini Sovyet döneminin sonlarında iktidara gelen

değişen derecelerde sert otoriter rejimlerin idaresinde ve yeni bir dönemin eşiğinde buldular. Şimdi çok büyük meselelerle karşı karşıya idiler. Çevre kirliliği, hastalıkları ve ekolojik felaketi miras bırakmıştı. Büyük bir servet (petrol, doğalgaz ve diğer tabii kaynaklar) beklentisi vardı fakat bundan nasıl faydalanılacağı belirsizdi.

Sovyetler tarafından yaratılan millî kimlikler devam etti, fakat bunlara yeni muhtevalar aşılandı. Özbekler tarafından Mâverâünnehr'den sürülen Timur'un torunları, Özbek kimliğinin bir sembolü hâline geldi. Özbek liderliği, güçlü bir fâtihin ve dünya sahnesindeki önemli bir şahsiyetin hayaliyle hatırlanmak istemektedir. Aslında Sovyet politikasını sürdürerek Özbekistan ve Kazakistan arasına biraz mesafe konması da arzulanmaktadır.[16] Millî, etnik ve mahallî rekabetler çözümsüz kalmıştır. Nitekim, epeydir devam eden, fakat zaman zaman gerginleşen Özbek ve Tacik müşterek hayatı, ciddi sıkıntılar çekmektedir. Özbekistan'daki Tacikler kendilerine eşit davranılmadığını iddia etmektedirler. Bazı bölgeler, Suudi Arabistan'da hâkim muhafazakâr Sünnî mezhebin adına izafeten genellikle *Vahhabîler* diye adlandırılan radikal İslamcı hareketlerin tehdidi altındadır. Suudiler, İslamî uyanış hareketlerini sık sık maddî açıdan desteklemektedirler. Bu gruplardan bazıları, Özbekistan ve başka yerlerde mevcut hükümetlere karşı şiddetli muhalefete kalkışmakta, Taliban veya El-Kaide'ye dâhil olmaktadırlar.[17]

Dil, kimliğin mühim bir unsuru olmaya devam etmektedir. Çoğu Orta Asya devleti, dillerini Rusça kelimelerden

---

[16] Peter Fincke, "Competing Ideologies of Statehood and Governance in Central Asia: Turkic Dynasties in Transoxania and their Legacy", *States of Mind: Power, Place, and the Subject in Inner Asia* (ed. David Sneath), Center for East Asian Studies, Western Washington University for Mongolia and Inner Asia Studies Unit, University of Cambridge, Bellingham: Western Washington University, 2006, 111-112.

[17] Pope, *Sons of the Conquerors*, 234-239.

temizleyerek "saflaştırma"ya çalışmaktadır. Kimi alfabelerini değiştirmektedir. Mâverâ-yı Kafkasya'daki Azerbaycan gibi Türkmenistan da 1991 yılında, büyük ölçüde yakın akrabası modern Türkçeyi örnek alarak Latin alfabesini kabullendi. 1995 yılında Özbekistan'da, Latin esaslı "ıslah edilmiş" bir alfabe ortaya çıktı[18] ama kitaplar Kiril harfleriyle yayımlanmaya devam etti.

Mevcut liderlerin çoğu, yetiştikleri Sovyet sisteminden aşina oldukları siyasî baskıyı değişen derecelerde uyguladılar. 1990'dan, öldüğü 2006 yılına kadar Türkmenistan başkanı olan Saparmurat Niyazov, kendini "Türkmenlerin lideri" anlamına gelen *Türkmenbaşı* diye duyurdu. Onun müfrit kişi kültüne, baskıcı bir rejim eşlik etti. Daha az göze batan Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, siyasî muhalefete karşı aynı derecede müsamahasız davranmıştır. 1991 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı olan Nursultan Nazarbayev, alenî bir siyasî baskı olmadan iktisadî büyümenin teşvikinde daha müessir olmuştur. Petrol ve maden zenginliği gelirin yüzde 80'ine tekabül etmesine karşılık 2008 yılında nüfusun yüzde 40'ı yoksulluk içinde yaşamaktaydı.[19] Türkmenistan ve Kazakistan'da bir zamanlar bereketli olan meraların çölleştiği iddia edilmektedir. Kırgızistan, fırkalar arası mücadeleyle parçalanmış kırılgan bir demokrasiye sahiptir. Genellikle güçlü mahallî ve etnik hizipçi cereyanlara sahip Tacikistan'da yenilikçilerle İslâmcıların boy ölçüştüğü iç savaş, ülkeyi harabeye çevirmiştir.

1911 Çin Devrimi'nin akabinde, Doğu Türkistan'daki Ch'ing idaresinin yerini bir dizi harp beyi aldı. Bu beyler, Rusya/SSCB ve Cumhuriyetçi Çin hükümetinin tecavüzlerini defederek iktidarı ellerinde tuttular. Bunların hepsi mahallî Müslüman Türklerin sıkıntılarıyla yüzleşti. 1921

[18] Landau and Kellner-Heinkele, *Politics*, 124-147.

[19] Pope, *Sons of the Conquerors*, 293.

yılında Taşkent'te toplanan bir takım Doğu Türkistanlı aydın, Uygur adını (asırlardır kullanılmayan) canlandırdı ve Uygur milliyetçiliğini teşvik etmeye başladı. Türkçe konuşan yerleşik nüfusun kahir ekseriyeti bu müşterek ismi kabul etti. Chiang Chieh-Shih'in Milliyetçi Çin hükümeti, Japonlarla savaş ve Çinli komünistlerle mücadele hâlindeyken ortaya çıkan Uygur ayaklanmaları, 1944'te Uygur liderliğindeki Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin doğuşuna zemin hazırladı. 1949 yılında Çin iç savaşında galip gelen komünistler, bu cumhuriyeti parçaladılar. Uygur milliyetçiliğini bastırdılar ve Çin'in kadim mülkü olarak tasvir ettikleri Doğu Türkistan'ın tarihini yeniden yazdılar. Zaman zaman bölgenin ve Çinli olmayan nüfusun mahallî farklılıklarının, Çin'e münasip tarzda daha sıkı bir şekilde bütünleştirilmesine teşebbüs edildi.

1960'lar ve 70'lerdeki Kültür Devrimi sırasında, çok sayıda Çinli, Müslüman halkların nüfus hâkimiyetini tehlikeye atarak buraya yerleşti. 1949'da, Doğu Türkistan'da 300.000 Çinli vardı. Bugün, 8.5 milyon Uygur, nüfusun yüzde 45'ini, 7.5 milyon Çinli ise yüzde 40'ını teşkil etmektedir.[20] Bundan endişe duyan hükümet, aile başına bir çocuk politikasından Uygurları ve diğer millî azınlıkları muaf tutmaktadır. Gazeteler ve kitaplar mahallî dillerde yayınlanmaktadır. Uygurlar, onları Sovyet sonrası Orta Asya'daki Türkçe konuşanlardan ayıran Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Giderek artan sayıda genç nesil, ülkenin hayatına tam iştirak için elzem olan Çinceyi öğrenmektedir, ne var ki bunlar azınlıktadır. Uygur mukavemeti ve ayrılıkçı hareketleri gelişmiştir. Bunlardan Doğu Türkistan İslâmî Hareketi gibileri, şiddet usullerini benimsemiştir ve El-Kaide ile muhtemel bağları yüzünden terör örgütü olarak telakki edilmektedir.

---

[20] *New York Times*, August 7, 2009, A4.

1911 sonrasında İç Moğolistan, Çin'in faaliyet sahasında kaldı. Çin'in iktisadî ve nüfus baskısı devam etti. Dilleri ve büyük nispette Cengizli İmparatorluğu'na dayanan tarihî şuurlarıyla müttehit olmalarına rağmen Moğol milliyetçiler, coğrafi açıdan bölündüler. Milliyetçi lider Prens Demçukdongrob, Japon aleyhtarı işbirliği karşılığında Çin içinde muhtariyet elde etmeyi umuyordu. Bu siyaset akim kalınca, Dış Moğolistan'ı ele geçirmek için Japon desteğini arayan mahallî aristokrasi, 1931 yılında komşu Mançurya'ya yerleşen Japonya ile işbirliği yaptı. İç Moğolistan, Çin hâkimiyeti altında kaldı.

Rusya ve Çin arasında sıkışmış Dış Moğolistan, yirminci yüzyıl boyunca istiklalini endişeli bir şekilde sürdürdü. Sekizinci Cebtsundamba Hutuhtu, 1911 yılında bağımsız Moğolistan'ın hükümdarı Bogdo Han ilan edildi. Rusya ona arka çıktı, ancak Han'ın İç Moğolistan ve diğer Moğol topraklarının bu devlete dâhil edilmesi tasavvurlarını desteklemeyi reddetti. 1913 yılında Çin, hükmî hâkimiyetini korurken, Dış Moğolistan'ın kendi kendini yönetmesini kabullendi. Rusya, Çin ve Moğollar arasında yapılan Kyahta Antlaşması (1915), Moğolistan'ın muhtar (gerçekte bağımsız) statüsünü tasdik etti. Rus iç savaşından faydalanan Çin, iddialarını yeniden dile getirdi ve 1919-1920 yılında ülkeyi tekrar ilhak etti. Genç devrimci Sühe Batur, 1921 yılında yeniden Moğol istiklalini talep etti ve Moğolistan Halk Hükümetini kurdu. 1924 yılında Bogdo Han ölünce monarşi kaldırıldı ve Sovyet modellerine dayanan Moğol Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Moğol Halk Cumhuriyeti Moskova'ya yakınlaşırken Çin, hükmî metbuluğunu sürdürdü. Kolektifleştirme ve siyasî tasfiyeler gibi iç siyaset, SSCB'de yaşananları yansıtıyordu. Nihayet, ordu komutanı Çoybalsan kudretli bir şahsiyet olarak ortaya çıktı.

Japon tehdidi, 1936 yılında SSCB ile ittifak antlaşmasına yol açtı. Üç yıl sonra, tam olarak tanımlanmamış sınırlarda bir dizi taalhhütlerle birleşen Sovyet-Moğol ordusu, Japon kuvvetlerini mağlup etti. SSCB, 8 Ağustos 1945 tarihinde Japonya'ya savaş ilan edince, iki gün sonra onu Moğol Halk Cumhuriyeti izledi.

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından gerçekleştirilen bir millî halk oylaması (1945), Moğolistan'ın bağımsızlığını tasdik etti, akabinde devlet, Çin ve SSCB tarafından tanındı. 1952'de Çoybalsan'ın ölümünden sonra iktidara gelen Tsedenbal'ın başbakanlığı döneminde hâlâ Çin'in nihaî hedeflerinden endişe duyan Moğolistan, Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar Sovyet uydusu bir devlet olarak kaldı. 1991 yılında, adını Moğolistan Cumhuriyeti olarak değiştirdi ve o zamandan beri çok partili demokrasi hâlini aldı. Ülkenin 2.5 milyonluk nüfusu, iktisadî azgelişmişliğin devasa meseleleriyle yüzleşmektedir. Çayırlıklar, Moğolistan büyük kara parçasının yüzde 75'ine tekabül eder fakat hâkim sanayi olan pastoral göçebelik, modern dünya ekonomisinde belirsiz bir gelecekle karşı karşıyadır. Adı votka ve bira etiketlerinden rock gruplarına kadar her şeyde görülen Cengiz Han, güçlü bir millî sembol olmaya devam etmektedir.

Zaman Dizini

MÖ 38000	İnsanoğlunun Orta Asya'ya ayak basması
MÖ 6000 (takriben)	Tarımın gelişmesi
MÖ 4800 (takriben)	Atın ehlileştirilmesi
MÖ 3000 (takriben)	Orta Asya'da sulama kanallarının inşası
MÖ 2000 (takriben)	Tekerlekli arabalar, savaş arabaları, pastoral göçebeliğin doğuşu
MÖ 1500 yahut 1200 (takriben)	Zerdüşt'ün doğumu (MÖ 600 gibi geç tarihte olması da muthemel)
MÖ 1000 (takriben)	Orta Asya'da kompozit yayın ortaya çıkışı; atlı, organize silahlı grupların doğuşu
MÖ 700 (takriben)	Deşt-i Kıpçak ve Orta Asya'da İskit-Saka boyları
MÖ 556–330	Ahameniş İmparatorluğu
MÖ 308–128 (takriben)	Greko-Baktriya Krallığı
MÖ 209 (takriben)– M.S. 155	Hsiung-nu İmparatorluğu'nun, Orta Asya'nın doğusuna hakim olması
MÖ 202– M.S. 220	Çin'de Han Hanedanı hâkimiyeti (takriben MÖ birinci yüzyıl ila Kuşanların yükseldiği M.S. birinci yüzyıla kadar)
MÖ Birinci Yüzyıl ila MS Birinci Yüzyıl (takriben)	Kuşanların Yükselişi
230'lar ila 270'ler (takriben)	Kuşan İmparatorluğunun Sâsânîler karşısında dağılması

MS 226–651	Sâsânî İmparatorluğu
(takriben) 375	Hunlar'ın İtil Nehri'ni geçmesi
"Beşinci Yüzyılın ortalarında"	
450 (takriben)	Afganistan ve civarı bölgede Ak Hun Devletinin ortaya çıkması
453	Attilâ'nın ölümü
552	Birinci Göktürk Kağanlığı'nın doğuşu
557—takribî. 567	Göktürklerin ve Perslerin Ak Hun Devleti'ni yıkması
630	Birinci Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşü
takribî. 630–650	Batı bozkırlarında Hazar Kağanlığı'nın tesisi
651	Arapların İran'ı tamamen fethetmesi ve Orta Asya'ya ilerlemesi
659	Birinci Batı Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü
682–742	İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı devri
750	Abbasîlerin Emevîleri devirmesi
751	Talas Savaşı
744–840	Uygur Kağanlığı devri
766	Karluklar'ın Batı Türk Kağanlığı'na (Türgişler) son vermesi
770'ler	Oğuz boy birliğinin Moğolistan'dan Sır-Derya bölgesine göçü; Batı Sibirya'da Kimek Kağanlığı'nın tesisi
819–1005	Mâverâünnehr ve Doğu İran'da Sâmânî hanedanı
916–1125	Moğolistan, Mançurya ve Çin'in kuzeyinde Kitan (Liao) İmparatorluğu
920'ler	İtil Bulgarlarının İslâm'ı kabulü
960	Orta Asya'daki Türk boylarının büyük nispette İslâmı kabulü
965–969	Hazar Kağanlığı'nın sükutu
977–1186	Gaznelilerin İran'ın doğusu, Agfanistan ve Hindistan'ın kuzeybatısına hâkim olmaları
992–1212	Batı ve Doğu Türkistan'da Karahanlı hâkimiyeti
1124	Yeh-lü Ta-shih'in Karahıtay Hanlığını tesisi (1124–1213)

1200-1221	Muhammed Hârezmşâh'ın saltanatı
1206	Temuçin'in Cengiz Han olarak seçilmesi
1218-1220	Moğollar'ın Orta Asya'yı fethi
1227	Cengiz Han'ın ölümü; Moğol İmparatorluğu'nun Cengiz Han'ın oğulları (Cuci, Çağatay, Ögedey ve Toluy) ve ahfadı liderliğinde alt uluslara bölünmesi
1229-1241	Ögedey'ın Büyük Kağan olarak hâkim olması
1240	Moğollar'ın Rus Knezliği, Kıpçaklar ve İtil Bulgarlarını fethi
1241	Moğolların Macaristan ve Polonya'yı istilâsı, Legnica Muharebesi'nde Polonyalıları ve Alman Şövalyelerini mağlup etmesi
1243	Moğolların Kösedağ'da Türkiye Selçuklularını bozguna uğratması
1251-1259	Toluy'un oğlu Möngke'nin Büyük Kağan olarak hüküm sürmesi
1256-1353	İran-Irak ve Anadolu'nun pek çok yerinde Hülagülere mensup İlhanlıların hüküm sürmesi
1258	Moğolların Bağdat'ı fethi
1260	Memlûklerin Filistin'de Ayn Calût Muharebesi'nde Moğol kuvvetlerini bozguna uğratması
1260-1294	Möngke'nin oğlu Kubilay Han'ın, Büyük Kağan olarak hüküm sürmesi
1279	Moğolların Çin'i tamamıyla fethetmesi
1313-1341	Cuci Ulusu'ndan Özbek Han'ın Müslüman olması
1348	Bubon vebasının patlak vermesi
1368	Çin'de Yüan (Moğol) hâkimiyetinin sonu
1370-1405	Timur'un Cengizli dünyasına hakim olması
1438-1455	Esen idaresindeki Oyratların Moğollara hakim olması, nüfuzlarını Mançurya'dan Doğu Türkistan'a kadar genişletmeleri

1443–1466	Cengiz soyundan Kırım, Kazan ve Astarhan Hanlıklarının teessüsü
1451	Cengizli soyundan Ebu'l-Hayr Han'ın Özbeklerin lideri olarak ortaya çıkışı
1501	Safevîlerin İran'ın fethine koyulması
1502	Büyük Orda'nın (Altın Orda) çöküşü; on altıncı yüzyılın ortalarında Kazakların Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz şeklinde bölünmeleri; Doğu Türkistan'da Hocaların teşekkülü
1526	Özbeklerden kaçan Bâbür'ün Güney Asya'da Bâbür İmparatorluğu'nu tesisi
1552–1556	Moskova Çarlığı'nın Kazan ve Astarhan'ı istilâsı
1578	Moğol lideri Altan Han'ın Tibetli Gelugpa lideri Sonam Gyatso'ya Dalay Lama unvanını vermesi; Budizm'in Moğollar arasında hızla yayılması
1616	Curçen reisi Nurhaci'nin kendini Han ilan etmesi
1620	Oyratların Budizm'i kabulü
1635	Nurhaci'nin oğlu Abahay'ın halkı için Mançu ismini benimsemesi
1644	Mançuların Çin'i ele geçirmesi, Ch'ing hanedanının tesisi
1648	Urga'da (bugünkü Ulan Batur) Lama manastırının inşası
1650	Aşağı İtil'de Kalmuk devletin teşekkülü
1676–1697	Cungar İmparatorluğu'nda Galdan Han devri
1689	Nerçinsk Antlaşmasıyla Rusya ve Ch'ing imparatorlukları arasındaki sınırların tahdidi
1697–1727	Cungar İmparatorluğu'nda Tsevang Rabtan devri
1709	Hokand Hanlığı'nın teşekkülü
1727	Kiakhta Antlaşmasıyla Rusya ve Ch'ing sınırlarında istikrarın tesisi ve ticarî münasebetler

1731–1742	Kazakların Rus himayesini kabulü
1753	Mangıt Atalıklarının Buhara emirliklerine dönüşmesi
1757–1759	Ch'ing Hanedanı'nın Cungar İmparatorluğu'na son vermesi, Doğu Türkistan'ı fethi
1822–1848	Rusya'nın Kazak ordalarını topraklarına katması
1865–1884	Rusların Orta Asya'yı istilası
1883–1884	Ch'ing Hanedanı'nın Doğu Türkistan'a hakimiyetini yeniden tesisi, bölgenin isminin Sincan (Yeni Hudut Bölgesi) diye değiştirilmesi
1890s	Rusya'nın Orta Asya'yı, bilhassa Kazakistan'ı sömürgeleştirmesi
1905	Japonya'nın Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'yı mağlup etmesi, 1905 Rus Devrimi
1911	Ch'ing Hanedanı'nın çöküşü; Bogdo Han döneminde Dış Moğolistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi
1917	Rusya'da Şubat Devrimi, ardından Ekim 1917'de Bolşevik Devrimi
1918–1921	Rusya'da İç Savaş
1919–1920	Çin'in Dış Moğolistan'ı yeniden topraklarına katması
1921	Doğu Türkistanlı aydınların Taşkent'te toplanması, Doğu Türkistanlı Türkçe konuşan Müslüman nüfusun "Uygur"u millî isim olarak ihyası; Sühe Batur'un Dış Moğolistan'ın bağımsızlığını yeniden tesisi
1923	Rusya hâkimiyetinde Orta Asya'nın tamamen Bolşevik idaresine girmesi
1924	Buhara ve Harezm cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği'ne dâhil olması; Millî Tahdit'in Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinin sınırlarını yaratması; Bogdo Han'ın ölümü; Moğol Halk Cumhuriyeti'nin teşekkülü

1927–1928	Kırgız, Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpak halklarının Arap alfabesini terk ederek Latin alfabesini benimsemesi
1930'lar–1942	Türk dillerinin Kiril alfabesine geçişi
1944–1949	Doğu Türkistan'da bağımsız bir cumhuriyetin kurulması
1991	Sovyetler Birliği'nin dağılması; eski Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinin de dâhil olduğu Bağımsız Devletler Topluluğu'nun teşekkülü; uzun müddet Sovyet uydusu olan Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Moğolistan Cumhuriyeti olarak bağımsızlığını ilanı

İleri Okumalar

Başvuru Kaynakları

Abazov, Rafis. *Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Atwood, Christopher P. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File, 2004.

Bosworth, Clifford Edmund. *The New Islamic Dynasties*. New York: Columbia University Press, 1996.

Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill, 2003.

Genel Çalışmalar

Adshead, S. A. M. *Central Asia in World History*. New York: St. Martin's Press, 1993.

Andr., Paul. *The Art of Central Asia*. London: Parkstone Press, 1996.

Barfield, Thomas. *Perilous Frontiers: Nomadic Empires and China*. Oxford: Blackwell, 1987.

Basilov, V. N. *Nomads of Eurasia*. Translated by M. F. Zirin. Seattle, WA: University of Washington Press, 1989.

Beckwith, Christopher I. *Empires of the Silk Road*. Princeton: Princeton University Press, 2009 [*İpek Yolu İmparatorlukları* (çev. Kürşat Yıldırım), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2011].

Çağatay, Ergun, and Doğan Kuban, eds. *The Turkic Speaking Peoples: 2000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans*. Munich: Prestel, 2006 [*Türkçe Konuşanlar*, İstanbul: Tetragon, 2007].

Canfield, Robert L., ed. *Turko-Persia in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Christian, David. *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*. Vol. 1, Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford: Blackwell, 1998.

Di Cosmo, Nicola, Allen J. Frank, and Peter B. Golden, eds. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Findley, Carter V. *The Turks in World History*. New York: Oxford University Press, 2004 [*Dünya Tarihinde Türkler* (çev. Ayşen Anadol), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006].

Foltz, Richard C. *Religions of the Silk Road*. New York: St. Martin's Press, 1999 [*İpek Yolu Dinleri* (çev. Aydın Aslan), İstanbul: Medrese Yayınları, 2006].

Grousset, Ren.. *The Empire of the Steppes*. Translated by Naomi Walford. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970 [*Bozkır İmparatorluğu* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980; *Stepler İmparatorluğu* (çev. Halil İnalcık), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011].

Hambly, Gavin, ed., *Central Asia*. New York: Delacorte Press, 1969.

Jagchid, Sechin, and Paul Hyer. *Mongolia's Culture and Society*. Boulder, CO: Westview Press, 1979.

Khazanov, Anatoly M. *Nomads and the Outside World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Lattimore, Owen. *The Inner Asian Frontiers of China*. American Geographical Society, 1940. Reprint, Hong Kong: Oxford University Press, 1988

Liu, Xinru. *The Silk Road in World History*. New York: Oxford University Press, 2010.

Millward, James A. *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. New York: Columbia University Press, 2007.

Roxburgh, David J., ed. *Turks: A Journey of a Thousand Years, 600–1600*. London: Royal Academy of Arts, 2005.

Sinor, Denis, ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990 [*Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000].

Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Eskiçağ

Anthony, David W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the World.* Princeton: Princeton University Press, 2007.

Di Cosmo, Nicola. *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Cribb, Joe, and Georgina Herrmann. *After Alexander: Central Asia Before Islam.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Kohl, Philip L. *The Making of Bronze Age Eurasia.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Mallory, J. P., and Victor Mair. *The Tarim Mummies.* London: Thames and Hudson, 2000.

Ortaçağ

Allsen, Thomas T. *Culture and Conquest in Mongol Eurasia.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

——— "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China." *The Cambridge History of China.* Vol. 6, *Alien Regimes and Border States, 907–1368.* Edited by Herbert Franke and Denis Twitchett. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Anonymous. *The Secret History of the Mongols.* Translated by Igor de Rachewiltz. 2 vols. Leiden-Boston: Brill, 2004.

Barthold, W. [V. V. Bartol'd]. *Turkestan Down to the Mongol Invasion.* 3 rd ed. Translated by T. Minorsky. Edited by C. E. Bosworth. London, 1968 [*Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990].

Beckwith, Christopher I. *The Tibetan Empire in Central Asia.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

Biran, Michal. *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Clavijo, Don Ruiz Gonzales de. *Embassy to Tamerlane 1403–1406*. Translated by Guy Le Strange. London: Routledge, 1928. Reprint, Frankfurt-am-Main, 1994.

Dawson, Christopher, ed. *Mission to Asia*. London: Sheed and Ward, 1980.

de la Vaissière, Étienne. *Sogdian Traders: A History*. Translated by James Ward. Leiden: Brill, 2005.

DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. University Park: Penn State Press, 1994.

Frye, Richard N. *The Heritage of Central Asia*. Princeton: Markus Wiener, 1996 [*Orta Asya Mirası* (çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009].

Hâjib, Yûsuf Khâss. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Translated by Robert Dankoff. Chicago: University of Chicago Press, 1983.

Jackson, Peter. *The Mongols and the West, 1221–1410*. New York: Pearson Longman, 2005.

Juvainî, 'Ata-Malik. *The History of the World-Conqueror*. Translated by John A. Boyle. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.

Mackerras, Colin. *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra: Australian National University Press, 1972.

Manz, Beatrice F. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Marshak, Boris. *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*. New York: Bibliotheca Persica Press, 2002.

Morgan, David. *The Mongols*. Oxford: Blackwell, 1986.

Narshakhî, Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far. *The History of Bukhara*. Translated by Richard N. Frye. Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1954.

Pan, Yihong. *Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbors*. Bellingham, WA: Western Washington University Press, 1997.

Polo, Marco. *The Travels of Marco Polo: The Complete Yule-Cordier Edition*. 2 vols. New York: Dover, 1993.

Rashid al-Dîn, Fadlallâh. *The Successors of Genghis Khan*. Translated by John A. Boyle. New York: Columbia University Press, 1971 .

Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Translated by Thomas N. Haining. Oxford: Blackwell, 1991.

Rubruck, William of. *The Mission of Friar William of Rubruck*. Translated by Peter Jackson. Edited by Peter Jackson and David Morgan. Hakluyt Society, second series, vol. 173. London: Hakluyt Society, 1990.

Wriggins, Sally Hovey. *Xuanzang: A Buddhist Pilgrim on the Silk Road*. Boulder, CO: Westview Press, 1996.

Erken Modern Dönem

Babur. *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. Translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thackston. New York: Oxford Universty Press, 1998.

Bergholz, Fred W. *The Partition of the Steppe: The Struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for Empire in Central Asia, 1619–1758*. New York: Peter Lang, 1993.

Dughlat, Mirza Muhammad Haidar. *A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i Rashidi*. Edited by N. Elias. Translated by E. Dennison Ross. London, 1895. Reprint, London: Curzon Press, 1972 [*Tarih-i Reşidî* (çev. Osman Karatay), İstanbul: Selenge Yayınları, 2006].

Perdue, Peter C. *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2005.

Modern Dönem

Allworth, Edwin. *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*. 3 rd ed. Durham, NC: Duke University Press, 2002.

Bawden, Charles R. *The Modern History of Mongolia*. New York: Frederick Praeger, 1968.

Brower, Daniel R., and Edward J. Lazzarini, eds. *Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.

Crews, Robert D. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

d'Encausse, Hèlène Carrère. *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*. Translated by Quintin Hoare. Berkeley: University of California Press, 1988.

Hiro, Dilip. *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyz*. New York: Overlook Duckworth, 2009.

Khalid, Adeeb. *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 2007 [*Komünizmden Sonra İslam: Orta Asya'da Din ve Politika* (çev. Aslıhan Tekyıldız), Ankara: Sitare Yayınları, 2011].

Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Khodarkovsky, Michael. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500–1800*. Bloomington, IN: University of Indiana Press, 2002.

Landau, Jacob, and Barbara Kellner-Heinkele. *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2001.

Northrop, Douglas. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.

Roy, Olivier. *The New Central Asia: The Creation of Nations*. New York: New York University Press, 2000 [*Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi* (çev. Mehmet Moralı), İstanbul: Metis Yayınları, 2000].

Rudelson, Justin J. *Oasis Identities: Uyghur Nationalism Along China's Silk Road*. New York: Columbia University Press, 1997.

Sahadeo, Jeff, and Russell Zanca, eds. *Everyday Life in Central Asia Past and Present*. Bloomington: Indiana University Press, 2007.

Genel Ağ

Asia Society: Country Profiles
www.asiasociety.org/countries-history/country-profi les
Bu mükemmel başvuru ağ sitesi, Orta Asya da dahil olmak üzere Asya ülkeleri hakkında net ve güncel bakış ve istatistikler sunar. Haritalar ve bayraklar resimlerle gösterilmiştir.

Buddhist Art and Trade Routes
www.asiasocietymuseum.com/buddhist_trade/index.html
Asia Society, Budist sanatı ve İpek Yolu hakkında resimler, haritalar ve makalalerin bulunduğu bu ağ sitesine sunuculuk sağlıyor.

Central Eurasia Project of the Open Society Institute
www.eurasianet.org/
Bu haber sitesi, Orta Asya'danın iktisadi ve kamu meselelerıyle ilgilidir. Makaleler röportajlar, sunumlar, bloglar ve videolarla desteklenmektedir.

Dunhuang Academy
www.dha.ac.cn/
Bu ağ sitesi, Mogao mağaralarından seçilmiş yeraltı odaları hakkında fotoğraflar ve bilgi sunar.

Heilbrunn Timeline of Art History
www.metmuseum.org/toah/
Metropolitan Sanat Müzesi, bölgelere ayrılmış tüm dünyadan sanat hakkında zaman çizelgeleri ve makaleler sunar. Orta ve Kuzey Asya coğrafi bölümü en alakalı olan bölümdür. Site Cengiz Han'a, Moğol çadırlarına ve Ma'lta arkeolojik tetkikleriyle alakalı makaleler içermektedir.

The Hermitage
http://www.hermitagemuseum.org/html_En/03/hm3_5_11.html

Ermitaj Müzesi, röfleler koleksiyonuna ayrılmış sayfaların yanı sıra Orta Asya sanat ve eserlerine ait zengin varlıklar hakkında genel bir değerlendirme sunmaktadır.

International Dunhuang Project: The Silk Road Online
http://idp.bl.uk/

Bu site, dünyanın en iyi İpek Yolu koleksiyonuna sahip milletlerarası kurumların ortak bir çalışmasıdır. Site sanat, insan yapımı eserler ve belgeler, İpek Yolu tarihi ve araştırmalarıyla alakalı makaleler ve haber bültenleri, faydalı sitelere ait bağlantıların tasnif edilmiş bir listesiyle ilgili aranabilir bir veritabanı içerir.

Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwestern China, Gansu, and Ningxia
http://sites.asiasociety.org/arts/monksandmerchants/

Asya Society'e ait bu çevrimiçi sergi resimler, heykeller, eşyalar ve belgelerle bunların her birine ait kısa makaleler sunar.

Silk Road Seattle
http://depts.washington.edu/silkroad/index.html

Washington Üniversitesi tarafından desteklenen bir halk eğitim projesi olan bu büyüyen ağ sitesi, tarih, mimari ve kültürle alakaları resimli yazıların yanısıra izahlı bibliyografya, elektronik atlas ve İngilizceye tercüme edilmiş tarihi belgeler içerir.

The Transoxiana Pages
http://www.oxuscom.com/centasia.htm

Bu site, makaleler koleksiyonu ve Mark Dickens tarafından hazırlanmış mufassal kronolojilerin yanı sıra Orta Asya hakkındaki genel sitelere ait faydalı bir bağlantılar listesini içermektedir.

Teşekkür

Nancy Toff of Oxford University Press ile serinin editörleri Bonnie Smith ve Anand Yang'a bu kitabın hazırlanması sırasındaki sabırları ve rehberlikleri için teşekkür etmek istiyorum. Karen Fein'in keskin editoryal gözüne ve Sonia Tycko'nun pek çok teknik katkısına da müteşekkirim.

Uzun yıllar boyunca Thomas T. Allsen, Nicola Di Cosmo ve Anatoly M. Khazanov gibi dostlarım ve meslektaşlarımın Orta Asya tarihiyle ilgili süregelen sohbetlerinden faydalandım. Yaklaşık otuz altı yıl önce ilk kez Orta Asya halkları ve kültürlerini öğretmeye başladığım Rutgers Üniversitesi'ndeki öğrencilerime teşekkür etmek istiyorum. Bu kitabın yazılmasında onlar göz önünde bulunduruldu. Tabii ki, yorumlardaki doğru veya yanlış her türlü hatadan yalnız ben sorumluyum.

Oğlum Greg, babasının bilgisayar sorunlarını çözmek için kendi yoğun akademik faaliyetlerinden vakit bulmayı her zaman başardı ve bunun için ona gerçekten minnettarım. Eşim Sylvia Wu Golden, her şeyde benim en büyük can yoldaşım olmuştur ve bu kitap ona adanmıştır.

Dizin

Abbâsiler 103, 109, 110, 115, 123, 136, 143
Abdullah II 178, 179
Abdunnasır Kursevî 202
Abdürrauf Fıtrat 203
Abdülazîz Sâmî 195
Abdüllatîf 155
Afganistan 20, 24, 27, 28, 45, 49, 50, 51, 55, 61, 73, 76, 93, 98, 99, 111, 118, 122, 154, 167, 181, 193, 196, 218
Agni 89, 90
Ahameniş İmparatorluğu 37, 48, 217
Ahamenişler 51
Ahmed Dürrânî Han 193
Ak Mescit 195
Akdeniz 14, 17, 24, 37, 58, 61, 70, 102, 143,
akın 31, 35, 52, 53, 54, 59, 63, 71, 75, 79, 87, 99, 101, 108, 109, 111, 122, 137, 146, 148, 153, 159, 170, 173, 178, 179, 187
Alan-koa [Alan-Qo'a] 128
Alanlar 63
Alaş Orda siyasî partisi 205
alfabe 38, 62, 83, 89, 104, 131, 139, 174, 209, 213, 214, 222
Âlim Han 180
Alp Arslan 123
Alp Tigin 118
Alpamış destanı 187
Altan Han 126, 128, 172, 173, 174, 175, 178, 220
Altan Tobçi 175
Altay Dağları 21, 69, 138
Altay dilleri 24, 25,
Altay hakları 46
Altın Orda 146, 148, 153, 157, 159, 220
Altındepe 28
Amasanci 161,
Ambakay Han 128
Amu Derya 22, 47, 94, 98, 99, 101, 118
Amu Derya Nehri 20, 21, 70, 138
Amursana 188
An Lu-shan [An Lushan] 80
Anadolu 123, 136, 137, 153, 165, 219
A-na-kuei [Anagui] 68, 69
Ankara Savaşı 154
Aral Gölü 21
Aramice 102
Arap dili / Arapça 41, 51, 96, 102, 104, 112, 113, 114, 120, 122, 141, 143, 149, 154, 201, 202
Araplar 79, 84, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 109, 218
Arık Böke 136
A-shih-na [Ashina] Türkleri 68, 69, 72, 73, 75, 78, 79, 110

Ashing 173,
Asoka 89
Astarhan 134, 158, 169, 179, 219, 220
astronomi 96, 112, 155
Aşkabat 28
Atâ Melik Cüveynî 126
atalar kültü 78, 96, 115
ateizm 210
atlar 30, 32, 33, 35, 57, 66, 80, 97, 181, 193
Attilâ 63, 71, 218
Avarlar 66, 70, 71, 72,
avcılık 30
avcı-toplayıcı 29, 40
Avrasya 17, 31, 37, 45, 55, 57, 68, 69, 79, 87, 90, 109, 135, 142, 151, 163
Avrupa 9, 20, 24, 27, 39, 59, 60, 62, 63, 64, 69, 70, 71, 94, 107, 109, 110, 112, 117, 130, 142, 144, 154, 157, 164, 180, 182, 192, 196, 198, 201, 205
Avrupa Hunları 59, 60, 63
Aydınlanma 180
Aytmatov, Cengiz 211
Ayuki Han 184
Azerbaycan Türkleri 123
Batur Hungtayci 184-185
Baba Tükles 147
Bâbür 166, 167, 168, 179, 181, 220
Bâbür İmparatorluğu / Bâbürlüler 13, 167, 168, 178, 179, 181, 182, 220
Baga Tarkan Kül-Çur 101
bağcılık 117
Bağdat 110, 111, 112, 123, 125, 136, 219
Bahâeddin Nakşibend 156
baharat 144, 181
Baktra 89
Baktriya 33, 49, 50, 51, 56, 60, 67, 88, 89, 93, 103
balıkçılık 21, 29, 34
Balkanlar 72, 110, 139
Bamyan 93
Barçuk 131
Barlas 150
Barsbay 157
barutlu silahlar 163, 164, 184
Basmıllar 79
baş bağlama 68
Başkurdistan 107, 194
Başkurtlar 158, 159, 205
Batı Bölgeleri 56, 58, 59, 76
Batu 134
Batu Möngke (Dayan Han) 162-163
Baykal 57, 66, 127
Baykal Gölü 57, 66
Behzâd 156
Belh 89, 178
Berberîler 98
Berke 146
Beyaz Rusya 133
Bezeklik 82
Bilge Kağan 77, 78, 79
Bizans 36, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 107, 111, 123, 139, 169
Bizans İmparatorluğu 123, 139
Bogdo Han 215, 221
Bolad Ağa 140
Bolşevikler 204, 206
Bozkır 12, 21, 24, 29, 30, 34, 36, 38, 39, 42, 50, 53, 55, 57, 63, 65, 68, 75, 82, 83, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 126, 130, 131, 136, 144, 146, 150, 153, 161, 169, 172, 175, 186, 188, 194
Bögü Kağan 80, 81

Bökey Han 194
Börte 128, 129, 140
Brejnev, Leonid 211
Brohiler 28
Budizm 52, 61, 66, 67, 78, 83, 89, 94, 95, 98, 105, 115, 172, 173, 174, 175, 184, 197, 210, 220
Buhara 40, 41, 42, 87, 91, 92, 95, 99, 111, 112, 121, 132, 145, 147, 156, 178, 180, 181, 191, 193, 195, 203, 204, 206, 208, 221
Bulgar-Türk dili 110, 158
Bulgaristan 110
Bulgarlar 110, 158
Bumın 69
Burma 104
Burnaby, Frederick G. 192
Burnes, Alexander 192
Buruşaski dili 28
Buzul Çağı 27, 181
Büyük Darius I 50
Büyük İskender 38, 42, 50, 51, 89
Büyük Petro 194,
Büyük Yekaterina 188, 194
Câmiü't-Tevârîh 141
Camûg 91
Camoka 129
Canıbeg 161, 162
Cânî Muhammed 179
Cava 144
Cedîdcilik [Cedidizm] 202, 203, 206, 208, 210
Cend 122
Cengiz Han 126, 128, 129, 131, 132, 133, 140, 150, 216, 218, 219, 229
Cengizliler (Âl-i Cengiz) 136, 137, 138, 139, 143, 145, 146, 148, 156, 173, 193
Ch'ang-an [Chang'an] 76
Ch'e-lu-hui [Juluhui] 66
Ch'iang [Qiang] 59
Ch'in Hanedanı [Qin Hanedanı] 52, 53, 171, 185
Ch'ing Hanedanı [Qing Hanedanı] 171, 172, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 196, 197, 198, 213, 220, 221
Chang Ch'ien [Zhang Qian] 56, 57
Chang Sun-sheng [Zhengsun Sheng] 73
Ch'i [Qi] Hanedanı 73
Chiang Chieh-Shih [Çan Kay Şek] 214
Chih-chih [Zhizhi] 59
Chih-lu-ku [Zhilugu] 131
Chin [Jin] hanedanı 126, 127, 128, 129, 130, 131
Chiu-mo-lo-shih [Kumarajiva] 95
Chou [Zhou] Hanedanı 73,
Chung-hang Yüeh [Zhonghang Yue] 55
Chung-tu [Zhongdu] 131
cihad 114, 193
Cizvitler 172
Clavijo Don Ruiz Gonzales de 150, 152
Cuci 133, 134, 137, 159, 166, 219
Cuci Ulusu (Altın Orda) 137, 138, 146, 148, 153, 157, 158, 159, 161, 165, 219
Cürçenler 125, 126, 171, 219
Curtius, Quintus 38
Çaç (Şaş) 87, 100
Çağatay 133, 135, 137, 162
Çağatay Türkçesi 155, 167, 168, 206
Çağatay Ulusu /Çağataylılar 137,

138, 149, 150, 151, 153, 155, 160, 162
Çağrı 122, 123
Çaharlar 162, 163
çâker 92, 109
çakmaklı tüfekler 165
Çernyayev, M. G.
çiçek hastalığı (Kızıl Cadı) 170, 188
Çin 17, 20, 21, 22, 24, 31, 34, 35, 36, 37, 41, 45, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 93, 94, 97, 98, 99, 102, 104, 126, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 154, 156, 160, 164, 171, 172, 173, 179, 181, 188, 193, 197, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221
Çin Seddi 52, 55, 173
Çöl Pompeisi 82
çöl / çölleşme 21, 33, 38, 118, 213
çubuklar 141
Çungarya 135, 184, 188, 198
Çu Vadisi 117
Da Gama, Vasco 157
Dağıstan 28
Dalay Lama 165, 173, 174, 175, 184, 185, 220
Dandanakan 123
dans 76, 90
Dârü'l-İslâm 114
Delhi 167
Demçukdongrob [Te Wang] 215
demir / demirciler 15, 31, 35, 42, 69, 72, 127, 128, 149
demiryolları 201
deniz ticareti 62, 157, 181
Deşt-i Kıpçak 24, 28, 29, 63, 68, 70, 107, 134, 135, 147, 157, 166, 217
deve 32, 33, 47, 74, 88, 91, 97, 175, 185
Dêwâştîç 93, 94, 100
dihkân 92, 103, 118
Divânu Lügâti't-Türk 120
Dmitri Donskoy [Donlu Dmitri] 148
Doğu Türkistan (Sincan) 20, 21, 38, 45, 50, 51, 52, 53, 56, 60, 65, 66, 67, 69, 75, 76, 79, 83, 89, 101, 102, 104, 105, 116, 135, 149, 160, 162, 178, 184, 185, 186, 188, 189, 193, 197, 198, 200, 213, 214
Doğu Türkistan İslâmî Hareketi 214
dokuma 53, 76, 90
Don Nehri 148
Dravidyenler 28, 45
Ebu Bekr 157
Ebu Cafer Muhammad el-Hârizmî 112
Ebû Şâme 137
Ebu'l-Hayr Han 159, 160, 161, 166, 187, 220
edebiyat 83, 94, 112, 155
Edige 157, 158
Eftalitler (Ak Hunlar) 65, 67, 89, 94, 218
Ehrimen 48, 96
el-Bîrûnî 96, 97, 103, 119
el-Câhiz 109
el-Kaide 212
el-Kânun fi't-Tıb 113
el-Me'mûn 112
el-Mukaddesî 87
el-Musta'sım 136

el-Ömerî 145
Taberî 101
el-Utbî 118
Elam 27, 28, 96
Eltüzer 180
Emevîler / Emevî halifeleri 98, 99, 111, 218
Endonezya 144
Erdeni-yin Tobçi 175
Ermenice 91, 141
Ermeni / Ermenistan 123, 136
Esen Han 164,
Evrengzîb 181
Fars dili / Farsça 39, 41, 46, 48, 51, 62, 89, 96, 102, 103, 104, 112, 114, 115, 141, 143, 145, 149, 150, 154, 155, 167, 168, 202, 206, 208
Fergana 50, 52, 57, 97, 100, 117, 180
Fin-Ugor halkları 87, 169
Finliler 45-46
Firdevsî 119
Füsûsü'l-hikem 112
Galdan 185, 186, 189, 220
Galiev, Mirseyid Sultan 205, 207
Gandhara 61
Gazan Han 141
Gazne 118, 119, 122
Gazneliler 118, 119, 122, 123, 218
gelin diplomasisi 54, 55, 57, 131
Gelupga okulu [Sarı Şapka]173
Gevher Şâd 154
Giray 161, 166
giyim / giysi 22, 34, 35, 61, 74, 76, 97, 120
Gobi Çölü 38, 66
Gorbaçov, Mihail 211
göç 25, 27, 28, 32, 34, 59, 63, 64, 69, 70, 84, 107, 110, 183, 187
göçebe / göçebeler / göçebelik 16, 17, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 89, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 131, 133, 134, 140, 145, 146, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 164, 165, 166, 167, 170, 182, 203, 211, 216
Göktürk İmparatorluğu 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 99, 100, 107, 218
Grek dili / Grekçe 62, 141
Greko-Baktriya 52, 56, 60, 61, 67, 217
Greko-Makedon 51
Greko-Romen 61, 113
gulâm 109
Gûrak 99, 100
Gürcistan 211
Hacılar 38
Hak Nazar Han 183
Han Hanedanı 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 65, 89, 217
Hangay Dağları 82
Hara-Hula 183, 184
Harappa 27, 45
Harezm 50, 51, 87, 96, 99, 103, 111, 115, 119, 123, 125, 132, 147, 152, 221
hayvan kurban etme 29, 95, 97, 148, 175
hayvancılık 29, 30, 32, 90, 122
Hazar Denizi 59, 110, 132
Hazar Kağanlığı 109, 110, 111, 218
Hazarlar 110, 111

Henrik II [Dindar Henrik] 135
Heqin diplomasisi 56
Herat 154, 155, 156, 168, 193
Herodotus 48, 49,
Hıristiyanlık 48, 67, 115, 122, 132, 210
Hidâyetullah 189
Hint-Aryanlar 45
Hint-Avrupalılar 15, 24, 30, 45
Hindistan 14, 17, 21, 24, 27, 28, 50, 52, 60, 62, 67, 74, 90, 93, 118, 119, 122, 153, 155, 157, 166, 167, 168, 181, 182, 193, 195, 218
Hinduizm 67, 97
Hive 188, 193, 195, 206
Hive Hanlığı 180, 192, 195
Ho Urluk [Khô Örlökh] 183
Ho-han-yeh [Huhanye] 59
Hocalar 189, 197, 220
Hokand / Hokandlılar 180, 192, 193, 195, 196, 197
Hokand Hanlığı 180, 193, 195, 220
Homo sapiens 27
Huang T'ai-chi [Hong Taiji] 171
Horasan 122
Hoten 89, 90, 94, 189
Hoten-Saka 49
Hö'elün 129
Hsiao Wen-ti [Xiao Wen-ti] 65
Hsieh-li Kağan [Xieli / İl Kağan] 75
Hsien-pi / Hsien-piler [Xianbei] 59, 65, 66
Hsuan-tsung [Xuanzong] 76
Hsüan-ti [Xuandi] 59
Hsüan-tsang [Xuanzang] 41, 74, 89, 90, 95
Hudâyâr 195
Hsuig-nu [Asya Hun İmparatorluğu] 40, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 90, 217
Hui-ti [Hui] 54
Huvişka 60
Hülagü 136, 137, 138, 219
Hüseyin Baykara 155, 156
I. Dünya Savaşı 203, 204
II. Dünya Savaşı 210, 216
Irak 125, 137, 139
İbak Han 159
İbn Battûta 143
İbn Haldûn 153, 154
İbn Sînâ 112, 113
İbnü'l-Esîr 116
İbnü'l-Fakîh 84
Ibrâhim Altınsarın 203
İbrahim Tamgaç Buğra Han 116
İbranî 83
İç Moğolistan 20, 24, 53, 70, 83, 131, 163, 174, 196, 215
iç savaş 73, 83, 102, 205, 213, 214, 215
iklim değişikliği 28, 30, 181
III. İvan 149
iki dillilik 25, 104, 145, 155, 167, 202, 208
İlhanlılar 139, 219
İli Nehri 55, 186, 197
İlteriş 77, 79
İndus Vadisi 27
ipek 22, 23, 37, 53, 54, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 80, 90, 181
İpek Yolu 37, 42, 57, 59, 62, 66, 70, 75, 79, 83, 87,101, 108, 121
İran 17, 22, 24, 27, 36, 37, 40, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 56, 60, 61, 62, 68, 70, 72, 73, 76, 79, 89, 93, 95, 98, 102, 103, 112,

113, 118, 119, 122, 123, 125, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 155, 165, 167, 178, 181, 182, 193, 196, 204, 218, 220
İrtiş Nehri 127, 159, 160
İshak Veli 189
İskandinavya 113
İsker 170
İskit / İskitler 47, 48, 49, 50, 51, 53, 93, 217
İslâm 36, 41, 42, 48, 61, 87, 98, 101, 102, 103, 104, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 121, 122, 123, 126, 130, 144, 146, 149, 151, 153, 157, 158, 159, 162, 182, 189, 194, 198, 200, 201, 206, 210, 218
İsmail Bey Gaspıralı 202
İsedonlar 49
Issık Gölü [Issık Köl] 82
İstanbul 154, 169
İstemi [İştemi] 69, 70, 71, 72
istihsal 32, 42, 90, 117, 140
İtah 110
İtil 20, 24, 63, 109, 110, 115, 133, 134, 147, 158, 159, 165, 169, 170, 183, 188, 201, 218, 219, 220
İtil Bulgarları 115, 133, 147, 158, 218, 219
İtil Nehri 63, 218
İtil Tatarları 201
İtil-Ural bölgesi 158, 159, 169, 184, 188, 194
İtil-Ural Cumhuriyeti 205
İvan IV (Korkunç) 169, 170, 179
Japonya 87, 137, 215, 216, 221
Jenkinson, Anthony 179
Jou-jan [Rouran] 65, 66, 68, 69, 78
Jou-Jan—Wei savaşları 68
K'o-lo [Keluo] 69
Kabul Han 127, 128
kadın / kadınlar 23, 39, 49, 50, 80, 81, 88, 93, 111, 118, 128, 131, 140, 148, 185, 193, 197, 210
Kadim Mektuplar 88
Kafkasya / Kafkaslar 28, 63, 73, 98, 110, 123, 133, 136, 137, 139, 183, 213
kâğıt imali 102, 141
kâğıt para 140
Kalmuk / Kalmuklar 24, 183, 184, 187, 188, 220
Kamboçya 144
Kamikaze 137
kan terleyen atlar 57
Kangju 59
K'ang-Hsi [Kangşi] 186, 187
Kanişka I 60
Kansu [Gansu] 53, 55, 57, 69, 83, 88
Kansu Uygur Devleti 104
Kapağan Kağan 77, 99
Karadeniz 69, 85
Karahanlı hanedanı 116, 117
Karahanlılar 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 218
Karahıtay 125, 131, 132, 135
Koço [Karahoca] 75, 90, 94
Karakurum 135
Karakum Çölü 38
Karluk / Karluklar 83, 101, 107, 112, 218
Kasar 129
Kâsım Han 166
Kâsım Hanlığı 158
Kâşgar 89, 120, 189, 197
Kâşgarlı Mahmûd (Mahmud el-Kâşgarî) 104, 120
Kaydu Han 127, 138

Kayyûm Nâsırî (Abdülkayyûm Nâsırî) 203
Kazakistan 20, 42, 63, 100, 101, 107, 138, 149, 161, 166, 183, 200, 209, 210, 212, 213, 221
Kazak / Kazaklar 23, 24, 161, 162, 166, 169, 170, 179, 182, 183, 187, 188, 189, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 209, 211, 220, 221, 222
Kazan 158, 169, 194, 202, 220
Kazan Hanlığı 169, 219
Kazan Tatarları 159
Kemâleddîn Behzâd 156
Kemickas 108
Kereitler 127, 129
Kerenski, Aleksander F. 204
Kerimov, İslam 213
Kerulen Nehri 21, 126
Kervansaray 42
Keskesler / Keskes boyu 92
Keş 152
Keşmir 168
Kınık boyu 122
Kıpçak / Kıpçaklar 108, 125, 132, 133, 135, 136, 137, 140, 145, 158, 159, 167, 219
Kırgız / Kırgızlar 23, 83, 84, 108, 131, 148, 162, 171, 183, 187, 189, 195, 206, 209, 211, 222
Kırgızistan 20, 50, 72, 149, 206, 209, 213
Kırım 87, 158
Kırım Hanlığı 159, 219
Kırım Tatarları 184, 202
Kıtlık 75, 83, 122, 181, 187, 206, 207
kıymetli taşlar 35, 42, 62, 76, 97
Ki-ok [Lao-shang / Jizhu] 54, 55
Kimekler / Kimek Kağanlığı 108, 218
Kirakos Gandzakets (Genceli Kirakos) 136
Kiril 209, 213, 222
Kiros 48, 50
Kitâbü'l-Mûsıkî el-Kebîr 112
Kitan / Kitanlar 84, 85, 125, 140
Kitan-Liao 125, 218
Koço 75, 90, 94
Koguryo 25, 74
komünist / Komünistler (Bolşevikler) 204, 205, 206, 207, 210, 211, 214
Kongrad (Qonggirad) 128
Kungratlar (Qungrat) 180
Konstantinopolis 71, 72, 98, 111
kopuz 23, 142
Kore 66, 74, 131, 137, 139
Koryo 131
Kossaklar (Don Kazakları) 161
koyun 30, 32, 33, 49, 74, 77, 84, 87, 97, 147, 150
Kök Orda 82
Kök Saray 152
köle / kölelik 32, 66, 70, 71, 87, 91, 100, 109, 111, 118, 136, 170, 181, 192, 193, 194
Kösedağ Savaşı 136, 219
Kubilay 136, 137, 138, 139, 140, 162, 174, 219
Kucula Kadfiz (Kujula Kadphises) 60
Kuça 76, 89, 90, 94
Kulca 190
Kunanbayoğlu, Abay 211
Kureyş 115
kuraklık 21, 148, 158
Kuşan İmparatorluğu / Kuşanlar 60, 61, 62, 65, 66, 67, 89, 94, 217
Kutadgu Bilig 119
Kuteybe ibn Müslim 99

Kutluk Bilge Kül Kağan 79
Kutulun 138
Kuzey Wei Hanedanı 65
Küçük Cüz 183, 187, 209, 220
Küçülük 131, 132
Küçüm 170
Kül Tegin 77
Küregen 151
kürk ticareti 62, 66, 84, 108, 182
Kyahta 172, 215
Kyahta Antlaşması 172, 215
Lamacı Budizm 197
Latin alfabesi 209, 213, 222
Latince / 62, 113, 172
Lattimore, Owen
Levşin, Aleksei I. 182
Liao Hanedanı (Kitan) 84, 125, 126, 218
Litvanya 211
Lobnor 21
Lo-yang [Louyang] 65, 76
Macar / Macarlar 21, 46, 71, 107
Macarca 24, 46
Macaristan 12, 20, 21
madencilik 42
Mahmûd ibn Veli 189
Majapahit 144
Malazgirt 123
Mamay 148
mamul mallar 22, 35, 53, 56, 79, 84, 90
Manas destanı 187
Mançu / Mançular 24, 83, 171, 172, 178, 185, 186, 187, 188, 190, 220
Mançu İmparatorluğu 84, 165, 171
Mançurya 12, 20, 21, 24, 25, 29, 59, 66, 69, 74, 84, 85, 108, 122, 126, 131, 139, 160, 215, 218, 219
Manduhay (Manduai) Hatun 162
Manduul [Mandugul] 162
Mangıt / Mangıtlar 180, 192, 221
Maniheizm / Maniheist 67, 80, 81, 82, 83, 94, 115
Mao-tun [Modun] 53, 54
Margiyana 51
Massagetler 49
matematik 96, 112, 155
Mâverâ-yı Kafkasya 73, 123, 133, 136, 137, 139, 213
Mâverâünnehr 39, 70, 87, 91, 98, 99, 101, 102, 104, 107, 109, 117, 125, 126, 146, 149, 155, 157, 159, 166, 167, 178, 179, 194, 212, 218
Mazdeizm 48, 95
Medler 48
medrese 112, 113, 154, 155, 193, 202, 210
Melikşâh 123
Memlûk / Memlûkler 136, 137, 146, 155, 157, 219
Merkez Ülke 55
Merkit / Merkitler 127, 129, 131, 132
Merv (Mary) 98, 99, 167, 196
Mes'ûd 122
metalürji 28, 29, 30
mezar /mezarlık / mezar taşı 23, 83, 148
Mezopotamya 14, 21, 27, 28, 67, 96, 102
Mısır 14, 21, 31, 62, 102, 136, 157
millî tahdit 206, 207, 221
milliyetçilik 201-202, 207, 213-216
Ming Hanedanı 154, 160, 164, 171, 173
Mir Alî Şir Nevâî 155
Mirza Haydar Duğlat 161, 168

Moğol İmparatorluğu 129, 130, 134, 139, 140, 143, 144, 219
Moğolistan 20, 21, 23, 24, 34, 38, 45, 46, 48, 52, 53, 65, 70, 77, 79, 82, 83, 84, 107, 126, 130, 131, 135, 160, 163, 168, 171, 173, 174, 175, 178, 189, 191, 196, 215, 216, 218, 221, 222
Moğolların Gizli Tarihi 127
Moğulistan 149, 162
Moskova 148, 158, 165, 168, 169, 171, 172, 178, 181, 184, 196, 206, 210, 211, 215, 220
Moskova Knezliği 158, 165, 168
Möngke 136, 137, 142, 162, 219
Muğ Dağı 94, 100
Muhâkematü'l-Lügâteyn 155
Muhammed Siyah Kalem 155
Muhammed Han 162,
Muhammed el-Farâbî 112
Muhammed Harezmşah 218
Muhammed Şîbânî Han 166, 167, 178
Muhammed Yûsuf 189
muharebe filleri 118, 119, 122, 210
Mukan [Muğan] 69
Mu-ku-lü 66
Musevîlik 48, 111, 115, 122
mutfak 22, 42, 76, 94, 141
Muzafferüddin 195
Müslümanlar 98, 102, 109, 111, 115, 116, 130, 147, 189, 194, 201
müzik 23, 74, 90, 112, 113
Nâdir Şah 179
Nakşibendiyye 156
Narşahî 43, 91, 92
Nasturiler 98, 125
Naymanlar 127, 132
Nazarbayev, Nursultan 213
Niyazov, Saparmurat 213
Nogay Orda 158
nökerler 129
Nûh ibn Mansûr 113
Nu-erh-ha-ch'ih [Nurhaci] 171
Oğur 68
Oğuz / Oğuzlar 79, 107, 122, 123, 218
Ohotsk 171
ok ve yay geren halklar 55
okuryazarlık 83, 94, 203
On Ok 73
Onon Nehri 126
Orda 134
Ordos 53, 57
Ordu Balık 81
Orhun Kitâbeleri 77
Orhun Nehri 21, 77, 78, 81, 84, 127
Orta Asya 11, 12, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 35, 37, 39, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 72, 75, 76, 83, 85, 92, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 123, 125, 131, 133, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 148, 152, 156, 157, 163, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 175, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 190, 191, 195, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 226, 229, 230, 231
Orta Cüz 183, 187, 220
Ortadoğu 13, 20, 27, 28, 31, 47, 73, 84, 87, 98, 102, 109, 120,

122, 123, 125, 136, 143, 165
Osetler 63
Osmanlı İmparatorluğu 123, 144, 154, 155, 163, 165, 167, 168, 182, 184, 196, 203, 204
Otrar vahası 117
Oyrat / Oyratlar 127, 131, 160, 161, 162, 164, 171, 173, 174, 178, 183, 184, 188, 219, 220
Ögedey 133, 135, 137, 138, 140, 219
Ögedeyliler / Ögedey Ulusu 136, 137, 138, 151
Önggüt 131
Ötüken Dağı 78
Özbek / Özbekler 24, 146, 148, 157, 158, 159, 161, 166, 167, 168, 178, 179, 180, 189, 193, 194, 206, 208, 209, 212, 219, 222
Özbekistan 20, 49, 167, 180, 203, 207, 208, 210, 212, 213
P'ags-pa 139
P'ing-ch'eng [Pingcheng] 65
Padişah-ı İslâm 151
Pagan [Bagan] 144
pagan / paganlar 111, 149, 153, 169
Pakistan 27, 28, 45, 60, 61
Pan Ch'ao [Ban Chao] 59
Pannonya 63, 71
Parisli Willem 142
pastoral göçebelik 29, 30, 79, 216, 217
Peçenekler 107
Pederşahî 33
Pencakent 41, 93
Pencap dili 24
Perovski 195
Pers / Persler 22, 47, 48, 50, 51, 67, 96, 97, 98, 218
Pers İmparatorluğu 37, 48, 50
Peşaver 60
Peştun / Peştunlar 193
Peştun dili 24
Polo, Marco 142
Polonya 135, 136, 219
Pugachov, Emelian
Punçuk [Puntsog] 183
Qûnqû 131
ren geyiği 29
Reşidüddîn 140, 141
Roksana 51
Roma 55, 57, 61, 62, 63
Roma İmparatorluğu 60, 63, 64
Rubrucklu Willem 142
Rûm 123
Rus-Japon Savaşı 203
Rus Knezliği 133, 135, 168, 219
Rusya 13, 14, 17, 20, 24, 113, 133, 135, 139, 144, 170, 172, 179, 181, 182, 184, 185, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 213, 215, 220, 221
Said Han 168
Saka 47, 49, 52, 95, 217
Sâmânî / Sâmânîler 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 218
sanayileşme 200
Sanskritçe 47, 69, 88, 89, 95, 119
Saray 134, 146, 153
Sarı Nehir 65
Sarı Uygurlar 104
Sarmatlar 48
sartapao 88
Sâsânî İmparatorluğu / Sâsânîler 48, 62, 67, 70, 73, 89, 92, 98, 217

satraplık 51
Satuk Buğra Han 116
Schuyler, Eugene 192, 201
Sebük Tigin 118
Selçuk 122
Selçuklular 122, 123, 125, 144
Selefiyye hareketi 201
Selenge Nehri 21, 84, 172
Semerkand 39, 40, 41, 42, 87, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 116, 132, 145, 150, 151, 152, 154, 178, 208
Semerkand'ın altın şeftalileri 37, 76
serflik 92
Seyfeddîn el-Bâharzî 146
She-lun [Shelun] 66
Sui shu 97
sıçan 90
Sığnak 161
Sır-Derya 21, 59, 107, 112, 122, 159, 161, 218
Sırım Batır 188
Sibirya 20, 24, 29, 45, 46, 79, 84, 108, 127, 131, 134, 158, 159, 160, 169, 170, 171, 182, 183, 188, 218
Sikke 97, 121, 186
Sintaştı-Arkaim-Petrovka 30
Sir Yabgu Kağan 69
Siyavuş 95
Slav / Slavlar 63, 71, 87, 109, 110
Soğdia 51, 79
Sogdiana 50
soma (hoama) 47
Sonam Gyatso 173, 220
sosyalizm / sosyalist 204, 205, 206
Sovyetler Birliği 206, 209, 211, 216, 222
Ssu-ma Ch'ien [Sima Qian] 50, 52
Stein, Aurel 21
Strabon 49
Su-lu 100, 101
Sui Hanedanı 73, 75
sulama sistemi 29, 51, 62, 117, 179
Surh Kotal 61
Suriye 102, 136
Suudi Arabistan 212
Suyab 74
Sühe Batur 215, 221
Sümer 27, 28
Şah Kavad 98
Şâhruh 154, 155
Şam 112, 153
şaman / şamanlar 17, 23, 66, 68, 111, 114, 115, 120, 125, 146, 147, 148, 153, 160, 162, 185
şamanlık 115, 116, 162, 175, 183, 194
Şarlman 72
Şehâbeddîn Mercânî 202
şehir kültürü 28, 94
Şehnâme 119
Şibânîler [Şeybânîler] 159, 178
şiir 23, 119, 120, 166, 168, 178
Şukur Dayçin (Shikür-Daiching) 183
T'ai-tsung [Taizong] 75
T'ang Hanedanı 74, 75, 76, 79, 80, 81, 101
T'ieh-lê [Tiele] 68, 69, 73, 79
T'ou-man [Touman] 53
T'ung Yabgu 73, 74
T'oba (Tabgaçlar) 65
Taberî 101
Tacik dili 118, 145, 206, 208
Tacikistan 20, 50, 51, 208, 213

Taklamakan Çölü 38
Talas Nehri 101, 117
Taliban 93, 212
Tamîm ibn Bahr 81, 82
Tang-shu [Tang shu] 95
Tangutlar 104, 131, 133
Taoizm 78
Taraz 42
Tardu 72, 73
Tarım 24, 28, 47, 56, 79, 87, 90, 109, 117, 121
Tarım Havzası 76, 89, 131
Tarih-i Buhara 91
Tarih-i Reşîdî 161, 162, 168, 189
tarikat 114, 156, 182
Taspar (Tatpar) Kağan 73, 78
Taşkent 40, 87, 178, 189, 195, 201, 214, 221
Tatarlar 108, 127, 130, 148, 149, 158, 194, 202, 203
Ta-tu [Dadu] 137
Tekiş 125
Tengri 77, 78, 85, 115, 146
Tıp 10, 112, 113, 141
Tibet 20, 32, 82, 89, 99, 165, 172, 173, 174, 175, 185, 187, 188
ticaret 21, 35, 38, 51, 54, 56, 57, 79, 80, 85, 87, 109, 110, 113, 132, 143, 147, 152, 157, 172, 181, 193
Timuçin. bk. Cengiz Han 128, 129
Timur İmparatorluğu / Timurlular 154, 155, 156, 157, 159, 166, 167, 179
Tîmûr (Tîmûrlenk) 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 163, 167, 212, 219
Tirig Bey 83
To'orıl 127, 129
Togon 160
Toharistan 52, 99, 111
Toharlar 45, 69, 83
Toktamış 148, 149, 153, 157
Tokuz Oğuz (Dokuz Oğuz) 79
Tuğrul Bey 122, 123
Tuğrul III 125
Toluy 133, 137, 138, 219
Toluylular 136, 140
Tomris 50
Tonyukuk 77, 78
Torgutlar 183
Trotter, John Moubray 191
Tsedenbal 216
Tsevang Rabdan
Tsong-kha-pa [Tsongkhapa] 173
Tuğşâde 91
Tokay Timurlular 179
Tun Bağa Tarkan 81
Turagay 150
Turfan 38, 89, 162, 189
Tuva 83
Türgiş / Türgişler 100, 101, 218
Türk dili 11, 24, 123, 145, 157, 209, 222
Türk-Slav dili 110
Türkçe 20, 24, 39, 40, 43, 69, 78, 89, 91, 104, 105, 108, 115, 119, 121, 122, 137, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 154, 155, 158, 167, 168, 170, 208, 213, 214, 221
Türkistan 20, 21, 38, 45, 50, 51, 52, 53, 56, 60, 61, 65, 66, 67, 69, 75, 76, 79, 83, 89, 101, 102, 104, 116, 125, 132, 135, 138, 149, 160, 162, 178, 184, 185, 188, 189, 193, 194, 195, 198, 200, 201, 202, 206, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 225
Türkiye 11, 136, 208, 209, 219

Türkiye Selçukluları 123, 136, 219
Türkler 40, 65, 70, 72, 78, 79, 85, 91, 99, 100, 101, 108, 109, 115, 122, 123, 130, 224
Türkmenistan 20, 27, 28, 38, 209, 213
Ubeydullah Ahrâr 156
Ukrayna 20, 48, 110, 133, 139, 161, 210
Ulan Bator 174
Uluğ Bey 155
Uluğ Cüz 146, 159
Ural 29, 30, 46, 62, 158, 159, 169, 183, 194
Urga 174, 197, 220
Uygur Kağanlığı 79
Uygurlar 79, 80, 81, 83, 84, 101, 104, 214
Ürgenç 147, 152
Üveys Han 162
vaha şehir devletleri 39, 50
Valentinus 72
Vahhabîler 212
Velihanov, Çokan 197
veraset sistemleri 72, 73, 117, 149
vergi 118, 148, 156, 186, 197, 200
Vietnam 74, 144
von Kaufman, P. K. 195, 198, 199, 201
Vytautas (Witold) 157
Wei-chieh [Weijie] 96
Wen-ti [Wendi] 54, 55, 65
Wu-huan [Wuhuan] 59
Wu-sunlar 55, 57
Yakûb Bey 197
yamyamlık (kanibalizm) 108
Yang Kuei-fei [Yang Guifei]
Yarkend Hanlığı 168
yatay göç 34
yazı 28, 47, 90
Yeh-lü Ch'u-ts'ai [Yelu Chucaş] 140
Yeh-lü Chih-lu-ku [Yelu Zhilugu] 126
Yeh-lü Ta-shih [Yelu Dashi] 125
Yemen 141
Yenisey 83, 84, 108
Yenisey Kırgızları 171
Yermak Timofeyeviç 170
Yesevî dervişleri 167
Yesügey 128
yeşim taşı 90
Yezdigerd III 98
Yin-shan Cheng-yao [Yinshan zhengyao] 141
Yonten Gyatso 174
Yuan 65, 137, 138, 141, 142, 160, 173, 219
Yuan Hanedanı [Kubilay Hanlığı] 65, 137, 138, 141, 142, 160, 173, 219
Yunanistan 50
Yûsuf Hâs Hâcib 120
Yüeh-chih [Yuezhi] 53, 55, 60
Yürki 140
Zanabazar 174
Zaya Pandita (Namkhaijamts) 174
Zemarhos 72
Zerefşan Nehri 21
Zerdüştlük 48, 61, 67, 89, 95, 115
ziggurat 28

DÜNYA TARİHİNDE ORTA ASYA

PETER B. GOLDEN

"Bu kitaptaki gayem, dört bin yıldan fazla bir zaman boyunca Mançurya ormanlarından tâ Macaristan bozkırlarına kadar uzanan muazzam bir bölgenin siyasî, iktisadî ve kültür tarihini özetlemekti. Orta Asya, yüzyıllar boyunca bugünkü dünyanın biçimlenmesinde mühim roller oynamış medeniyetlerin, dinlerin, imparatorlukların ve sair siyasî teşkilatların buluşma yeri olmuştur. *Dünya Tarihinde Orta Asya*, giriş niteliğinde bir kitaptır. Gayesi de dünyanın bu çok önemli bölgesindeki ülkelerin ve halkların tarihini aydınlatarak bugünkü dünyaya şekil veren etkenleri genel çizgilerle izah etmektir. Türk okuyucuları için *Dünya Tarihinde Orta Asya*'nın sayfalarında gözüken isimler, halklar ve yer adları yabancı olmayıp Türkiye Türkleri tarihinin ayrılamaz parçalarıdır."
Peter B. Golden

Dünya Tarihinde Orta Asya, bölge tarihini bir bütün olarak ele almasıyla ve Türklerin en eski tarihinden bugüne uzanan tarihî silsileyi özlü şekilde sunmasıyla önem arz ediyor. Peter B. Golden'ın Orta Asya tetkiklerinde kazandığı haklı şöhret, Türk tarihinin en eski dönemlerine, bilhassa yerleşik-göçebe toplumların ilişkisi ve bunun neticesi olarak halkların teşekkülüne dair fikirleri, bu muhtasar eserinde anlaşılır tarzda genel okuyucuya sunulmuştur. Golden'ın tarihî hadiselere geniş bir zaviyeden bakan yaklaşımı, Orta Asya tarihinin yalnızca kadim dönemlerini değil, modern dönemlerini de içeriyor. Ayrıca bölgenin tarihi; siyasî, iktisadî, dinî ve kültürel vecheleriyle de ele alınmıştır. Orta Asya tarihinin en eski çağlarından günümüze uzanan dönem hakkında okuyucuya özlü bilgiler verilmesini amaçlayan bu eser, genel okuyucunun yanında üniversite öğrencileri için de kaynak ve ders kitabı olabilecek niteliğe sahiptir.

28 00
18 00
THG
0184130
LAH
0184130 LAH

ISBN: 978-6051552026
9 786051 552026